

VĀCAKA KAMALĀŚEKHARA'S
PRADYUMNAKUMĀRA CUPĀI

L. D. SERIES 68
GENERAL EDITORS
DALSUKH MALVANIA
NAGIN J. SHAH

EDITED BY
MAHENDRA B. SHAH

L. D. INSTITUTE OF INDOLOGY AHMEDABAD 9

VĀCAKA KAMALĀŚEKHARA'S

PRADYUMNAKUMĀRA CUPĀĪ

L. D. SERIES 68
GENERAL EDITORS
DALSUKH MALVANIA
NAGIN J. SHAH

EDITED BY
MAHENDRA B. SHAH
BOMBAY

 L. D. INSTITUTE OF INDOLOGY AHMEDABAD-9.

Printed by

(1) Text

Shivlal Jesalpura
Swati Printing Press
Rajaji's Street, Shahpur
Ahmedabad-380001

(2) Bhūmikā

Mahanth Tribhuvandasji Shastri
Shree Ramanand Printing Press
Kankarla Road,
Ahmedabad-22.

Published by

Nagin J. Shah

Director

L. D. Institute of Indology
Ahmedabad-380009.

FIRST EDITION

February 1978

"Printed with the financial assistance
of the Government of Gujarat."

PRICE RUPEES

वाचक कमलशेखरकृत

प्रद्युम्नकुमार चुपई

संपादक

महेन्द्र बा. शाह

प्रकाशक

लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृति विद्यामंदिर अहमदाबाद—९

પ્રધાન સંપાદકીય

અંચલગચ્છની શેલરશાલ્લાની ઉપશાલ્લા પાલોતાળીય શાલ્લાના વાચક કમલશેલરે વીરમગામ પાસે માંડલમાં સંવત ૧૬૨૬માં છ સર્ગમાં રચેલી 'પ્રદ્યુમ્નકુમાર તુપઈ' નું સૌ પ્રથમ વાર પ્રકાશન કરતાં આનંદ થાય છે. ડૉ. શ્રી મહેન્દ્રભાઈએ પ્રસ્તુત કૃતિનું સંપાદન ઉપલબ્ધ ંક માત્ર પ્રતિ ઉપરથી કર્યું છે જે ઘણું કટણ કામ છે. આ ઉપરાંત તેમણે અભ્યાસપૂર્ણ વિસ્તૃત ભૂમિકામાં (૧) સાંવપ્રદ્યુમ્ન કથા વિષયક સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અવધ્નંશ, હિંદી અને ગુજરાતી ભાષાની રચનાઓ, (૨) પૌરાણિક કથાસાહિત્યની રૂપરેલા, (૩) કૃષ્ણકથા અને તદન્તર્ગત પ્રદ્યુમ્નકથાની લોકપ્રિયતા (૪) હિંદુ અને જૈન પરંપરાની પ્રદ્યુમ્નકથાનાં વિવિધ રૂપાન્તરો અને તેમની તુલના - ં પ્રકારના વિષયવિભાગ અનુસાર પ્રદ્યુમ્નકથાનું ંતિહાસિક અને તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ નિરૂપણ કર્યું છે. તેમાંય મહત્વનાં કથાઘટકોનો તેમનો અભ્યાસ રોચક છે. કમલશેલરની લઘુકૃતિઆ 'નવતત્ત્વ તોપાઈ' અને 'સામાયિકે ત્રત્રીસ તોષનો માસ' નું પરિશિષ્ટમાં સંપાદન કરીને તેમ જ 'પ્રદ્યુમ્નતુપઈ'ગત મહત્વના શબ્દોની સૂત્રિ આપીને પ્રસ્તુત પ્રકાશનને તેમણે ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યના અભ્યાસીઓ માટે ઉપયોગી ત્રનાવ્યું છે. પ્રસ્તુત સંશોધનકાર્યે તેમને સુંત્રઈ યુનિવર્સિટીની પીએચ. ડી. ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરાવી આવી છે. ડૉ. મહેન્દ્ર શાહે ડૉ. હરિવલ્લભ માયાળીના માર્ગદર્શન નીચે ૧૯૬૭-માં આ શોધ-નિત્રંધ તૈયાર કરેલો. પોતાના આવા અભ્યાસપૂર્ણ અને શ્રમસાધ્ય સંશોધનકાર્યને પ્રકાશિત કરવાની મંજૂરી આપવા ત્રદલ તેમનો હું આભાર માનું છું.

મુ. ડૉ. માયાળીએ સમગ્ર મહાનિત્રંધમાંથી મુદ્રણ-પ્રકાશન માટે યોગ્ય ભાગ પસંદ કરી આપ્યો છે તેમ જ અનેક ઉપયોગી સૂત્રનો કર્યા છે. તે ત્રદલ તેમનો હું આભાર માનું છું. પ્રસ્તુત પુસ્તકના મુદ્રણ ત્રમ્યાન પ્રુફવાત્રનનું કાર્ય ડૉ. ર. મ. શાહે કર્યું છે તે ત્રદલ તેમને ધન્યવાદ.

આ કૃતિના પ્રકાશનમાં આર્થિક સહાય કરવા ત્રદલ ગુજરાત સરકારનો હું હાર્દિક આભાર માનું છું. ગુજરાત રાજ્યના ભાષાનિયામક શ્રી હસિતભાઈ તુત્ર અને નાયત્ર ભાષાનિયામક શ્રી ં.શિ. જોષીપુરાએ આ ત્રાત્રતમાં રસ ત્રઈ સહકાર આપ્યો છે, તે ત્રદલ તેમનો પળ મારે આભાર માનતો જ ત્રોઈએ.

ત્ર. ડ. મા. ં. ત્રિત્રામંદિર
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૨૬ જાન્યુઆરી ૧૯૭૮

નગીન જી. શાહ
અધ્યક્ષ

अनुक्रमणिका

भूमिका	१-९०
१. प्रद्युम्नकुमार-चुपई नी हस्तप्रतनो परिचय	१-४
२. वाचनाचार्य कमलशेखर-तेमनुं जीवन अने कवन	४-१६
३. प्रद्युम्नकुमार-चुपई नो सामान्य अभ्यास	१६-४०
४. नहस्वना कथाघटको नो अभ्यास	४०-८९
प्रद्युम्नकुमार-चुपई मूल	१-७६
१. प्रथम सर्ग -कृष्ण-रुक्मिणी-विवाह	१-१२
२. द्वितीय सर्ग -जांबुवती-पाणिग्रहण	१३
३. तृतीय सर्ग -प्रद्युम्नकुमार-विद्याग्रहण, रुक्मिणी-मिलन	१४-४७
४. चतुर्थ सर्ग -प्रद्युम्नविवाह	४८-६३
५. पंचम सर्ग -सांब-प्रद्युम्न-पाणिग्रहण	६४-७०
६. षष्ठम सर्ग -नेमिकुमार-दीक्षा-केवलज्ञान, प्रद्युम्न-दीक्षा-ज्ञान-निर्वाण	७१-७६
परिशिष्ट	७७-८४
१. बा. कमलशेखरकृत ' नव तत्त्व-चोपाई '	७७-८२
२. ,, ' सामायिके बन्नीश दोषनो भास '	८३-८४
शब्दकोश	८५-९३

भूमिका

१. “प्रद्युम्नकुमार चुपई”नी हस्तप्रतनो परिचय

प्रत-उपलब्धि :

वा. कमलशेखर कृत “ प्रद्युम्नकुमार चुपई ” नी आ एक मात्र हस्तप्रत मने श्री महावीर जैन विद्यालय, मुंबईना प्राचीन हस्तप्रताना संग्रहमांथी उपलब्ध थई छे. त्यां आ हस्तप्रतनो क्रमांक ४९९ आपवामां आव्यो छे.

प्रत-परिचय

आ हस्तप्रतमां २४ पत्र छे. वन्ने बाजुओ मळीने कुल ४८ पानां छे. प्रत्येक पत्रनो संख्यांक, पत्रनी पाछली बाजुए डाबी तरफना नीचेना भागमां लखेलो छे. पत्रना कागळ जूना मेलेश पडता थई गयेला अने साधारण पातळा छे. हस्तप्रतमां पत्र नं ९-१०-११-१२-१३ नी जमणी तरफ मथाळा नजदीक नीचे हांसियानी बाजुमां थोडो कागळ खवाई गयो छे, तेथी केटलीक कडीओना केटलाक शब्दो खवाई गया छे. ते नीचे मुजब छे.

पत्र नं. ९-भागली बाजु कडी संख्यांक १ २७४: २७५: २७६: २७७: २७८

,,-पाछली बाजु ,, ३०५ : ३०६: ३०७: ३०८:

पत्र नं. १०-आगली बाजु ,, ३११: ३१२:

,, -पाछली बाजु ,, ३३८: ३३९:

पत्र नं. ११-आगली बाजु ,, ३४३: ३४४:

,, -पाछली बाजु ,, ३७०: ३७१:

पत्र नं. १२-आगली बाजु ,, ३७४: ३७५:

,, -पाछली बाजु- ,, ४०१: ४०२:

पत्र नं. १३-आगली बाजु- ,, ४०६: ४०७:

,, -पाछली बाजु ,, ४३६: ४३७:

पत्र नं. २०, २१, २२, २३ नी डाबी तरफना हांसियानी बाजुमां मथाळानी नजीक, नीचे, उपरनी माफक ज कागळ खवाई गयो छे. ते नीचे मुजब छे:

पत्र नं. २०-आगली बाजु-कडी संख्यांक-६४३: ६४४: ६४५: ६४६: ६४७:

,, -पाछली बाजु ,, ६७४: ६७५: ६७६: ६७७:

पत्र नं. २१-आगली बाजु ,, ६७८: ६७९: ६८०:

,, -पाछली बाजु ,, ७०४: ७०५: ७०६:

पत्र नं. २२-आगली बाजु ,, ७०९: ७१०: ७११:

,, -पाछली बाजु ,, ७३८: ७३९: ७४०:

पत्र नं. २३-आगली बाजु ,, ७४२:

,, -पाछली बाजु ,, ७७२:

१. आ संख्यांक हस्तप्रतमां आपेला संख्यांक प्रमाणे ज लख्यो छे.

પ્રથમ પત્રની જમણી બાજુએ મધ્યમાં સહેજ નીચે પત્રનો નાનકડો કટકો खरी પડવાની અળી ઉપર જ છે. તેથી તેની આગલી બાજુએ કડી નં० ૧૦ તથા ૧૧ અને પાછળની બાજુએ કડી નં० ૨૦ ના એક-બે શબ્દો તેમાં સપડાયેલા છે. પત્ર નં० ૯, કડી નં० ૨૭૩ માંના કેટલાક અક્ષરોની શાહી खरी गई હોવાથી દુર્વાચ્ય બન્યા છે. કેટલાક પત્ર ઉપર શાહી ફૂટેલી છે. શાહી ફૂટી હોઈ અને ત્યાં અક્ષરો ન લખાયા હોઈ તે પત્ર અને કડીઓ નીચે મુજબ છે :

પત્ર નં. ૧૦—કડીનો સંખ્યાક	૩૩:
„ ૧૧—	„ ૬૪: ૬૫: ૬૬:
„ ૧૨—	„ ૨૪:
„ ૨૪—	„ ૭૮૮: ૭૮૯: ૭૯૦: ૭૯૧: ૭૯૨: ૭૯૩:

પત્ર નં. ૨૪ની પાછલી બાજુએ, પત્રના લગભગ ટ્રે ભાગમાં ચોપડૈ પૂરી થઈ જવાથી બાકીનું પાનું કોરું રાખી મૂક્યું છે.

હસ્તપ્રતનું માપ:—હસ્તપ્રતનાં પાનાંની લંબાઈનું માપ ૧૦ ૩ ઇંચનું છે અને પહોળાઈનું માપ લગભગ ૪ ઇંચનું છે. પાનાની અંદરના લખાણની લંબાઈનું માપ ૮.૩ થી ૮.૫ ઇંચનું છે અને તેની પહોળાઈનું માપ ૩ થી ૩.૩ ઇંચ સુધીનું છે. છેલ્લા પાને જ્યાં કૃતિ પૂરી થઈ જાય છે, ત્યાં લગભગ અડધા પાના પરના લખાણનું માપ ૨ ઇંચનું છે. પ્રત્યેક પાનાની ડાબી અને જમણી બંને બાજુએ, આગળ અને પાછળ બંને તરફ લગભગ ૨ ઇંચની ત્રણ ઝમી લાલ લીટીઓ વઢે .૮ ઇંચના માપનો હાંસિયો દોરવામાં આવ્યો છે.

કડી અને પંક્તિઓ:—પ્રત્યેક પત્રમાં કડી અને પંક્તિઓની સંખ્યા એક સરખી રહી નથી. કારણ કે પંક્તિમાંના અક્ષરો અને કડીમાંના છંદો એક સરખા રહ્યા નથી. નાના, મોટા છૂટા કે મીચોગીચ લખાતા અક્ષરો અને બદલાતા જતા છંદોને લીધે પત્રમાં લગભગ ૧૪ થી ૧૮ કડીઓ અને ૧૪ થી ૧૭ પંક્તિઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રત્યેક કડીનો સંખ્યાક અને બદલાતા જતા છંદોના નામો પત્રમાં જુદા તરી આવે તે માટે કાઢી શાહીથી તે લખીને તેની ઉપર આછેરો લાલ રંગ ચોપડી તેમને જુદા પાડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

શબ્દો અને અક્ષરો:—અક્ષરો એકંદરે સુવાચ્ય છે. પરંતુ સ્વચ્છ, શુદ્ધ કે મરોડદાર નથી. શબ્દો કે અક્ષરોનું ધોરણ એક સરખું રહ્યું નથી. પ્રત્યેક પંક્તિમાં આશરે ૧૭ થી ૨૧ શબ્દો અને આશરે ૪૬ થી ૬૦ અક્ષરો લખેલા છે. અક્ષરો કેટલેક ઠેકાણે સ્ત્રીચોસ્ત્રીચ લખ્યા છે, તો કેટલેક ઠેકાણે છૂટા અને સ્પષ્ટ લખ્યા છે. આખી હસ્તપ્રત એક જ હસ્તાક્ષરમાં નહિ, પરંતુ સરખા લાગતા બે હસ્તાક્ષરોથી કદાચ લખાઈ હોય એમ લાગે છે. શરૂઆતથી ૧૬૧ કડીઓ અને ત્યાર પછી ૧૬૨ થી ૨૦૨ કડીઓ સુધીના અક્ષરો જોતાં આ ભેદ લગભગ જણાઈ આવે છે. ૧ થી ૧૬૧ કડીમાંના અક્ષરો મધ્યમ કદના અને જાડા છે, જ્યારે ૧૬૨ થી ૨૦૨ કડી સુધીના અક્ષરો નાના અને સહેજ પાતળા છે. ત્યારપછીના લખાણમાં આ બંને પ્રકારના અક્ષરો અવારનવાર જોવા મળ્યા કરે છે. તેથી જ જે પત્ર પર મધ્યમ કદના અને જાડા અક્ષરો છે, ત્યાં લગભગ ૧૪ પંક્તિઓ સમાઈ શકી છે. અને જે પત્ર પર નાના અને પાતળા અક્ષરો છે ત્યાં ૧૬ કે ૧૭ પંક્તિઓ પણ સમાઈ શકી છે. બંને પ્રકારના અક્ષરો જે પત્ર પર જોવા મળે છે ત્યાં આશરે ૧૫ પંક્તિઓ જોવા મળે છે.

लखती वखते लहियानी शरतचूकथी पंक्तिमां ज्यां अक्षरो, शब्दो के कडीनो संख्यांक रखवानो रही गयो होय तो ते स्थळे चौकडी के एबुं कोई चिह्न मूकी ते ते खूटता अक्षरो, शब्दो के संख्यांको बाजुना हांसियामां, पत्रने मथाळे, अनुकूलता होय तो ज्यां ते खूटता होय त्यां ज अथवा तेनी सहेज आजुबाजुमां समावी लीधा छे.

प्रतनी लखावटः—आखीय कृति जैन पद्धतिनी देवनागरी लिपिमां, पडिमात्रामां लखावेली छे. लखावटनी दृष्टिए प्रतमां नीचेनी महत्त्वनी वस्तुओ ध्यान खेचे छे

१. क. हस्तप्रतमां लगभग बधे ठेकाणे 'ख' ने स्थाने 'ष' लखवामां आव्यो छे. उदाहरण तरीके—त्रिणिषंड १६, संष ४५, घोडा घुरी घेइ उछली ६५, ५१३, दुष ११२, षरषरं १९७, षजूरी-षरणि ३९०, षंडगवन ४९७, आऊषू ६५२, मासषमण ७४९ इत्यादि.

ख. केटलेक ठेकाणे 'क्ष' नो 'ख' करी, 'ख' नी जग्याए 'ष' लखवामां आव्यो छे. उदाहरण तरीके—भरहषित ३, कुसलषेम २४, द्राषइ ३९०, षित्री ४९०, दषिण ५१४ इ०

ग. केटलेक ठेकाणे 'ख' नो 'ख' पण रह्यो छे. जेम के : कमलशेखर १०६ लाभशेखर ७५८

घ. केटलेक ठेकाणे 'क्ष' नो 'क्ष' पण रह्यो छे. जेम के क्षत्री १५, लक्षण २८, अक्षोहणि ३३०, मिक्षात्रतिई ४४१, दक्षण ६१४, वक्षस्थलि ६४७, सत्तरभक्ष ६९१.

२. क. केटलेक ठेकाणे अनुस्वारो रही गयां छे. जेम के, सेत्रुज ३, सारिगपाणि २१, भूडु ५२, ६६८ नारायणनु रूप ५८, नही १४७ इडा १९०—१९१ कुडल २९१, अनगु ३५८, सदेह (संदेह) ३५७, माहोमाहि ४८२, शाबकुमर ६५४, आनद ६९६, संबधि ७०३ इत्यादि.

ख. केटलेक ठेकाणे अनपेक्षित अनुस्वारो मूक्यां छे. जेमके सोरठ देंस । रीसं २९, कुमारं १४१, कुंरव (कोरव) १२१, कौंचां २१०, आपणी ३०४, घंटं ३४३, अंगनि ४३२, देषांडु ५२३ इत्यादि.

ग. लगभग सर्व ठेकाणे 'न' 'ण' अने 'म' नी पूर्वना स्वर ऊपर अनुस्वार मूकवामां आव्यो छे. जेम के: विमानि २०, स्वामी ६७, कांणि १२०, आंणिदि १४३, नांम १५८, रांणी १८३, मांणस ३२१, धूंमकेतु ४४४, बांण ५४९, मंन ७५९ इत्यादि.....

३. 'ह' स्वरसहित जुदो मळे छे. जेम के: तेहनई ३९, एहन ५०, जेहवीतेहवी ११०, नहुंतरी १८२, नान्हडु २२९, छेहडउ २९५, चूहडउ ४३३, न्हासइ ५५७, उल्हाणी ५५९, पल्हाणाइ ६८२, केहना ७४५ इत्यादि.

४. 'ळ' नो उपयोग क्यांय नथी कर्यो. जेम के: रलियामणु १, थाल ५७, शीतल ७८, बालक १४२, जाल २७९, माली (माळी) ३९३, गलई (गळा उपर) ६८७ इत्यादि.

५. 'ज्ञ' ने बदले 'न्य' वापर्यो छे. जेम के: न्यान ५, आन्या ४१, न्यानी १७६

६. स,श,ष, के श्र नी बाबतमां मोटे भागे अराजकता प्रवर्ते छे. जेम के : सोमती ८, शिशुपाल ६९, स्वेत ९६, सूर (शूरा) २३३, जोस (ज्योतिष) ४९९, सूर्पणखा (शूर्पणखा) ३२९, जिनेस्वर ७२४ इत्यादि.

१. कडीओनो संख्यांक में संपादन करेला पाठ प्रमाणे मूकेलो छे.

૭. કેટલાક શબ્દ અંતર્ગત અર્ધ રકારની આગળનો વ્યંજન વેવડાવવામાં આવ્યો છે. જેમ કે:-દર્પણ ૨૭, ધર્મપુત્ર ૧૬૯, કર્મ ૧૩૨ इत्यादि.

૮. बहुधा જે શબ્દ વેવડાવવાનો હોય તેની પાછલ ૨ ની સંખ્યા લખવામાં આવી છે. જેમ કે: ત્રિમણા (૨) નાંઁઈ તોર ૭૪, હૂણ (૨) કરી હકારિઁ ૧૧૧, જય (૨) સવદ હુઁ જેતલહ ૨૪૧, પુન્ય બલવંત (૨) અહહ સંઁારિ ૨૮૮, ટીગતુ (૨) વાંમળ ગયુ ૪૧૪, ઘિગ (૨) ઁ રાજુમતી નારિ ૭૦૭ इत्यादि.

उपसंहार :

જોડણીની અનિયમિતતા, સંખ્યાક્રમાં મૂલો, શબ્દોનું વંવેવાર લખાઈ જવું, વિરામસ્થાનોની કેટલેક ઠેકાણે મૂલો, શબ્દમાંના અક્ષરોનું કેટલેક ઠેકાણે ઁલટસૂલટ લખાઈ જવું, કેટલીક જગ્યાએ લખેલું હરતાલથી મૂસી તેના પર ફરીથી લખેલું લખાણ, સ્વચ્છતાની કંઈક અંશે ન્યૂનતા હ. વિગતો લહિયાની વેદરકારી અને તેની અવિદ્વત્તા દર્શાવે છે. ક્યાંક શબ્દમાંનો અક્ષર લખવો રહી ગયો છે. ક્યાંક હ્રસ્વ કે દીર્ઘ ઁ કે ઁ લખવાના રહી ગયા છે. ક્યાંક પંક્તિ પૂરી થયે દંડ મૂકવાના રહી ગયા છે. ક્યાંક ‘ત્ત્તિ’-આ પ્રમાણે અક્ષરને હ્રસ્વ અને દીર્ઘ વન્નેના ત્તિહ લગાવ્યાં છે. ક્યાંક સંખ્યાક્રમ વંવેવાર લખાઈ ગયા છે, તો ક્યાંક લખવાના રહી ગયા છે. શબ્દમાં ક્યાંક ઁલોટા કે વધારાના અક્ષરો મૂસી ગયા છે. શબ્દમાં ક્યાંક પંક્તિના પૂર્વાર્ધ કે ઁત્તરાર્ધ લખવાના રહી ગયા છે. ઁક્રમાં પ્રતનું લખાણ સુવાચ્ય જરૂર છે, પરંતુ શુદ્ધ કે સ્વચ્છ તો નથી.

સંપાદિત ગ્રંથપાઠમાં જોડણી મૂલ પ્રત પ્રમાણે નિયમ તરીકે રાખી છે. તેમાં વિસંગતતા હોય તો પળ ઘણુંલૂલું જેમનો તેમ રહેવા દીધી છે. કોઈક ઠેકાણે સ્પષ્ટ રીતે જ કાનો-માત્ર કે અનુસ્વારની શરતતૂક થઈ લાગતી હોય ત્યાં તે મૂલ સુધારી લેવામાં આવી છે અને ત્યાં મૂલ શબ્દ, નીચે પાદટીપમાં મૂક્યો છે. પ્રતમાં કડીની સંખ્યામાં મૂલ છે, તે સુધારી લેવામાં આવી છે. પ્રતમાં કર્તાએ વચ્ચે વચ્ચે ત્રીજા ગ્રંથોમાંથી ઁદ્ધૂત કરેલા શ્લોકો કે ગાથાઓને પળ તાલુ કરમાંક જ આપેલા છે. અહીં સંપાદિત ગ્રંથપાઠમાં તેને જુદા કરમાંક આપ્યા છે, જેથી કર્તાએ પોતે લખેલી કુલ કડીની સંખ્યા કેટલી, અને ત્રહારના આગતુક શ્લોક-ગાથાઓની સંખ્યા કેટલી તે માલૂમ પડે. સંપાદિત પાઠમાં દરેક પ્રસંગને પેટા-શીર્ષકો આપવામાં આવ્યા છે.

૨. વાચનાચાર્ય કમલશેઁર-તેમનું જીવન અને કવન

સંવત ૧૧૬૯ માં આર્યરક્ષિતે, અપરનામ વિજયચન્દ્ર ઁપાધ્યાયે, વિધિપક્ષગચ્છની સ્થાપના કરો. ‘સૂરિ’ પદ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં આ ઁપાધ્યાયજીએ ‘વિળપ’ નગરમાં કોડી (કોટી) વ્યવહારીને પ્રતિબોધ્યો. તેની પુત્રી સમયશ્રીએ દીક્ષા લીધી. આ વ્યવહારીને જેસિંગદેએ (સિદ્ધરાજ જયસિંહે) ઁતાનો મંડારી કર્યો હતો કુમારપાલના સમયમાં પ્રતિક્રમણ કરતા હેમચન્દ્રાચાર્યને પોતાના વસ્ત્રનો છેડો રાખીને તે વાંદળા દેવા લાગ્યો. કુમારપાલ રાજાએ તેને, ‘વસ્ત્રાંવલે કેમ વાંદળા આપે છે ?’ એમ પ્રશ્ન કરતા હેમચન્દ્રાચાર્યે કહ્યું કે ‘તે પ્રમાણે સિદ્ધાંતનો માર્ગ છે.’ ત્યારે કુમારપાલ રાજાએ ‘વિધિપક્ષગચ્છ’ એવું નામ સાર્થક છે’-એમ કહી પ્રશંશા કરી, ‘વિધિપક્ષ’ નામ રાખવાને ઁસ્તુક થઈ, ‘અંચલગચ્છ’ નામ સ્થાપ્યું છે.’ આ અંચલગચ્છમાં

૧. ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ-માગ ૨ જો’ પૃ. ૭૬૬.

‘शेखर’, ‘चन्द्र’, ‘प्रभ’, ‘रत्न’, ‘लाभ’, ‘मूर्ति’ इत्यादि अनेक शाखाओ विस्तार पामी छे. तेमां ‘शेखर’ शाखानो इतिहास विशेष महत्त्वपूर्ण छे. मुनिशेखरसूरि, मणिक्यशेखर-सूरि, धर्मशेखरसूरि इत्यादि अनेक आचार्योए साहित्यनुं विपुल सर्जन करी, आ शाखानी प्रतिष्ठा वधारी छे कवि चक्रवर्ति जयशेखरसूरि तो आ शाखाना के गच्छना ज नहि परन्तु गुजराती साहित्यना उत्तम कोटिना कविओमांन एक हता. वा. कमलशेखर पण एक सारा ग्रन्थकार तरीके आ शाखामां ख्यातनाम हता.

आ ‘शेखर’ शाखामांथी तेनी पेटाशाखा तरीके पालीताणीय शाखा अस्तित्वमां आधी छे. संवत १७३६ मां रचायेल श्री नयनशेखर-कृत ‘योगरत्नाकर चोपाई’ मां आ पालीताणीय शाखानो निर्देश आ प्रमाणे छे.

श्री अंचलगच्छि गिरुआ गच्छपती, महामुनिसर मोटा यती
श्री अमरसागर सूरिसर जांग, तप तेजइ करि जीपइ भाण ९२
तास तणई पषि शाखा घणी, एक एक मांहि अधिक्की भणी
पंच महाव्रत पालइ सार, इसा अछइ जेहना अणगार ९५
ते शाखामांहि अति भली, पालीताणीय शाखा गुणनिली
पालिताचार्य्य कहीइ जेह, हूआ गच्छपति जे गुणगेह ९६

वा. कमलशेखर आ पालीताणीय शाखामां ज थई गया छे. एम वा. कमलशेखरना प्रशिष्य विवेकशेखरना शिष्य विजयशेखरे तेमनी संवत १६९४ मां रचेली ‘चंद्रराजा चोपाई’ मां सूचित कर्तु छे.

श्री अंचलगच्छि राजीयउ, प्रतपि सूरिज तेजि री माइ
श्री कल्याणसागरसूरीश्वरु, वंदीजइ मनहेजि री माइ १२
तस आज्ञाकारी भला, पालीताणीया वंसि री माइ
कमलसेखर वाचक पदइ, साधुमइ थया अवतंसरी माइ १३

१. ‘जैन गूर्जर कविओ’-भाग बीजो, पृ. ३५१-३५२.

श्री मोहनलाल दलीचंद देसाईए ‘जैन गूर्जर कविओ-भाग २ जो’ पृ. ७ ७६ उपर एवा निर्देश कर्यो छे के आ पालीताणीय शाखा अमरसागरसूरिथी नीकळी छे, अने तेनी पुष्टि अर्थे उपयुक्त नयशेखर (नयनशेखर जोइए) कृत ‘योगरत्नाकर चोपाई’ नी प्रशस्ति जोवा सूचव्यु छे. आ अमरसागरसूरिनी समयमर्यादा तेमणे पोते संवत १६९४ थी १७६२ सुधीनी नोधी छे. (जुओ ‘जैन गूर्जर कविओ, भाग २ जो, पृ. ७७६). तेथी ए रीते जोतां आ पालीताणीय शाखा आ समयमर्यादानी पूर्वे तो अस्तित्वमां न ज होई शके. परन्तु प्रस्तुत वा. कमलशेखरनी विद्यमानता संवत १५८० थी संवत १६४८ सुधीनी लगभग गणाय छे. अने तेओ आ ज पालीताणीय शाखामां थइ गया छे तेवो निर्देश आपणने प्राप्त थाय छे. तेथी आ पालीताणीय शाखा, श्री देसाई कहे छे तेम अमरसागरसूरिथी नहि परन्तु वा. कमलशेखरनी पूर्वे लगभग सोळमी सदीना उत्तरार्धमां कोई आचार्यथी नीकळी हरो, एम अनुमान थई शके.

नवमुं खंड कहिउ एणि परइ, राग धन्यासी अंग री माई
विजयसेखर वाचक भणि, श्री संघ वडतइ रंगि री माइ' १८

आम विधिपक्ष-अंचलगच्छनी "शेखर" शाखामांथी पालीताणीय नामनी पेटाशाखामां
वा. कमलशेखर थइ गया एवो निर्णय करी शकाय एम छे.

वा. कमलशेखरना जन्मस्थळ अने जन्मसमय विषे कोई माहिती प्राप्त थती नथी.
तेमना माता-पितानु नाम, ज्ञातिविशेष तथा कुटुंब इत्यादि अंगत जीवननी बाबतो विषे
पण कोई माहिती मळती नथी. छातां तेमणे पोते रचेली कृतिओ, कोई अन्य कर्तानी तेमणे
करेली प्रतिलिपिनी प्रशस्ति के पुष्पिकाओ, तेमना शिष्यप्रशिष्योनी कृतिओनी प्रशस्तिओ
के प्रत-पुष्पिकाओ वगैरे द्वारा तेमना जीवननी केटलीक बाबतो विषे कईक अंशे अनुमानपूर्वकना
निर्णयो तारवी शकाय एम छे.

आज सुधीमां वा. कमलशेखरनी नीचेनी चार नानी मोटी पद्यकृतिओ उपलब्ध थई छे.

१ 'नवतत्त्व चोपाई'^२ संवत १६०९ मां, आसो महिनानी त्रीजने दिवसे, सुरत-
मां^३ रहीने आ कृति रचेली छे. आ कृतिना अंतमां आ प्रमाणे उल्लेख छे:

"अंतर महूरत समकित धरइ, ते नर अरधु पुद्गल करइ

वाचक कमलसेखर इम कहइ, गणिइ भविइ सिद्धपदवी लहइ ६४

विधिपक्षि गछि ए उदयु भाण, श्री धर्ममूर्तिसूरि सुजाण,

तास पसाइं लहीया भेय, बिसइ छिहुत्तरि ह्वा तेअ ६५

संवत सोल नवोत्तर वरसि, सुरति आसू त्रितीया दिवसि

रची चुपई सोहामणी, भणतां गणतां हुई बुद्धि घणी' ६६

२ "प्रद्युम्नकुमार चुपई" संवत १६२६ नां कार्तिक सुदी १३ ने दिवसे
वीरमगम पासेना मांडलमां, चोमासु रखां हतां त्यारे, छ सर्गमां रचेली आ कृतिना अंतमां
आ प्रमाणे उल्लेख छे :

"विधिपक्षगछि धर्ममूर्तिसूरि विजयवंत ते गुण भरपुरि

कमलशेखर रहीया चउमासि मांडलि नगरइ घणइ उल्हासि ७५४

संवत सोल छवीसई करी दूहा चुपई हीयडइ घरी

काती सुदी नइ दिन त्रयोदसी कीघी चुपई मन उल्हसी ७५५

वणारीस वेजराज तणा सीस दोई तेहना गुंण घणा

श्री पुण्यलब्धि उवहायां ईस बीजा लाभशेखर वणारीस ७५६

तास सीसि रची चुपई सुणियो भत्रीयां ईक मन थई

चरित्र प्रदिमनकुमारह तणू भणतां सुणतां सुख घणू ७५७^४

१. 'जैन गूर्जर कविओ' भाग-३ जो, खण्ड पहेलो, पृ. १००८.

२. जुओ परिशिष्ट तथा 'जैन गूर्जर कविओ'-भाग त्रीजो, खण्ड १ लो, पृ. ६६०.

३. 'प्राचीन फागु संग्रह' [सं. भोगीलाल सांडेसरा तथा सोमाभाई पारेख] मां आ
कृतिनु रचनास्थळ, तेना संगदकोए "खंभात" नोष्युं छे. जुओ 'प्राचीन फागु संग्रह' पृ.

२३. ते बराबर नथी, 'सुरत' ज जोईए.

४. आ संख्यांक में संपादन करेल पाठ प्रमाणे मूकेला छे.

३ “धर्ममूर्ति गुरु फागु”^१ आ कृतिमां तेनो रचनानो समय नोंधो नथी, पण ‘कर्तानी उपर्युक्त वे गुजराती कृतिओनुं रचनानुं वर्ष जोतां आ काव्य पण विक्रमना १७ मा शतकना पूर्वार्धमां रचायु हरो एमां शंका नथी.’^२ रचना स्थळ खंभात छे. आ कृतिना अंतमां आ प्रमाणे उल्लेख छे:

“षिमासागर गुर वंदु. नंदउ जां ससिभाण
थंभणपुरि गुर गाइइ पाईइ शिवपुर टाण २२
श्री कमलशेखर कहइ वंदीइ वंदीइ गुरुना पाय
जे नरनारी गावइ, पावइ सुखसयाईं” २३

४ “सामायिके बत्रीश दोषनो भास :^३

आ कृतिमां तेनुं रचनास्थळ के रचनासमय कशानो उल्लेख नथी. मात्र कर्ताना पोताना नामनो ज उल्लेख त्यां आम करेलो छे :

“कमलशेखर वाचक कहइ जी समता करउ रे सुजाण,
दोष बत्रीसइ परिहरइ जी ते पामइ सिवठाण रे” । २० । जी.

—इति श्री सामायिके बत्रीस दोष भास संपूर्ण ।

१७ मा शतकना पूर्वार्धमां रचायेली उपर्युक्त कृतिओनां रचनास्थळ अनुक्रमे सुगत मांडल, खंभात छे. आथी आ समय दरमियान वा. कमलशेखरनो विशेष विहार गुजरात बाजु ज हरो. कदाच तेओ गुजरातमां ज जन्म्या होय.

संवत १६०० ना भादरवा सुदी १३ ने रविवारे पादशाह शाहआलमना राज्यकाळ दर-मियान अलवर महादुर्गमां, गुणनिधानसूरिनी विद्यमानतामां कमलशेखरे सुश्राविका जोषीना पठनार्थे ‘लघुसंग्रहणी सूत्र’नी प्रत लीखी छे, जेनी पुष्पिकामां आ प्रमाणेनो उल्लेख छे :

‘संवत १६०० वर्षे भाद्रपद मासे शुक्लपक्षे १३ रवौ पातिसाह श्री साहआलम राज्ये अलवर महादुर्गे श्री ५ गुणनिधानसूरि विद्यमाने वा. लाभशेखर गणि तत शिष्य कमलशेखरेण लिखितं शुश्राविका जोषी पठनार्थे । शुभं भवतु ॥’^४

उपलब्ध माहिती प्रमाणे कमलशेखरनो पहिलवहलो उल्लेख उपर्युक्त प्रत-पुष्पिकामांथी मळे छे. संवत १६०० मां थयेला कमलशेखरना आ नामोल्लेख साथे एम अनुमान करी शकाय के लगभग १५८० नी आसपासमां तेओ जन्म्या होय, अने त्यारबाद लगभग अदारेक वर्षेनी युवानवये दीक्षा ग्रहण करी होय. उपर्युक्त सं० १६०० मां “लघु-संग्रहणी-सूत्र” नी तेमणे करेली प्रतिलिपिमां तेमणे पोताना नाम साथे “वाचक” पदनो उल्लेख नथी कर्यो. ज्यारे सं० १६०९ मां रचेली तेमनी कृति “नवतत्त्वचोपाई” मां “वाचक

१. आ फागुनुं संपादन डॉ० भोगीलाल सांडेसरा तथा सोमाभाई पारेखे, तेमना ‘प्राचीन फागु संग्रह’ मां करेलुं छे. जुओ “प्राचीन फागु संग्रह”, पृ. १२६-१२८.

२. “प्राचीन फागु संग्रह”, पृ २४.

३. आ कृतिनी हस्तप्रत मने भारतीय विद्या भवन, चोपाटी रोड, मुंबई-७, ना हस्त-प्रत-संग्रहमांथी उपलब्ध थई हतो. त्यां तेनो क्रमांक २५२ छे. मूल माटे जुओ परिशिष्ट.

४. जुओ “श्री प्रशस्ति संग्रह”, सं. अमृतलाल मगनलाल शाह, पृ. ९९.

કમલશેખર ઇમ કહૈ—”એમ કહી પોતાના નામ સાથે “વાચક” પદનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સંવત ૧૬૦૦ થી સંવત ૧૬૦૯ નો વચ્ચે તેમને “વાચક” પદ પ્રાપ્ત થયું હશે તેમણે પ્રાપ્ત કરેલી એવો બીજી પદવીઓ વિષે કે તેમના નિર્વાણસમય વિષે કશી માહિતી પ્રાપ્ત થઈ શકી નથી. અલબત્ત, તેમના શિષ્ય-પ્રશિષ્યોએ વિનમ્રભાવે પોતાની રચનાઓમાં પોતાના આ પૂજનીય ગુરુનું સ્મરણ કરેલું છે.

સંવત ૧૬૪૩ માં મહા સુદ ૩ને રવિવારે બંભળવાડામાં વા. કમલશેખરના પ્રશિષ્ય વિનયશેખરે રચેલી “યશોભદ્ર ચોપાઈ” માં, તેમને પોતાના ગુરુમહના યશોગાન ગાતા વાચ-નાચાર્ય તરીકે ચિરદાવેલા છે :

“વિધિપરચ્ય નાયક મહિમનિધાન, તપતે જિહાં જગિ ઉદયું માંઘ
દરિસન દેલિઈં પરમાણંદ, વંદડ ધરમમૂરતિ સુરીંદ ૧૩૯
હલી વંદડ સહિ ગુરુ આપણા, જેહનઈ નાંમિંઈ નહી રિધિમણા
શ્રી શ્રી કમલશેખર વળારીસ, સમરુ નાંમ તેહનુ નિસિદીસ ૧૪૦”

આ જ કવિએ પોતે સંવત ૧૬૪૪ શ્રાવણ સુદિ ૧૩ ને રવિવારે આગરામાં રચેલી “શાંતિ મૃગસુન્દરી ચોપાઈ” માં પોતાના ગુરુના ગુરુ વા. કમલશેખરના ગુણગાન આ પ્રમાણે કર્યા છે:

સ્ત્રોશંગાર ધ્યાંન બલિ વેદિંઈ સંવચ્છર સુલહીજઈ જી
શ્રાવણ સુદિ તેરસિ રવિવારઈ સતીયાં સુગુણ કહીજઈ જી ૩૨૬
યુગપ્રધાન જગિ અંચલગાછપતિ ગુણમણિરયણખંડાર જી
શ્રી શ્રી ધર્મમૂરતિસૂરીંદવર શ્રી સંઘકું સુલકાર જી ૩૨૭
તાસ તણઈ પશ્ચિ ગુણિરયણાયર કમલશેખર વળારીસ જી
ક્રિયાપાત્ર હૂઆ ણિ કાલિઈ સઘલઈ કિત્તિ વિસેસ જી ૩૨૯

આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વાચનાચાર્ય કમલશેખર ગુણોના ખંડાર તેમ જ ક્રિયાપાત્ર હતા. ચોગમ તેમની કીર્તિ વ્યાપ્ત હતી.

વા. કમલશેખરના આ પ્રશિષ્ય વિનયશેખર સિવાય, તેમના બીજા પ્રશિષ્યો શ્રી ભાવ-શેખર તથા વિજયશેખરે પણ પોતાના ગુરુના ગુરુને પોતાની કૃતિઓમાં ભાવભરી સ્મરણાંજલિ આપી છે.

ભાવશેખરે સંવત ૧૬૮૧ માં રચેલો “ધના મહામુનિ ચુપડૈ” માં વા. કમલશેખરનું સ્મરણ આ પ્રમાણે કર્યું છે :

“સંવત સોલસઈં વરસ ઇકાસીઈ રે અતિ મહુ માસ વિંઈસાલ
તેરસિ દિન મોમવારિંઈ કરીજી સ્વાતી નક્ષત્ર સુખ લાલ ૪ દેલુ”

૧. “વાચક” અને “વાચનાચાર્ય” માં છેલ્લું પદ વિશેષ માનાઈ જણાય છે. શક્ય છે કે વડીલ ગુરુજનો માટે એ પદવીનો ઉપયોગ થતો હોય.

૨. “જૈન ગૂર્જર કવિઓ, ભાગ ૧ લો,” પૃ. ૨૮૫. મૂલથી ત્યાં કર્તાનું નામ “વિજ-યશેખર” લખ્યું છે “જૈન ગૂર્જર કવિઓ” ભાગ ૩, ક્રંડ- ૧ લાનાં પૃ. ૭૭૫ ઉપર સુધારાયું છે.

वीर-परंपर-पाटि सोभताजी कल्याणसागरसूरिराय
मधुरी देशनवांण वरसताजी सेवि सुरनर पाय । ६ । देखु०

तास पक्ष वाचक अति दीपताजी कमलशेखर गणिचंद
तास शिष्य वाचक सत्यशेखर भलाजी । ७ । देखु०

अकबरपुरमां संघनि आदरिजी अति घणुं मन नि पुरि

भावशेखर कहिं श्री संघ चरिजउजी आणंद प्रेम पड्ड रि । १३ । देखु०

आ उपरांत आपणे आगळ जोई गया ते संवत १६९४मां रचायेली “चंदराजानी चौपई”
मां तेना कर्ता विजयशेखरे पण वा. कमलशेखरने “कमलशेखर वाचक पदइ, साधुमइ थया
अवतंस री माइ” एम “साधुओमां शणगाररूप” कही तेमना प्रत्येनो पूज्यभाव व्यक्त कर्यो छे.
गुरु अने शिष्य-प्रशिष्योनी परंपरा

वा. कमलशेखरे ‘प्रद्युम्नकुमार चुपई’ नामनी पोतानी कृतिनी प्रशस्तिमां पोताना गुरु
तथा तेमना गुरुना नामनो उल्लेख कर्यो छे तेमां तेमणे वा. वेलराजथी शरूआत करी छे.
तेमणे वा. वेलराजना शिष्य उपाध्याय पुण्यलब्धि तथा वा. लाभशेखरना नामनो उल्लेख करी,
पोताने लाभशेखरना शिष्य तरीके निर्देश्या छे. आ रीते वा. कमलशेखरनी टूकी गुरु-
रंपरा आ प्रमाणे दर्शावी शक्याय :

वा. वेलराज

उपा० पुण्यलब्धि

वा. लाभशेखर

भानुलब्धि

वा. कमलशेखर

वा. कमलशेखरना शिष्यो पण सारा ग्रन्थकारो थई गया छे. तेमणे उग्रविहार करीने उत्तर
भारतनां नगरोमां पण चतुर्मास कर्या हना अने अनेक भव्य जीवोने बोध पमाडयो हतो. इत्यादि
वेशेनुं सप्रमाण वर्णन अहीं अपस्तुत छे. मात्र भिन्न भिन्न कृतिओमांभी प्राप्त थता उल्लेखो
रथी अत्यार सुधी मळेळी माहिती प्रमाणे वा. कमलशेखरनी शिष्य-प्रशिष्योनी परंपरा नीचे
पुंजव दर्शावी छे :

वा. कमलशेखर

वा. सत्यशेखर

१० विनयशेखर

विवेकशेखर

रविशेखर

भावशेखर

विजयशेखर

भुवनशेखर

बुद्धिशेखर

राजशेखर

रत्नशेखर

१. भारतीय विद्याभवन (मुंबई)ना हस्तप्रतना संग्रहमां आ भावशेखर कृत, संवत
१६८१मां रचायेली “धना महामुनी चुपई”नी, संवत १७०१मां लखेली एक हस्तप्रत छे
यां तेनो नंबर ७९ छे, एमांथी प्रस्तुत प्रशस्ति प्राप्त थई छे.

વા. કમલશેખરના પ્રશિષ્ય વિનયશેખર કૃત “યશોમદ્ર ચોપડૈ” (સં. ૧૬૪૩) નામની કૃતિની પોતે જ લખેલી હસ્તપ્રતની પુષ્પિકામાં આ પ્રમાણેનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે :

“સંવત ૧૬૪૪ વર્ષે વૈશાખ શુદિ ૧૩ સોમે શ્રી અંચલગચ્છે શ્રી ધર્મમૂર્તિસૂરીશ્વર-રાજ્યે વાચનાચાર્ય વા. કમલશેખર ગણિ તત્ શિષ્ય રિષિ શ્રી ૬ સત્યશેખર ગણિ તત્ શિષ્ય ઋ. વિનય-શેખરેણ લિખિતં શ્રી આગરાનગરે ઉત્વારે । તૈઋદ્ રક્ષેત્ જલાદ્ રક્ષેત્ સ્થલવંધનાત્ પરહસ્તે ગતાદ્ રક્ષેત્ एवं વદતિ પુસ્તિકા. ”^૧

આમ સંવત ૧૬૪૪ માં લઘ્વાયેલ ઉપર્યુક્ત પ્રત-પુષ્પિકામાં વા. કમલશેખરના નામનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાર બાદ આ જ વિનયશેખરની “શાંતિમૃગસુંદરો ચોપડૈ” (સં૦૧૬૪૪) ની પ્રત-પુષ્પિકામાં પણ આ પ્રમાણેનો ઉલ્લેખ છે :

“સંવત ૧૬૪૮ પોસ શુદિ ૩ બુધે અંચલગચ્છે વા. કમલશેખર રિષિ સત્યશેખર ગણિ શિ. રિષિ વિનયશેખર રિષિ વિવેકશેખર લિ. સાધ્વી વિમલા સધ્યણી સાધ્વી કુશલલક્ષ્મી વાચનાર્થ”^૨

આમ સંવત ૧૬૪૮માં લઘ્વાયેલી ઉપર્યુક્ત પ્રત-પુષ્પિકામાં પણ વા. કમલશેખરનાં નામનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે. એ પછી એમના નામનો ઉલ્લેખ કોઈ પ્રત-પુષ્પિકામાં, ઉપલબ્ધ માહિતી અનુસાર ક્યાંય પ્રાપ્ત થતો નથી. આથી અનુમાન કરી શકાય કે વા. કમલશેખર સંવત ૧૬૪૮ સુધી વિદ્યમાન હશે. એ પછી પણ તેઓ થોડું જીવ્યા હશે. આમ ઉપર્યુક્ત સર્વ પ્રમાણેને આધારે વા. કમલશેખરની વિદ્યમાનતા સંવત ૧૫૮૦ થી સંવત ૧૬૪૮ સુધીની ગણાવી શકાય એમ છે.

વા. કમલશેખર પરત્વે આથી વિશેષ માહિતી ઉપલબ્ધ થઈ શકી નથી. એક “ધર્મમૂર્તિ-ગુરુ ફાગ” સિવાય એમની બીજી કૃતિઓ આજ દિવસ સુધી અપ્રકાશિત હોઈને સાહિત્યકાર તરીકેની એમની પ્રતિભા વળમૂલવી જ રહી છે. અહીં હવે પછી વા. કમલશેખરની કવન-પ્રતિભાને, તેમની ઉપલબ્ધ ચારેચાર કૃતિને અનુલક્ષીને, નિરૂપવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે.

વા. કમલશેખરનું સાહિત્ય-સર્જન

વા. કમલશેખરની અત્યાર સુધીમાં, આપણે આગળ જોયું તેમ, ચાર કૃતિઓ ઉપલબ્ધ થઈ છે. એ ચારે ય કૃતિઓ તેમણે પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષામાં રચેલી છે, અને સાહિત્યના ત્રણ ભિન્ન સ્વરૂપોનો એ કૃતિઓ પરત્વે ઉપયોગ કરેલો છે-તે છે ચોપડૈ, ફાગુ અને ભાસ. “નવતત્ત્વ ચોપડૈ” અને “પ્રદ્યુમ્નકુમાર ચુપડૈ” એ બે કૃતિઓ સાહિત્ય-સ્વરૂપે એક છતાં વિષયની દૃષ્ટિએ સાવ ભિન્ન છે. જૈનપરંપરાની દૃષ્ટિએ મોક્ષ-માર્ગમાં ઉપયોગી એવા જીવ, અજીવ, આલ્સવ, સંવર इत्यादि નવ તત્ત્વોની સમજણ “નવતત્ત્વ ચોપડૈ”માં પદ્યબદ્ધ કરી સામાન્યજનાર્થે તેનું અર્થબોધન સરલ બનાવ્યું છે, તો ‘પ્રદ્યુમ્નકુમાર ચુપડૈ’માં, જૈન પરંપરા પ્રમાણેના ૨૪ કામદેવામાંના એકવીસમા કામદેવ અને નવમા વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર પ્રદ્યુમ્નની જૈન પરંપરા પ્રમાણેની કથાને ચોપડૈ-બદ્ધ કરી છે, આમ અનુક્રમે, પ્રથમ કૃતિમાં તાત્ત્વિક ચર્ચા અને બીજી કૃતિમાં પૌરાણિક કથાને વિષય બનાવી, એ બન્ને કૃતિઓના કલેવરો ઘડેલાં છે. ત્યારબાદ

૧. જૈન ગૂર્જર કવિઓ-ભાગ ૧ લો. પૃ૦ ૨૮૫

૨. જૈન ગૂર્જર કવિઓ-ભાગ ૩ જો-ખંડ ૧લો પૃ૦ ૭૭૭

पोताना समकालीन अने अंचलगच्छनी विधिपक्ष शाखाना पट्टधर धर्ममूर्तिसूरिनी प्रशस्ति-रूप “धर्ममूर्तिगुरु फागु”नी रचना करेली छे. ‘फागु’ काव्यस्वरूपना रुढ लक्षणोथी आ ‘फागु’ भिन्न तरी आवे छे. छतां तेने “फागु” कही तेमां, तेमना गुरुरूप धर्ममूर्तिसूरिना जन्मस्थळ, माता-पिता, दीक्षागुरुनुं, नाम, आचार्यगद इत्यादिनी माहिती आपी, तेमना गुणोनुं संकीर्तन करेलुं छे. “सामायिके बत्रीस दोषनो भास” ए कृतिमां तेमणे जैनोना सामायिकव्रतनां आचरणसमये जाण्ये अजाण्ये मन, वचन अने कायाथी लागता बत्रीश प्रकारना दोषोनी समजण आपी, तेनो परिहार करवानो उपदेश आप्यो छे. आ रीते जोईए तो वा. कमलशेखरे जैन फिलसूफी, पौराणिक कथानक तथा जैन संप्रदायना व्रत-आचारादिने पोताना विषय तरीके लीधा छे अने तेनुं जुदां जुदां पद्यस्वरूपमां निरूपण करेलुं छे. आम प्रथम दृष्टिए ज तेमना मर्यादित साहित्यसर्जनना क्षेत्रमां विषय तथा काव्यस्वरूपोनुं वैविध्य तरत ज नजरे पडे छे.

नवतत्त्व चोपाई

प्राचीन गुजराती अन्तर्गत रास-चोपाईमां रचायेलुं साहित्य अढळक छे. रास, चोपाई के चरित ए सर्वे लगभग एक ज प्रकारनां काव्य-स्वरूपो छे. आ काव्य-स्वरूपनुं विषय-वैविध्य पण विशाल छे. लौकिक, धार्मिक के पर्व-व्रत-कथात्मक, ऐतिहासिक, पौराणिक, चरित्रात्मक; रूपकात्मक, बोधार्थक के प्रासंगिक इत्यादि अनेक प्रकारना विषयो आ काव्यस्वरूप-अंतर्गत आलेखाया छे. आ प्रकारनुं सर्जन बहुधा जैन कविओने हाथे थयेलुं होवाथी तेमां सांप्रदायिक छाप सविशेष ऊपसी आवे छे. आ सांप्रदायिक रास-चोपाईमां तात्त्विक, धार्मिक, तीर्थ-वर्णन, चैत्यपरिपाटी, गुरुमहिमा, पट्टाभिषेक-वर्णन इत्यादि अनेक प्रकारना विषयनुं वर्णन करवामां आवेलुं छे. रास-चोपाईना सांप्रदायिक तात्त्विक विषयमां कर्मविवरण, कर्मविपाक, जीवविचार, नवतत्त्व, संग्रहणी इत्यादि अनेक विषयो चर्चाया छे. जेना विवरणार्थे ‘कर्म-विवरणनो रास’-कर्ता लखण्यदेव-१६ मी सदी, ‘जीवविचार-रास’ कर्ता ऋषभदास ई. स. १६१९ इत्यादि अनेक प्रकारनी रास-चोपाई स्वरूपनी कृतिओनी रचना थयेली छे.

प्रस्तुत “नवतत्त्व चोपाई” ए राससाहित्यने लगता ज चोपाई नामना काव्य-प्रकारमां अने लगभग संपूर्णतया ए ज बंधमां वा. कमलशेखरे संवत १६०९मां रचेली एक तात्त्विक कृति छे. जैनदर्शनमां अति महत्त्वना अने मोक्षमार्गमां उभयोगी एवा जीव, अजीव, पुण्य, पाप, आस्रव, संवर, निर्जरा, बंध अने मोक्ष-ए नामनां तत्त्वोने भाविको सरळ रीते समजी, याद राखी, बोध पामी शके अने आत्मानुं हित साधी शके ए माटे मूळ प्राकृत भाषामा ५९ गाथामां लखायेला आ नामना सूत्रनुं वा. कमलशेखरे सरळ प्रा. गुजराती भाषामां पद्यमां रूपान्तर करेलुं छे.

रचनानो प्रारंभ सरस्वती देवी अने पार्वनाथनी वंदनाथी थाय छे. तयारनाद तरत ज कवि नव तत्त्वनो संक्षेपमां विचार रजू करे छे. तेमां प्रथम जीवना चौद, अजीवना चौद, पुण्यना बेंतालीश, पापना ब्याशी, आस्रवना बेंतालीश, संवरना रुत्तावन, निर्जराना बार, बंधना चार अने मोक्षना नव-एम नव तत्त्वना कुल बसो छोतेर भेदने गणावे छे. क्यांक तेना गुणधर्मोनुं

નિરૂપણ કરે છે, તો ક્યાંક તેનાં ઉદાહરણો પણ આપે છે. અંતમા કવિ નવતત્ત્વના પ્રભાવના મહિમા ગાતાં કહે છે કે :

ભાવિ કરી સદહિ નવતત્ત્વ અયાણનંઈ દુઈ સમકિત્વ— ૬૩

અંતર મહૂરત સમકિત ધરઈ તે નર અરધુ પુદ્ગલ કરઈ

વાચક કમલશેખર હમ કહઈ ગણિઈ ભવિઈ સિદ્ધ પદવી લહઈ—૬૪

છેલ્લે સદ્ગુરુ ધર્મમૂર્તિસૂરિનું સ્મરણ, કૃતિનું રચના-સ્થલ અને તેનો રચના-સમય તથા આ 'ચોપાઈ' ના શ્રોતા-વાચક માટે આશીર્વચન ઇત્યાદિનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

કુલ ૬૬ કડીના આ કાવ્યમાં ૩૦મી અને ૩૧મી કડી દોહરા-છંદમાં, જ્યારે ચાકીની બધી કડીઓ સઠંગ ચોપાઈમાં લખેલી છે. કર્તા જેવા સગ્લ છંદોબંધ રચ્યા છે, તેવી જ તેમની કથનશૈલી પણ સરલ છે. સીધી સાદી રીતે માત્ર નવ તત્ત્વના ભેદ પ્રભેદનું નિરૂપણ કરેલું છે. નથી ક્યાંય કશાનાં વર્ણન કે નથી કોઈ ભમકમર્યા અલંકારોની શોભા. જો કે તેને અહીં અવકાશ પણ નથી, છતાં આત્મીય કૃતિ કર્તાની લાઘવશક્તિનો અને શબ્દપ્રશુત્ત્વનો સારો પરિચય કરાવે છે. એક ઉદાહરણ આપું : પુણ્યતત્ત્વ અંતર્ગત પુણ્ય ભોગવવાનાં બેંતાલીસ પ્રકારમાં, આત્માને જે પુણ્યના ઉદયથી પર્યંકાસને વેસતાં જેની ચારે બાજુ સરખી હોય એવા સંસ્થાન (શરીરાકૃતિ)ના પ્રાપ્તિ તથા શુભ વર્ણ, શુભ ગંધ, શુભ રસ અને શુભ સ્પર્શની પ્રાપ્તિ થાય તેનું કર્તાએ સંક્ષેપમાં સરલ રીતે સુંદર શબ્દોમાં આમ નિરૂપણ કર્યું છે :

‘પંચેંદ્રીપણુ લહઈ જે સાર

વરણ સેત રત્ત પીત ઉદાર

ગંધ અપૂરવ હુઈ જેય,

મધુર સ્વદ્ કષાય રસ—તેય ૧૯

હલ્લુ સુંહાલુ ચીગડ,

ઊહનુ ફરિસ રહુ સામડુ’

—તો કાવ્યની પ્રથમ પંક્તિમાં જ વર્ણસગાઈ અને પ્રાસનુપ્રાસ કેવા અનાયાસે સધાયા છે તે જુઓ :

‘સરસતી સાંમણિ સમરુ માય પાસ જિણેસર પણમુ પાય’

કાવ્યની પ્રત્યેક પંક્તિ શ્રાસાનુપ્રાસથી બંધાયેલી છે. તથા ભાષા પણ બહુશા સંયુક્તાક્ષરરહિત, સરલ છે. આથી સામાન્ય જન માટે આ કાવ્ય યાદ રાખવું સરલ થઈ જાય તેમ છે. અને આથી જ, પ્રાકૃતભાષામાં રચાયેલો અને સમજવા અઘરા એવા આ ધાર્મિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વના સૂત્રનું સરલ ગુજરાતી પદ્ય રૂપાંતર કરી, સામાન્ય ભવિક જીવો માટે તેનો અર્થબોધ સરલ કરી, તેમને એનું આચરણ કરવા પ્રેરવાનો કર્તાનો મનોરથ અહીં સિદ્ધ થયેલો જણાય છે. ટૂંકમાં કર્તાની સરલ સમજૂતી માટે સમુચિત શબ્દની પસંદગીની સૂઝ તથા અનાયાસ સિદ્ધ પદ્યનિરૂપણની રીતિનો આ કાવ્ય દ્વારા આપણને પરિચય થાય છે. વઢી વા. કમલશેખરે આવી તાત્ત્વિક વિવરણ કરતી કૃતિનું સર્જન કર્યું તેના ઉપરથી એટલું તો ફલિત થાય છે કે તેમને જૈન ફિલ્-સૂફીનો સારો અભ્યાસ હશે અને તેમનું આધ્યાત્મિક ચિંતન પણ ઉચ્ચ કોટીનું હશે.

૧. પરિશિષ્ટમાં ગ્રંથસ્થ કરેલી આ કૃતિ મુજબ આ સંખ્યાંક લખેલા છે.

प्रद्युम्नकुमार-चुपई

आ कृतितुं संपादन में प्रस्तुत ग्रंथमां करेळुं छे, तथा तेनी समय विवेचना, आगळ करेली छे. तेमां आ कृति परत्वे वा. कमलशेखरनी सर्जक-प्रतिभा विशे विस्तारथी माहिती आपेली छे.

धर्ममूर्तिगुरु फाग

महद् अंशे “फागु” काव्यस्वरूपनो उद्भव वसन्तना वर्णन निमित्ते शृङ्गाररसनी निष्पत्ति अर्थे थयेलो छे. परंतु समयना वहेण साथे “फागु” ना आ मूळ स्वरूपमां सांप्रदायिकत्व आववा मांड्युं. जैनेतर कविओए कृष्ण-गोपि के कृष्ण-रुक्मिणीने नायक-नायिकरूपे लई तेमना वसन्तोत्सव निमित्ते वनक्रीडा के प्रेमकेलिना शृङ्गाररससभर फागुओनुं सर्जन कर्युं छे. जेम के “नारायण फागु”, “भ्रमरगीता”, “हरिविलास फागु” इत्यादि. ज्यारे जैन कविओए आ काव्यस्वरूपने सविशेष सांप्रदायिक रूप आपी ते द्वारा स्वधर्मना सिद्धान्तोने कथात्मक रीते उपदेश्या छे. आथी शृङ्गाररसना वाहनरूप आ काव्यस्वरूप नेमिनाथ के पार्श्वनाथ जेवा तीर्थकरो. गौतम जेवा गणधरो के जंबूस्वामी जेवा केवलीओना बोधदायक जीवनचरित्रने निरूपवा नुं साधन बन्युं छे. एटलुं ज नहि परंतु समय जतां केटलाक आचार्यादि व्यक्तिविशेषो पण फागुना विषय बन्या. उदाहरण रूपे “हेमरत्नसूरि फागु”, “जिनहंसगुरु नवरंग फागु”, “अमररत्नसूरि फागु” इत्यादि गणावी शक्या. श्रीभोगीलाल सांडेसरा जणावे छे ते प्रमाणे, ‘आबी रचनाओमां आचार्योना मातापिता, बाल्या-वस्था, दीक्षा- महोत्सव इत्यादिनो वृत्तान्त आपीने वसंतवर्णन, कामविजय, संयमनो दृढता, उपदेशनो प्रभाव वगैरे वर्णवैला होय छे अने ए रीते ‘फागु’ नामनी ओछेवत्ते अंशे सार्थकता साधवानो प्रयत्न थाय छे.’”

वा. कमलशेखरे २३ कडीनो प्रस्तुत फाग, अंचलगच्छनो विधिपक्ष शाखाना पट्टघर अने पोताना समकालीन आचार्य धर्ममूर्तिसूरिनी प्रशस्तिरूपे लखेलो छे. आ. धर्ममूर्तिसूरिना जीवननी केटलीक हकीकतोनुं निरूपण करतां कवि जणावे छे के धर्ममूर्तिसूरिनो जन्म खंभातमां थयो हतो. तेमना पितानुं नाम हंसराज हतुं अने मातानुं नाम हांसलदे हतुं. तेमनुं सांसारिक नाम धर्मदास हतुं. श्रीजिनेश्वर भगवंतनी वाणी सांभळी तेमने वैराग्य थयो अने अंते घरनो भार छोडीने श्रीगुणनिष्ठानसूरि पासे दीक्षा लीधी. गुरुए त्यारबाद तेमने ध्यानथी विद्यावंत अने संघनुं भलुं करनार जाणीने, अमदावादमां महोत्सवपूर्वक पोतानी पाटे स्थाप्या. देशविदेशमां तेमणे घणी क्रियाओ आदरी, पंच महाव्रत धार्या, छ प्रकारना जीवनी रक्षा करी, सात प्रकारना भय निवार्या, आठ प्रकारना मद वार्या, नवविष शील धारण करी, दसभेदे यतिधर्म शोभाव्यो; अगियार प्रतिमा कही अने बार भिक्षु-प्रतिमाथी एमणे पोतानुं काम पार पाड्युं; तेर काठिया निवारीने तेमणे धर्मनुं काम कर्युं. आम साधुओना छत्रीश गुणोथी युक्त आ. धर्ममूर्तिसूरिनुं जन्मस्थळ, माता-पिता तथा तेमनु नाम, दीक्षा, आचार्यपद इत्यादिनो परिचय करावा तेमना आध्यात्मिक गुणोनी प्रशंसा करेली छे.

आ टंका फागुकाव्यमां आम पो बीजा कशा वर्णनने अवकाश नथी, उतां य ज्यां एवो कंइ अवकाश मळयो छे, त्यां कर्ता वा. कमलशेखरे पोतानी वर्णनशक्तिनो परिचय

કરાવ્યો છે. અમદાવાદમાં ધર્મમૂર્તિસૂરિના 'સૂરિ'પદના મહોત્સવ પ્રસંગે વાગતાં વાજ્ઞિનોના સૂરોનું શબ્દવિધાન તેમણે આમ કર્યું છે :

તાલ દમામા વાજહ, વાજહ તિવલ નિનાદ
રણતૂર નફેરી મેરી ય, સંસ્વ સુહામણઝ સાદ.૧૨
ઘૂંઘર વાજહ ઘમઘમ, માદલ દોં દોં કાર
પંચશબ્દ ધરિ વાજહ, ગાજહ ગયણ અપાર. ૧૩

રવાનુસારી શબ્દ-પ્રયોગ અને વર્ણસગાઈથી ઉપયુક્ત વર્ણન કર્ણપ્રિય અને મધુર લાગે છે. તે ઉપરાંત કર્તાની અર્થ-લાઘવની શક્તિનો પરિચય પણ આપણને આ ફાગુકાવ્યમાં થાય છે. જૈન સંપ્રદાયની દૃષ્ટિએ ઉર્ધ્વગામી જીવનવિકાસાર્થે ચારિત્રમય જીવનમાં શ્રેષ્ઠ આધ્યાત્મિક ગુણો કે જેના આચરણમાં જીવનસાફલ્યની ચરમ સીમા રહેલી છે તેની ગણતરી અને તેનું વિવેચન વિદ્વાનોએ પ્રંથો ભરી ભરીને કરેલું છે. ધર્મમૂર્તિસૂરિએ પોતાના જીવનમાં કરેલું તે ગુણોનું પ્રસ્થાપન વા. કમલશેખરે માત્ર આઠ પંક્તિમાં ટૂંકમાં સરલ અને સ્પષ્ટ રીતે આમ દર્શાવ્યું છે:

“આદરી ક્રિયા જિણિ અતિ ઘણિ, મહ સુણિ દેસ વિદેસિ
પંચ મહાવ્રત પાલહ, ટાલહ સયલકિલેસ.
ષટ્તવિધ જીવહ રાખહ, દાખહ જિનવર વાણિ
સાત ભય નિવારીહ, વારીય મદ અઠ જાણિ.
નવવિધ સીલ સદા ધરહ, કરહ યતિ દસવિધિ ધર્મ
એકાદસ પ્રતિમા કહહ, લહહ તે સૂત્રહ મર્મ
ભિલ્પપ્રતિમા ચાર એ, સારએ આપણઝં કાજ
તેર કાઠિયા નિવારીય, કારીય ધર્મહ કાજ

લાક્ષણિક રીતે એક પછી એક પાંચથી તેરની સંખ્યાના ક્રમમાં જૈનધર્મ-પ્રવચિત લગભગ સમસ્ત ગુણોથી ગુરુને નવાજો કર્તાએ ગુરુ પ્રત્યેનો પોતાનો પૂજ્યભાવ વિનમ્રણે વ્યક્ત કર્યો છે.

સામાન્ય રીતે આવા આચાર્ય વિશેષાદિની ઉપર ફાગુઓમાં પણ વસંતવર્ણન અને સૂરિ દ્વારા કામવિજયનું અને તે દ્વારા તેમના સંમતની દૃઢતાનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. પરંતુ આ ફાગુમાં વા. કમલશેખરે લાક્ષણિક દૃષ્ટિએ વસંતનું કે ફાલ્ગુણનું જરાય વર્ણન નથી કર્યું. ફક્ત “ ફાગુબંધ” ની રચનાને લીધે તથા પુષ્પિકામાં એને “ફાગુ” નામ આપેલું છે, એને લીધે આ કૃતિને “ફાગુ” કહી શકાય.

જેમ કર્તાએ આ કૃતિમાં અઢૈઝ અને ફાગુ જેવા સરલ હંદોનો ઉપયોગ કર્યો છે, તેથી જ તેમની આડંબરરહિત, સરલ અને લાલિત્યસભર ભાષા છે:

“હંસરાજ ધરિ ધરણી તુરણી ઓઢણી ઘાટ”

—જેવી પંક્તિમાં “ઘ” અને “જ” વર્ણના ઉચિત વિન્યાસથી પદાવલી લલિતમધુર લાગે છે. વઢી “ફાગુ” સ્વરૂપમાં, પ્રત્યેક પંક્તિમાં આંતરયમરૂની યોજના પણ કર્તાએ શબ્દાર્થની તોડફોડ કર્યા સિવાય અનાયાસ સિદ્ધ કરી છે

“સંજમનઝ જંગ મંડીઝ, હંડીઝ ધરનઝ માર” કે

“ઉદયકરણ આણંદહ, વંદહ ગુરુના પાય” જેવી પંક્તિઓ તેના દૃષ્ટાંત લેખે આપી શકાય.

आम आ नानकडा काव्यमां पण वा. कमलशेखरनुं रचना-कौशल्य, भाषा-प्रभुत्व, वर्णन-प्रतिभा तथा लाघव-शक्तितो ठीक ठीक परिचय थाय छे.

सामायिके बत्रीश दोषनो भास

जूनी गुजरातीमां जैनरासादिना कडवाने 'भाषा' अथवा 'भास' कहेवामां आवे छे. केटलीक वार अलग काव्योने पण भास कहे छे. जेम के 'लक्ष्मीमहत्तरा भास'—आ 'भास' नामना काव्यप्रकारमां वा. कमलशेखरे उपर्युक्त नानकडी कृति रचेली छे.

'रागद्वेषरहित शान्त स्थितिमां बे घडी अर्थात् ४८ मिनिट सुधी एक आसने बेसी रहेबुं एनुं नाम 'सामायिक' छे. एटला वखतमां आत्मतत्त्वनी विचारणा, जीवनशोधननुं पर्यालोचन, जीवनविकासक वैराग्यशास्त्रोनुं परिशीलन, आध्यात्मिक स्वाध्याय अथवा परमात्मानुं प्रणिधान करवानु छे'.^१

आ व्रतना आचरण समये जाणे—अजाणे तेना व्रतीथी बत्रीस प्रकारना दोषो थई जवानो संभव छे. आ दोषोमां दश मनना दोष, दश वचनना दोष अने वार कायाना दोष लागता होय छे. ते आ प्रमाणे छे :

मनना दोष—१. शत्रुने जोई तेना प्रत्ये द्वेष करवो. २. अविवेक चिंतववो ३. तत्त्वनो विचार न करवो. ४. मनमां उद्वेग धारण करवो ५. यशनी इच्छा करवी ६. विनय न करवो ७. भय चिंतववो ८. व्यापार चिंतववो ९. फळनो संदेह करवो १०. निदान—नियाणु करबुं—एटले फळनी इच्छा राखी धर्मक्रिया करवी.

वचनना दोष—१. कुवचन बोलबुं २. हुंकारा करवा ३. पाप कर्मनो आदेश करवो ४. लवारो करवो ५. कलह करवो ६. क्षेमकुशल पूछी आगता स्वागता करवी ७. गाळो देवी ८. बाळक रमाडबुं ९. विकथा करवी १०. हांसी करवी

कायाना दोष—१. आसन—चपळ—अस्थिर करबुं २. चोतरफ जोया करबुं ३. सावद्य कर्म करबुं ४. आळस मरडवी ५. भीत इत्यादिनी ओथ लईने बेसबुं ६. अचिनये बेसबुं ७. शरीर परनो मेळ उतारवो ८. खरज खणवी ९. पग उपर पग चढ़ाववो १०. काम—वासनाए अंग उघाडा राखवा ११. जंतुओना उपद्रवथी डरोने चोतरफथी शरीरने डांकबुं १२. निद्रा लेवी.

प्रत्येक श्रावकने आचरवा योग्य उपर्युक्त सामायिक नामना व्रतनो महिमा गावा तथा तेना आचरण समये जाणे अजाणे तेना व्रतने लागता उपर्युक्त बत्रीश प्रकारना दोषोने परिहरी शुद्ध रीते ते व्रतनुं पालन करवानो बोध आपवा माटे वा. कमलशेखरे आ नानकडा २० कडना 'भास' नुं सर्जन कर्यु छे. कर्ताए प्रथम कायाना, पछी वचनना अने छेल्ले मनना दोषो गणाव्या छे. कृतिनो प्रारंभ तीर्थकर, गुरु के देव-देवानी स्तुतिथी करवाने बदले कर्ता भविकजनोने संसारिक इतर प्रवृत्तिभो त्यजी, समता धारी, मननो दंभ दूर करी, तथा बत्रीश प्रकारना सामायिकना दोषने निवारी साररूप सामायिक करवानो बोध आपे छे अने पछी बत्रीश दोषा

१. महीराज कृत 'नल-द्वंद्वतीरास(सं. डॉ. भोगीलाल साडेसरा) पृ. १५८.

२. जैनदर्शन, कर्ता-पू. न्यायविजयजी, पृ. ७०

ગણાવે છે. અંતમાં પોતાના નામોલ્લેખ સાથે કવિ કહે છે કે ‘બત્રીશ દોષને પરિહરી, સમતા ધારી, જો સામાયિક કરવામાં આવે તો તે મોક્ષપદસાધક બની રહે છે.’ આશ્લી કૃતિ એક જ ઢાઢમાં રચાયેલી છે. કડીની પ્રત્યેક પંક્તિ પ્રાસ-અનુપ્રાસથી બંધાયેલી છે. કર્તાની કથન-શૈલી પણ લોકો સમજી શકે અને યાદ રાખી શકે એવી સરઢ છે. કાયાથી લાગતા “અસ્થિર આસન” અને “ચપઢ દષ્ટિ” એ બે દોષ કેવા સરઢતાથી કર્તાએ વર્ણવ્યા છે, તે જુઓ :

“બીજઢ દોષ આસન તળઢ રે, આઘઢ પાછઢ થાઈ

દષ્ટિ ચપઢ ત્રીજઢ સુળઢ રે, એકઢ ઠામિ ન રહાઈ રે જીવઢા ”

આ ઉપરાંત ડચિત વર્ણવિન્યાસથી પદાવલિ સુવાચ્ય પણ બની છે. જેમ કે :

‘દસમ દોષ ઝાજિ ઝળાઈ જી, વંછઢ વીસામળ અગ્યારિ.’

આમ કર્તાની કથનશૈલી સરઢ અને સુવાચ્ય છે. છતાં માત્ર સામાયિકના બત્રીશ દોષોનું કથન જ કરી, તે દોષોને પરિહરી, શુદ્ધ સામાયિક કરી, મોક્ષપ્રાપ્તિ કરવાનો સીધેસીધો ઉપદેશ આપવાનો હોઈ, સાહિત્યની દષ્ટિએ બીજાં કોઈ નોંધપાત્ર તત્ત્વો આ કૃતિમાં ઝાસ છે નહિ.’

૩. “પ્રદ્યુમ્નકુમાર ચુપડૈ ” નો સામાન્ય અભ્યાસ

‘પ્રદ્યુમ્નકુમાર-ચુપડૈ’ એ રાસ પ્રકારની કૃતિ છે. આ પ્રકરણમાં ‘પ્રદ્યુમ્નકુમાર ચુપડૈ’ નું એક રાસકૃતિ તરીકે અવલોકન કરેલું છે.

પ્રથમ “પ્રદ્યુમ્નકુમાર ચુપડૈ” ના ઉદ્ભવસ્થાનની ચર્ચા કરી છે અને ત્યારબાદ તેના “રાસ” તરીકેના સ્વરૂપની વિચારણા કરી છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્ય અન્તર્ગત ઘડાયેલા રાસકાવ્ય સ્વરૂપના જે વ્યાવર્તક લક્ષણો છે તે આ “પ્રદ્યુમ્નકુમાર ચુપડૈ” માં કેવી રીતે પ્રતિબિંબિત થયાં છે, તેનો અભ્યાસ કરતાં, સાથે સાથે પ્રસ્તુત કૃતિના જુદાં જુદાં પાસાઓનું પણ વિગતે અધ્યયન કરેલું છે.

પ્રદ્યુમ્નકુમાર ચુપડૈ નું મૂઢ ઉદ્ભવસ્થાન :

હિન્દુ પરંપરા પ્રમાણે આલેઝાયેલા “મહાભારત”, “રામાયણ” અને “પુરાણો” પૈકીના અનેક પાત્રોની કથાને ઘણા પ્રાચીન સમયથી જૈન પરંપરાએ પોતાને અનુકૂઢ ઁવા ફેરફારો સાથે અપનાવી તેનું જૈનીકરણ કરેલું છે. ઉપલબ્ધ માહિતી પ્રમાણે શ્રીસંઘદાસ ગણિ વાચક કૃત ‘વસુ-દેવહિંડો’, શ્રી જિનસેનાચાર્ય કૃત “હરિવંશપુરાણ”, શ્રીગુણમદ્રાચાર્ય કૃત “ ઉત્તરપુરાણ,”

૧. જે હસ્તપ્રતમાંથી વા. કમલશેઝરનો આ “ સામાયિકે બત્રીસ દોષનો ઢાસ” કૃતિ મઢી છે, તેમાં બીજી “પૌષઘનો ઢાસ” નામનો કૃતિ પણ મઢે છે. જો કે તેમાં તેના કર્તાના નામનો ઉલ્લેખ નથી. પરંતુ કાવ્યસ્વરૂપ, વિષય, ઢાષા તથા આલેખનની દષ્ટિથી જોતાં એ કૃતિ પણ વા. કમલશેઝરની હોવાનો સંભવ છે. અન્તનાથજી જૈન દેરાસર, ઢાત બજાર, મુંબઈ-મધ્યેનાં હસ્તપ્રતના ઢંઢારમાં ઉપરોક્ત બંને કૃતિની ત્રણ પત્રની એક પ્રત નં ક-૨૪૦૪ ની રહેલી છે. તેમાં પ્રથમ બે પાનાં મઢતાં નથી. છેલ્લા ત્રણ નંવરના પાના ઉપર એક બાજુએ ‘સામાયિકે બત્રીસ દોષનો ઢાસ’ એ કૃતિ તેની ડઢી કડીથી શરૂ થઈ તે જ પત્ર ઉપર ૨૦મી કડીએ પૂરી થઈ જાય છે. તેની પાઢઢની બાજુએ ૧૩ કડીમાં “પૌષઘનો ઢાસ” એ કૃતિ લખેલી છે. તેની પ્રતિલિપિનો સમય સંવત ૧૬૮૩નો નોંધેલો છે.

श्री स्वयंभू कृत “रिट्टणेमिचरिउ,” श्री पुष्पदंत कृत “महापुराण” श्री हेमचन्द्राचार्य कृत “त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्र,” के सोमप्रभाचार्य कृत “कुमारपाल प्रतिबोध” इत्यादि ग्रन्थोमां जैन परंपरा प्रमाणेनी पुराणकथाओनो संग्रह थयेलो छे ते पछी तेना उत्तरकालीन कवि-लेखकोए ज्यारे पण एमांनो कोई पौराणिक पात्र उपर स्वतंत्र कृति सर्जनानो प्रयास कर्यो छे तारे तेना आधार तगीके उपर्युक्त जैनपरंपरानो पुराणकथाओना संग्रहनो उपयोग करेलो छे. अलवत्त, ते पात्रनी कथाना निरूपणमां कवि के लेखकोए निजी कल्पना अने प्रतिभाथी केटलाक फेरफारे समयान्तरे करेला छे. छातां पण कथाना मूळ उद्भवस्थान तरीके तो उपर्युक्त जैन पुराण-ग्रन्थो ज रहेला छे. बीजुं एम पण बनवुं शक्य छे के कोई कवि के लेखक उपर्युक्त जैन पुराणग्रन्थेने नहि परंतु स्वभाषा के अन्य भाषामां कोई पात्र उपर स्वतंत्र रीते रचायेगी, पोताना समय पहेलानी कृतिने आधार तरीके लइ पछी ते पात्र उपर पोतानी नवी स्वतंत्र रचना करे. तो वळी ए पण बनवुं शक्य छे के कर्ता पोतानी, कोई पौराणिक पात्रना उपर रचायेलो, स्वतंत्र कृतिना आधार तरीके कोई एक पुराणग्रंथमांनी ते पात्र उपरनी कथा के ते पात्र उपर पोताना पहेलां बीजा कोई लेखके के कविए लेखेली स्वतंत्र कृतिने ज न लेता, ते कथानो समावेश करता अनेक ग्रंथो अने स्वतंत्र कृतिओनो आधार लई, ते दरेक ग्रंथ के स्वतंत्र कृतिओमांथी पोताने अनुकूल ते कथाना प्रसंगो लई ते बधा प्रसंगोने साथे वणी लई पोतानी नवी स्वतंत्र रचनानुं सर्जन करे. आम कोई पण पौराणिक पात्र उपर रचायेली स्वतंत्र कृतिना उद्भवस्थानना अभ्यास माटे उपर्युक्त बाबतो ध्यानमां राखवी आवश्यक छे.

जैन परंपराना उपर गणावेला लगभग बधा ज पुराणग्रंथोमां प्रद्युम्नकुमारनी कथानुं आलेखन थयेलुं छे. ते उपरांत वा. कमलशेखरे आ प्रद्युम्ननी कथा उपर पोतानी कृति रची ते पहेलां अनेक भाषामां अनेक कविओए प्रद्युम्ननी जीवनकथा उपर पोतानी स्वतंत्र रचनाओ सजेली छे. आमांथी कथा विशिष्ट ग्रंथ के ग्रंथोने आधारे पोते पोतानी कृतिनी रचना करी छे, तेनो कशो सीधो या आडकतरो उल्लेख कर्ताए पोतानी आ कृतिमां के अन्य क्यांथ कर्यो नथी, तेथी वा. कमलशेखरे पोतानी आ कृतिमां निरूपेला प्रसंगो, तेनी रजुआतनी पद्धति, पद्यरचना के इतर माहितीओना आधारे आ कृतिना उद्भवस्थाननी विचारणा आपणे करीछुं. “प्रद्युम्न-कुमार चुपई” मांनो प्रसंगो, तेनो घटनाक्रम, घटनाओना आलेखननी पद्धति, अने तेनी पद्य-रचना, छंदोलय, तेना अलंकारो इत्यादिनुं अवलोकन करतां स्पष्ट जणाय छे के ते सर्वे अंशोनुं, संवत् १४११मां, कवि सधारु कृत प्राचीन हिन्दीभाषामां रचायेल “प्रद्युम्नचरित” नामनी कृतिमांनो ते ते अंशोने आधारे ज निरूपण करवामां आव्युं छे. एटलुं ज नहि परंतु वा. कमल-शेखरे केटलीय पंक्तिओ तो अक्षरशः सीधे सीधी कवि सधारुनी कृतिमांथी ज उपाडी लीधो छे, अने ते उपरांत काव्यनो घणो मोटो भाग, कवि सधारुनी कृतिमांथी, मात्र प्राचीन हिन्दीमांथी

१. कवि सधारु कृत आ आदिकालिक हिन्दी काव्य, “प्रद्युम्नचरित” नुं संपादन पं० चैन-सुखदास न्यायतीर्थ तथा कस्तूरचंद कासलीवाले कयुं छे. दि. जैन अ. क्षेत्र श्री महावीरजी, महावीर भवन, सर्वाई मोनसिंह-हाइ वे, जयपुर, प्रथमावृत्ति सन १९६०. आगळ उपर ज्यां ज्यां आ कृतिना उदाहरणो आप्यां छे ते सर्वे उपर्युक्त पुस्तकने आधारे ज आप-वामां आव्या छे. कडीओनी बाजुमां आपेला संख्यांक पण उपर्युक्त पुस्तकने आधरे ज नेविलो छे.

પ્રાચીન ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કરીને જ, પોતાની કૃતિમાં મૂકી લીધો છે, જેની મેં સોદાહરણ ચર્ચા પાછળ કરી છે. આમ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે કે વા. કમલશેખરે પોતાની કૃતિ માટે કવિ સધારુની “પ્રદ્યુમ્નચરિત” નામની કૃતિનો માત્ર આધાર લીધો છે એટલું જ નહિ પરંતુ પ્રાચીન હિન્દીભાષામાં રચાણી એ કૃતિના ઘણા મોટા માગનું પ્રાચીન ગુજરાતીભાષામાં રૂમાન્તર કર્યું છે.

આ ઉપરાંત વા. કમલશેખરે બીજા કેટલાક એવા પ્રસંગોનું આલેખન કર્યું છે કે જેનું કવિ સધારુએ પોતાની કૃતિમાં નિરૂપણ નથી કર્યું. એ પ્રસંગોનો અભ્યાસ કરતાં એમ જણાય છે કે વા. કમલશેખરે એ પ્રસંગોના આધાર તરીકે હેમચન્દ્રાચાર્ય કૃત “ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર” નો ઉપયોગ કર્યો હોય. કારણ કે તેમાંના ઘણા પ્રસંગો વિશિષ્ટ રીતે માત્ર “ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર” માં જ આલેખાયા છે, એટલું જ નહિ પરંતુ વા. કમલશેખરે તેવા કેટલાક પ્રસંગોનું આલેખન “ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર” માંના તે તે પ્રસંગના સંસ્કૃત શ્લોકોને જ સીધેસીધા પોતાની કૃતિમાં ઉદ્કૃત કરીને, કરેલું છે. આની પળ વિગતવાર ચર્ચા પાછળ કરેલી છે.

આમ ‘પ્રદ્યુમ્નકુમાર ચુપડૈ’ના ઉદ્ભવ-સ્થાન તરીકે કવિ સધારુકૃત પ્રાચીન હિન્દી કૃતિ ‘પ્રદ્યુમ્નચરિત’ અને હેમચન્દ્રાચાર્ય કૃત ‘ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર’ ને ગણાવી શકાય. વઢી હેમચન્દ્રાચાર્ય અને વા. કમલશેખર વચ્ચે લગભગ ચારસો વર્ષનો ગાળો રહેલો છે. તેથી એમ પણ બનવું સંભવિત છે કે વા. કમલશેખરે ‘ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર’ નો સીધેસીધો ઉપયોગ ન પણ કર્યો હોય અને ઘરુચેના ગાળા દરમ્યાન કોઈ શ્વેતામ્બર જૈનમુનિની, આ ‘ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર’ ના આધારે પ્રદ્યુમ્નકુમારની કથા ઉપર રચાયેલી બીજી કોઈ કૃતિમાંથી તે તે પ્રસંગના ઉદ્કૃત થયેલા સંસ્કૃત શ્લોકો, પોતાની આ ‘પ્રદ્યુમ્નકુમાર ચુપડૈ’ની રચનામાં લીધા હોય. આમ ‘પ્રદ્યુમ્નકુમાર ચુપડૈ’ના ઉદ્ગમસ્થાન વિશેનો શક્યતાઓનો પ્રાસ્તાવિક વિચાર કર્યા પછી હવે તેનો વિગતવાર વિચાર કરીએ. પ્રથમ કવિ સધારુની પ્રાચીન-હિન્દી કૃતિ ‘પ્રદ્યુમ્નચરિત’નો ‘પ્રદ્યુમ્નકુમાર ચુપડૈ’ના આધારગ્રંથ તરીકે વિચાર કરીએ.

કવિ સધારુ કૃત ‘પ્રદ્યુમ્નચરિત’નો ‘પ્રદ્યુમ્નકુમાર ચુપડૈ’ના આધારગ્રંથ તરીકે વિચાર

ઘટનાઓ અને ઘટનાક્રમ :

કવિ સધારુએ પોતાની કૃતિને છ સર્ગમાં વિભક્ત કરી છે. વા. કમલશેખરે પણ પોતાની કૃતિને છ સર્ગમાં વિભક્ત કરી છે. ‘પ્રદ્યુમ્નચરિત’માં કવિ સધારુએ જે ઘટનાઓનું આલેખન કર્યું છે, તે જ સર્વે ઘટનાઓનું આલેખન વા. કમલશેખરે પોતાની કૃતિમાં કરેલું છે. વઢી આ સર્વે પ્રસંગોનો, કવિ સધારુએ આલેખનની દૃષ્ટિએ જે ક્રમ રાખ્યો છે, તે જ ક્રમ લગભગ વા. કમલશેખરે પણ રાખ્યો છે. તેમાં – સ્તુતિ, દ્વારિકાવર્ણન, રુક્મિણીહરણ, રુક્મી-શિશુપાલ સાથે કુળ્ણનું યુદ્ધ, રુક્મિણી-વિવાહ, રુક્મિણી-સત્યમામા સ્પર્ધા, પ્રદ્યુમ્ન-જન્મ-હરણ, કાલસંવર દ્વારા પ્રદ્યુમ્નરક્ષણ અને તેને ત્યાં પ્રદ્યુમ્નનું પોષણ, રુક્મિણી-વિગ્રહ, નારદ દ્વારા સીમંધરસ્વામી પાસે જઈ પ્રદ્યુમ્ન વિષેના સમાચાર જાણી રુક્મિણીને તેની સ્ત્રી આપવી, પ્રદ્યુમ્ન અને સિંહરથરાજા વચ્ચે યુદ્ધ, પ્રદ્યુમ્ન દ્વારા વિવિધ દિવ્ય વસ્તુઓ અને વિદ્યાઓની પ્રાપ્તિ, કનકમાલાની પ્રદ્યુમ્ન પરશ્વે આસક્તિ, પ્રદ્યુમ્ન અને કાલસંવર વચ્ચે યુદ્ધ, પ્રદ્યુમ્નનું દ્વારિકાગમન, રસ્તામાં ખીલવેષે દુર્યોધનની ઉદ્ધિમાલાનું હરણ, દ્વારિકામાં માયાવી ચમત્કારોથી માનુકુમાર, સત્યમામા, બઢમદ,

वसुदेव इत्यादिने रंजाडवा, रुक्मिणी-प्रद्युम्न-मिलनः प्रद्युम्न द्वारा रुक्मिणीनुं हरण, यादवो अने प्रद्युम्न वच्चे युद्ध, प्रद्युम्न-कृष्ण वच्चे युद्ध, प्रद्युम्न कृष्ण मिलन, प्रद्युम्न-लग्नोत्सव, सांबकुमार-नो जन्म प्रसंग, सांब-सुभानु क्रीडाओ, सुभानुविवाह, रुक्मीपुत्री साथेना विवाहनो प्रसंग, नेमिनाथ कथा, नेमिनाथ द्वारा द्वारिकाना विनाशनुं कथन, प्रद्युम्न द्वारा जैनदीक्षा-ग्रहण अने मोक्ष-प्राप्तिना सर्व प्रसंगोनो क्रम बराबर कवि सधार कृत "प्रद्युम्नचरित"नी माफक ज राखवामां आव्यो छे. एटलुं ज नहि परंतु उपर्युक्त महत्त्वना प्रसंगोनी अंदर बनती इतर नानी नानी विगतो पण सधारनी कृतिनी जेवो ज आलेखवामां आवो छे. जेम के, श्रीकृष्ण अने रुक्मिणीनो वनमां विवाह थवो, रुक्मिणीना उगल द्वारा सत्यभामानो उपहास, जे सोळ गुफाओमांथी प्रद्युम्ने दिव्यवस्तुओ अने विद्याओ प्राप्त करी ते गुफाओ, वस्तुओ अने विद्याओनां नामो, रुक्मिणी साथेना प्रद्युम्नना मिलन वखते रुक्मिणीनी मागणी संघोषवा प्रद्युम्न द्वारा पोतानुं बाळस्वरूप बताववुं, प्रद्युम्न द्वारा रुक्मिणीना हरण वखते प्रद्युम्न, कृष्ण सहित यादववीरोनी वीस्तानो जे रीते उपहास करे करे छे तेनी विगतो, युद्धप्रस्थान समये कृष्णने नडतां अपशुकनो, प्रद्युम्नने दीक्षा न लेवा माटे आग्रह करतां माता-पिताने प्रद्युम्ननी समजावट इत्यादि सर्वघटनाओ, तेनी नानी नानी विगतो अने तेनो आलेखनक्रम, वा. कमलशेखरे बराबर कवि सधार कृत "प्रद्युम्न चरित"नी माफक ज राख्यो छे.

घटनाओ अने वर्णनोनुं आलेखन :

आलेखननी दृष्टि जेइए तो वा. कमलशेखरे मोटा भागनी घटनाओ अने वर्णनोनुं आलेखन बराबर कवि सधारनी माफक ज करेलुं छे. जेमां केटलेक ठेकाणे वा. कमलशेखरे, कवि सधारण प्राचीन हिन्दी कृतिमां करेला आलेखननुं मात्र प्राचीन गुजराती भाषान्तर ज मूकी दीधुं छे. तो केटलेक ठेकाणे अक्षरशः पंक्तिनी पंक्तिओ उठावीने ज मूकी दीधी छे. प्रथम केटलीक घटनाओनुं आलेखन जोइए.

सत्यभामा द्वारा नारदना अनादरनी घटना कवि सधार आम आलेखे छे :

"नारद हाथ कमंडल धरइ, काल रूप देखत फिरइ ।

सो सतभामा पाछः ठियउ, दर्पण माझ विरूप देखियउ ॥३१॥

विपरित रूप रिषि दिठउ जाम, मन विसमादी सुंदरि ताम ।

देखि कूडिया कीयउ कुतालु, साति करत आयउ वेतालु ॥३२॥

वडी वार रिषि ठाढउ भयउ, दुइ कर जोड न वणिसण कहियउ ।

उपनो कोपु न सकयउ सहारि, तउ नाना रिषि चल्याउ पयारि' ॥३३॥

उपर्युक्त वर्णननुं ज रूपान्तर करी वा. कमलशेखर ए ज घटनाने आम वर्णवे छे :

"नारद हाथि कमंडल करी, कलाचरित्र कलि देखइ फिरी,

सो सतभामा पीठ पेखोयु, दर्पणमांहि रूप देखीयु- २७

विपरित रूप हरि दीठउ जाम, मनि विलखाणी सुंदरि ताम,

देखि कूड कपट कीयु राउ, ए लक्षण छइ यादवराउ- २८

वडी वारि रखि ऊमउ रहियउ, कर जोडी बइसु नवि कहियउ,

तउ रीसे चांपी रे नारि, चालिय सुंदरिनइ पयारि- २९

તો દ્વારિકાગમન પ્રસંગે નારદ દ્વારા બનાવેલા વિમાનને તોડાંને પ્રયુમ્ને કરેલા તેમના ઉપ-
હાસનો પ્રસંગ વા. કમલશેખરે, કવિ સધારુની માફક જ લગભગ અશ્વરશઃ ભાષાન્તર કરીને જ
વર્ણવ્યો છે. કવિ સધારુ કહે છે :

“નારદ ધ્વજ વિમાણ રચિ ફરઈ, કંદ્રપ તોડઈ હાસી કરઈ ।
વહુડિ વિમ્વાણુ ધરઈ મુનિ જોડિ, ધ્વજ મલયદ્વડ ધારઈ તોડિ ।૨૯૧।
વિલ્લખવદન મો નારદ જામ, કરઈ ઉપાડ મયણુ હસિ તામ ।
મણિ માણિકમય ઉદક કરંતુ, રચિ વિમાણ ધ્વજ ધરઈ તુરંતુ ।૨૯૨।
વિદ્યાવલ તહ રચ્યાડ વિમાણુ, જહિ ઉદોત લોપિ સસિ માણુ ।
ધુજા ઘંટ ઘાઘરી સજુતુ, કુણિ તિહ ચઢ્યો નારાયણપૂત ।૨૯૩।

વા. કમલશેખરે ઉપર્યુક્ત વર્ણનનું આલેખન નીચે મુજબ કર્યું છે :

“નારદ એક વિમાન કરિ ધરઈ, કુમર માંજિ હાસી તે કરઈ,
વલી... વિ[માન].....જોડિ, ધ્વજ કુમર તે નાંખઈ તોડિ ૩૪૧
વિલ્લખવદન થયુ નારદ જામ, કરઈ વિમાન કુમર હસિ તાંમ,
વિદ્યાવલિ તિહિ કરિડ વિમાણુ, જિહિ ઉદ્યોતિહિ લોપિડ માણુ ૩૪૨
ધ્વજા ઘંટ ધૂઘરી સંજુત્ત, રિલ્લિસિડં ચડિડ નારાયણપુત્ત,

પ્રયુમ્ન દ્વારા રુક્મિણીહરણના પ્રસંગે પ્રયુમ્ન રુક્મિણીનો હાથ જાલી, યાદવસભામાં આવી
જે રીતે યાદવોને રુક્મિણીની મુક્તિ માટે પડકાર ફેંકી યુદ્ધ માટે લલકારે છે, તે પ્રસંગના
વર્ણનમાં કવિ સધારુ જે આલેખન કર્યું છે તેમાં અને વા. કમલશેખરના તે પ્રસંગના આલે-
ખનમાં લગભગ કશો જ ફેર નથી. કવિ સધારુને વર્ણન જુઓ :

“કોપારૂઠ મયણ જવ મયડ, વાહ પકરિ માતા લીંઈ જાઈડ
સભા નારાયણુ વઢઈડ જહા, રૂપિણિ સરિસ સપતડ તહા ।૪૬૩।
દેલે સભા બોલઈ પરદવણુ, તુમ સો વલિયો લ્લત્રી કવણુ
હડ રૂપિણિ લે ચલ્યો દિલાઈ, જાહિ વલ હોઈ સુ લેહુ છુડાઈ ।૪૬૪।
તૂ નારાયણ મથુરારાડ, તઈ કંસ માન્યો મરિવાડ ।
જરાસંધ તઈ વઘૌ પચારિ, મો પહ રૂપિણિ આઈ ઉવારિ ।૪૬૫।

એ જ પ્રમાણે વા. કમલશેખર ઉપર્યુક્ત પ્રસંગને આલેખતા કહે છે :

“કોપારૂઠ પજ્જનહ થયુ, વાહ સાહી માતા લેઈ મયુ
સભા નારાયણ બઢઈડ જિહાં, રૂપિણિસિડં સંપતડ તિહાં-૪૯૨
દેલિ સભા બોલિડ પરદવણ, તુમ્મમાંહિ વલવંત ક્ષત્રી કવણ
હૂ રૂપિણિ લેઈ ચાલિડ દિલાઈ, જિહિ વલ હોઈ સો લિડ છોડાઈ-૪૯૩
તૂ નારાયણ મથુરારાય, તઈ કંસ માંજિડ મડવાઈ,
જરાસિંધુ તઈ હણિડ પચારિ, મુજ કંહઈ રૂપિણિ આવી ઝગારિ-૪૯૪

આવા તો અનેક ઉદાહરણો બીજાં આપી શકાય એમ છે, જ્યાં કવિ સધારુની કૃતિ “પ્રયુમ્ન-
ચરિત”માંથી અનેક ઘટનાઓને વા. કમલશેખરે સદેજસાજ શાબ્દિક ફેરફાર સાથે પ્રાચીન ગુજ-
રાતીમાં ભાષાન્તર કરી પોતાની કૃતિમાં આલેખેલી છે.

घटनाओना समान आलेखन पछी जो वर्णनोने तपासीशुं तो ते पण, वा. कमलशेखरे कवि सधारुनां ज वर्णनोनुं रूपान्तर करी पोतानी कृतिमां आलेखेलां छे. कवि सधारुए करेछुं कृष्णनी सभानुं वर्णन जुओ :

सभा पूरि वइठउ हरि राउ, चउवल सइन न सूझइ ठाउ ।
अगर सुगंध वास परिमलइ, कनक दंड सिंर चामरि ढलइ ।२३।
पंचसबदु तहि वाजइ घणे, बहुत भाति पावन पेखणे ।
भरिहि भाइ नाचणि पउ धरइ, तालविनोद कला अणुसरइ ।२४।

आ ज वर्णन वा. कमलशेखरे आम कर्युं छे :

परिगह पूरी बइठउ राउ, दल सामंतन सुहइ ठाउ
अगर सुगंध वास परिमलइ, सोवन दंडइ चामर ढलइ-१८
वाजां पंचशब्द वाजंति, घणी भाति पाउंला पेखंति
भरह भावि नाचइ पग धरइ, ताल विनोद करी मन हरइ-१९

उपर्युक्त बन्ने वर्णनो वांचतां तरत ज जणाइ आवशे के मात्र बे चार ठेकाणे शाब्दिक फेरफार करी वा. कमलशेखरे, कवि सधारुए करेछुं ज वर्णन सीधुं पोतानी कृतिमां उतारी लीधुं छे. यादवसेना अने प्रद्युम्न वच्चेना युद्धनुं वर्णन जुओ - कवि सधारु कहे छे :

“दाउ दल सयउ मह भए, सुहइनु साजि धनुष कर लए ।
इनउ साजि लए करवाल, जाणिक जीभ पसारी काल ।४८९।
मयगल सिउं मैगल रण भिरइ, हैवर स्यो हैवर आ भिरइ ।
रावत पाईक भिरे पचारि, पडइ उठइ जिमवर की सारि ।४९०।
केउ हाकइ केउ लरइ, केउ मार मार प्रभणई ।
केठ भीरहि स्मरि रण आजि, केउ कायर निकलइ भाजि ।४९१।

आ ज वर्णननुं वा. कमलशेखर लगभग प्राचीन गुजरातीमां भाषान्तर करीने पोतानी कृतिमां आ प्रमाणे आलेखन कर्युं छे :

“बेहुं दल साम्हां मेलीइ, सुभट साजि धनुष करि लीइ,
कोइ वारू लिइं करवाल, जाणे जीभ पसारी काल-५१९
मयगलसिउं मयगल रणि भिडइ, रहवर स्यूं रहवर आथडइ,
राउत पायक वदइ पचारि, पड्या ते ऊठी कइ पुकारि-५२०
को हाकई कोइ हणइ, कोई मारि मारि तिहां भाणइ,
कोई भिडइ समरंगणि गाजि, कोई कायर नासइ भाजि-५२१

द्वारिकानगरीनुं वर्णन कवि सधारु आम आपे छे :

भणइ नारद निसुणि परदवण,
यह तु चइ द्वारिकापुरी, वसइ माझ सायरहं णिच्चल ।
जंमिभूमिय अथि तुव, सुध फटिक मणि जणित उज्जवल ॥
कुवा वाडिउ च वणवर, बहु धवलहर आवास ।
पहु पयाल जिणवर भुवण, पउलि कोट चोपास ॥३१४

वा. कमलशेखर ए ज वर्णन प्राचीन गुजरातीभाषामां आपे छे :

मणइ नारद नारद निसुणि परदवण,
ए कहीइ द्वारिकापुरी, वसइ पासमांहि मायर,
जनक तुम्ह हूयु इहां, निरमल फटिक मणि जडिउ सरोवर
क्या वावि बलि वन पवर, घणा धवलहरे आवास,
बहु पयार जिणवरभवण, पोलि गढ चिहुपासि ॥३६२

आम आवा वर्णनोना पण थोकबंध उदाहरणो आपी शकाय, ज्यां वा. कमलशेखरे कवि सधारुनां ज वर्णनोने सीधेसीधा पोतानी कृतिमां भाषान्तर करी उतारी लीधां छे. आ उपरांत अनेक संवादो, धर्मोपदेश, के इतर तत्त्वोना उदाहरणो आपी शकाय, ज्यां वा. कमलशेखरे, कवि सधारुनां ज सीधेसीधा वाक्यखंडोने लईने पोतानी भाषामां निरूपी लीधां छे. नीचे, कवि सधारुनी कृति “प्रद्युम्नचरित” मांथी अने वा. कमलशेखर कृत “प्रद्युम्नकुमार चुपई” मांथी, केटलीक पंक्तिओ सरखामणी करवा माटे रजू करी छे, ज्यां वा. कमलशेखरे ते ते पंक्तिओने कां तो सीधेसीधी अक्षरशः ज पोतानी कृतिमां टांकी दीधी छे, कां तो ते पंक्तिनुं प्राचीन गुजरातीमां भाषान्तर करीने ए ज रीते मूकी दीधी छे.

प्रद्युम्नचरित

सायर माहि द्वारिकापुरी,
धणय जक्ष जो रचि करि धरी १६
नारदु आवत जबु देखियउ,
नमस्कार सुरसुंदरि कीयउ ४३
नंदणवण की करहु सहेट,
तिहिटा आणि कराउ भेट ४९
सतिभामा हरि दीठउ नयणां,
कवण दोस स्वामी परहरी ९६
कणयमाल तउ विसमउ धरइ,
सिर कूटइ कुकुवारउ करइ ।
उर थणहर मह फारह सोइ
केस छोडी विहलंघन होइ २५०
जाइ जुही पाडल कचनारु
ववलसिरि बेलु तिहि सारु ।
कूजउ महकइ अरु कणवीरु,
राचंपउ केवरउ गहीरु-३४५
छपन कोटि मुखमंडल सार
यह कहिए बलिभद्र कुवारु ।

प्रद्युम्नकुमार चुपई

सायरमझि द्वारिकापुरि,
रचीय धणवइ दीध-९
नारद आवत जब देखीयु,
नमस्कार तव सुंदरि कीयु-३८
नंदनवनमाहि करु सहेट,
तिहां आणी करावुं भेट-४४
सतिभामा हरि दीठउ नयणि,
कवण दोसि स्वामी परहरी-८७
कनकमाल ते विसमुं धरइ,
कूटइ सिरनइ कूकू करइ,
उर-थणहर मुह फाडइ तेह,
केस छोडि मोकला मेल्हेय. ३०७
जाइ जूही पाडल अपार,
विउलसिरीनइ बेलि विचार-३८८
कूजउ मरुउ नइ कणवीर,
रायचांपु केवडउ गंभीर
छपन कोडि मुखमंडणसार,
ए कहीइ बलिभद्रकुमार-४७९

सिधजुझ यो जाणइ घणउ,
 यह पीतियउ आहि तुमि तणउ । -४४८
 तुहि नारायण हलहर भए,
 छल करि फूणि कुंडलपुर गये ।
 तवहि वात जाणी तुम्हीतणी,
 चोरी हरी आणी रुक्मिणी ४७२
 गीम्ब गहे तक करहि पुकार,
 डोम डोम हुइ रहे अपार ।
 हाथ अलावणि सिंगा लए,
 हाट चोहटे सब परिरहे । ६४४
 मात तणउ वयण निसुणेइ,
 तव प्रतिउतद कंद्रपु देइ ।
 लावणरूप सरीरह सार
 जम रुठे सो होइ हैं छारू ६८४

सिधलु जुझ ओ जाणइ घणउ,
 ए छइ पीतरीउ तुम्ह तणउ,
 तुम्ह नारायण हलधर ह्या,
 छल करि कुंडनपुरि गया,
 सयल वात जाणी तुम्हतणी,
 चोरी हरी आणी रुक्मिणी-५०१
 ग्रीव ग्रही तव करइ पुकार,
 डूब डूब अम्हे रक्षा अपार,
 हाथ आलवणि सिंगा लीयां,
 हाथ चहुंटा सवि भरि गयां-६८२
 मायतणा वयण निसुणेय,
 कुमर प्रदिमन ऊतर देय-७४४
 लावन्य रूप शरीरह सार,
 जिम रुठइ तु हूइ सहू छार,

आम तो अहीं ढगलाबंध उदाहरणो आपी शकाय एम छे. पण ए रीते घणो ज विस्तार थइ जाय, तेथी नीचे में शब्द अने अर्थनी दृष्टिए सरखो लागती कडीओना मात्र संख्यांको ज नोष्या छे. प्रथम संख्यांक कवि सधारनी कृतिनो समजवो अने तेनी साथेनो बीजो संख्यांक वा. कमल-शेखरनी कृतिनो समजवो.

१६-९ : २०-१५; २२-१७; २३ थी २४-१८ थी १९; २६ थी २९-२१ थी २४; ३१ थी ३३-२७ थी २९; ३५ थी ५०-३० थी ४५; ५३-४७; ५५ थी ५६-४९ थी ५०; ५९-५६; ६१-५७; ६९ थी ७१-६३ थी ६५; ७६ थी ७८; ७० थी ७२; ८४ थी ८८-७६ थी ८०; ८९ थी ९१-८१ थी ८३; ९२ अने ९३-८४; ९४ थी ९९-८५ थी ९०; १०१-९५; १०६ थी १११-१०१ थी १०५; ११२-११९; ११३-१२०; १२०-१२६; १२९-१३७; १३१-१३८; १३२-१३९; १३६-१४१ अने १४२; १३८ अने १३९-१४४ अने १४५; १४२-१४९; १४८-१६१; १५० अने १५१-१६३ अने १६४; १५३-१६६; १५४-१६६; १६७; १६३-२२२; १६४-२२४; १८२-२४१; १८५ अने १८६-२४४ थी २४६; १८८-२४८; १८९-२५०; १९०-२५१ थी २५२; १९१-२५३; १९२-२५४; १९३-२५४; १९३-२५४ अने २५५; १९४-२५५; १९८-२५८; १९९-२६०; २०१-२६१; २०४-२६६; २०८-२६७; २०९-२६८; २१०-२६९; २११-२७०; २१५थी २२३-२७२ थी २७९; २३३ थी २३५-२८९ थी २९१; २३८-२९२; २४१-२९६; २४४-२९९ थी ३००; २४५ थी २४७-३०१ थी ३०३; २४९ अने २५०-३०६ अने ३०७; २५२-३०८; २५५-३१०; २५६-३११; २५७-३१२; २५८-३१२; २५९-३१३; २६२-३१७; २६४-३१८; २६५ थी २७५-३२० थी ३३०; २७७ अने

૨૭૮-૩૩૧ અને ૩૩૨ ; ૨૮૨-૩૩૩ અને ૩૩૪ ; ૨૮૪-૩૩૬ ; ૨૯૦-૩૪૦ ;
 ૨૯૧ થી ૨૯૪-૩૪૧ થી ૩૪૩ ; ૨૯૬ થી ૩૦૨-૩૪૫ થી ૩૫૧ ; ૩૦૩-૩૫૨ ;
 ૩૦૬ થી ૩૧૧-૩૫૫ થી ૩૫૮ ; ૩૧૨-૩૬૦ ; ૩૧૩-૩૬૧ ; ૩૧૪-૩૬૨ ; ૩૧૬
 -૩૬૪ ; ૩૧૭-૩૬૫ ; ૩૧૮-૩૬૬ ; ૩૧૯-૩૬૬ અને ૩૬૭ ; ૩૨૦-૩૬૭ અને
 ૩૩૮ ; ૩૨૧-૩૬૯ ; ૩૨૨-૩૭૦ ; ૩૨૩ થી ૩૨૭-૩૭૧ થી ૩૭૫ ; ૩૨૨-
 ૩૭૭ અને ૩૭૮ ; ૩૩૩-૩૭૮ અને ૩૭૯ ; ૩૩૪-૩૭૯-૩૮૦ ; ૩૩૫ થી ૩૩૭-
 ૩૮૦ થી ૩૮૨ ; ૩૩૮ અને ૩૩૯-૩૮૩ અને ૩૮૪ ; ૩૪૨ અને ૩૪૩-૩૮૬
 અને ૩૮૭ ; ૩૪૫-૩૮૮ અને ૩૮૯ ; ૩૪૯-૩૯૧ ; ૩૫૧-૩૯૨ ; ૩૫૨-૩૯૩ ;
 ૩૫૩-૩૯૪ ; ૩૫૪-૩૯૫ ; ૩૫૫ થી ૩૫૯ -૩૯૫ થી ૩૯૯ ; ૩૬૦ થી ૩૬૬-
 ૪૦૦ થી ૪૦૭ ; ૩૭૨-૪૧૦ ; ૩૭૨ અને ૩૭૩-૪૧૧ ; ૩૭૪ થી ૩૭૯-૪૧૧ થી
 ૪૧૬ ; ૩૮૧-૪૧૯ ; ૩૮૨-૪૧૮ , ૩૮૪-૪૧૯ ; ૩૮૬-૪૨૦ ; ૩૮૭-૪૨૧ ;
 ૩૮૭-૪૨૨ ; ૩૮૮ અને ૩૮૯-૪૨૨ થી ૪૨૪ ; ૩૯૦-૪૨૪ ; ૩૯૧-૪૨૬ ;
 ૩૯૩ અને ૩૯૪-૪૪૬ અને ૪૪૭ ; ૩૯૫-૪૨૮ ; ૩૯૬-૪૨૯ ; ૩૯૮-૪૩૦ ;
 ૩૯૯-૪૩૦ અને ૪૩૧ ; ૪૦૦ થી ૪૨૭-૪૩૧ થી ૪૫૯ ; ૪૨૯-૪૬૧ ; ૪૩૦
 થી ૪૩૨-૪૬૨ થી ૪૬૪ ; ૪૩૩થી ૪૩૭-૪૬૫ થી ૪૬૯ ; ૪૩૮ થી ૪૪૬-૪૭૦
 થી ૪૭૮ ; ૪૪૭-૪૭૯ ; ૪૪૮-૪૮૦ ; ૪૪૮ થી ૪૫૨-૪૮૦ થી ૪૮૩ ; ૪૫૩
 થી ૪૫૭-૪૮૪ થી ૪૮૭ ; ૪૫૮ થી ૪૬૦-૪૮૮ થી ૪૯૦ ; ૪૮૧-૪૯૧ ; ૪૬૩
 થી ૪૭૩-૪૯૨ થી ૫૦૨ ; ૪૭૪ થી ૪૮૩-૫૦૩ થી ૫૧૩ ; ૪૮૪ થી ૪૮૮-
 ૫૧૪ થી ૫૧૮ ; ૪૮૯ થી ૪૯૫-૫૧૯ થી ૫૨૫ ; ૪૯૭ થી ૫૩૫-૫૨૬ થી ૫૬૬ ;
 ૫૩૮ થી ૫૪૨-૫૬૭ થી ૫૭૦ ; ૫૪૩ થી ૫૫૨-૫૭૧ થી ૫૮૦ ; ૫૫૪ થી
 ૫૫૬-૫૮૧ થી ૫૮૩ ; ૫૫૮ થી ૫૫૯-૫૮૪ ; ૫૬૦-૫૮૫ અને ૫૮૬ ; ૫૬૪-
 ૫૮૭ ; ૫૬૭-૫૮૮ ; ૫૬૮ થી ૫૭૪-૫૮૯ થી ૫૯૬ ; ૫૭૫-૬૧૦ ; ૫૭૬-
 ૬૧૧ ; ૫૭૮-૬૧૩ ; ૫૮૦ થી ૫૮૨-૬૧૬ થી ૬૧૮ ; ૫૮૫ થી ૫૮૬-૬૨૪
 અને ૬૨૫ ; ૫૮૭ થી ૫૮૯-૬૨૬ થી ૬૨૮ ; ૫૯૦ થી ૫૯૨-૬૨૯ થી ૬૩૧ ;
 ૫૯૫-૬૩૩ અને ૬૩૪ ; ૬૦૩-૬૪૧ ; ૬૦૪-૬૪૨ ; ૬૦૫-૬૪૩ ; ૬૦૬-૬૪૪ ;
 ૬૦૭-૬૪૫ ; ૬૦૮-૬૪૬ ; ૬૦૯-૬૪૭ ; ૬૧૩-૬૫૨ ; ૬૧૫-૬૫૫ ; ૬૧૬-
 ૬૫૬ ; ૬૧૭-૬૫૭ ; ૬૧૮-૬૫૮ ; ૬૧૯ અને ૬૨૦-૬૫૯ અને ૬૬૦ ; ૬૨૧
 થી ૬૨૪-૬૬૧ થી ૬૬૩ ; ૬૨૫ થી ૬૨૮-૬૬૪ થી ૬૬૭ ; ૬૩૪-૬૭૨ ; ૬૩૫-
 ૬૭૩ ; ૬૩૬ થી ૬૫૫-૬૭૪ થી ૬૯૩ ; ૬૬૨-૭૦૯ ; ૬૬૩-૭૧૦ ; ૬૬૪-૭૧૧ ;
 ૬૬૬-૭૧૬ ; ૬૬૭ અને ૬૬૮-૭૧૭ અને ૭૧૮ ; ૬૭૦-૭૨૦ ; ૬૭૪-૭૨૩ ;
 ૬૭૬ થી ૬૮૦-૭૩૪ થી ૭૩૭ ; ૬૮૦-૭૩૯ ; ૬૮૧-૭૪૦ ; ૬૮૪-૭૪૨ અને
 ૭૪૩ ; ૬૮૬-૭૪૪ ; ૬૮૮-૭૪૫

આમ ઉપર આપેલી માહિતી અનુસાર જોઈ શકાય છે કે કાવ્યનો મોટો ભાગ કવિ સધા-
 રુની કૃતિ “પ્રદ્યુમ્નચરિત”માંથી બેઠેબેટો જ વા. કમલશેખરે, માત્ર મૂલ પ્રાચીન હિન્દીમાંથી
 પ્રાચીન ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કરીને, પોતાની કૃતિમાં ઉતારી લીધો છે.

अलंकार अने छंद

वा. कमलशेखरे पोतानी कृतिमां आलेखेला अलंकारो अने छंदोनुं अवलोकन करतां जणाशे के ते पण कवि सधारुनी कृति “प्रद्युम्न-चरित”नी माफक ज आलेखाया छे. ज्यां अने जेम कवि सधारुण पोतानी कृतिमां उपमा, उत्प्रेक्षा, संदेह, दृष्टांत, व्याजस्तुति इत्यादि अलंकारोनुं आलेखन कर्युं छे, त्यां अने ते ज रीते वा. कमलशेखरे पण करेछुं छे.

नारदे पट उपर आलेखेला रुक्मिणीना रूपने कृष्ण जुए छे अने तेने संदेह अलंकारथी कवि सधारु आम निरूपे छे, :

की यह आछर की वणदेह, कै मोहणी तिलोत्तम कोई

की विजाहरि रूप सुतारि, काके रूप लिखो यह नारि ५५

ए ज प्रसंगे अने ए ज रीते वा. कमलशेखर पण ए ज अलंकार निरूपे छे :

कइ अपछर ए देवहतणी, कइ मोहणि तिलोत्तमवणी

कइ विद्याधरतणी कुमारि, कुणइ रूप लिखिउ संसारि ४९

प्रद्युम्ने मायामय वानरो वडे सत्यभामानी वाडी वेरणछेरण करी दीधी तेने सधारु आलंकारिक रीते निरूपतां कहे छे :

लंका जइसी की हणर्वत, तिम वारी की बालखयंत ३५३

“प्रद्युम्नकुमार-चुपई”मां पण ए ज दृष्टांत छे :

लंका जिम कीधी हनुमंति तिम वाडी कीधी बलवंति ३९३

कृष्णनी तलवारनुं उपमा अने उत्प्रेक्षामय आ वर्णन कवि सधारुनुं छे :

बीजु सरिसु चमकइ करवाल, जाणौ सु जीभ पसारै काल ५३९

तो तेनुं ते ज वर्णन वा. कमलशेखरे पोतानी कृतिमां कर्युं छे :

बीज सरिसु झलकइ करवाल, जाणे जीभ पसारी काल—५३८

आगळ कहेला अलंकारना पण आवा बीजां अनेक उदाहरणो आपी शकाय एम छे, के जे वा. कमलशेखरे सीचेसीधा ज कवि सधारुनी कृतिमांथी लई पोतानी काव्यकृतिने पहिरावी दीधा छे.

छंदोमां पण कवि सधारुण, जेम तेनी कृतिमां महद् अंशे चोपाई, दोहा अने वस्तुछंदनो उपयोग कर्यो छे, तेम वा. कमलशेखरे पण बहुधा चोपाई, दोहा अने वस्तुछंदनो उपयोग कर्यो छे. कवि सधारुनी जेम वा. कमलशेखरनी कृतिनो मोटो भाग पण चोपाईबद्ध छे. जे छंद कवि सधारुण जे प्रकारना वर्णन माटे वापर्यो छे, महद् अंशे वा. कमलशेखरे पण पोतानी कृतिमां ते प्रसंगना वर्णन माटे ते ज छंदनो उपयोग कर्यो छे. उदाहरण तरीके रुक्मिणीनुं हरण करी अता कृष्णने शिशुपाल द्वारा पडकार फेंकवो ७६ ; छडी रात्रिए प्रद्युम्नना हरणनो प्रसंग १२७ ; पुण्यप्रभावनुं वर्णन २३१ ; कनकमाला पासे, युद्धमांथी पाछा आवी कालसंवर द्वारा विद्या मागता, कनकमालाए करेली बनावटथी दुःखित कालसंवरनुं वर्णन २६५ ; नारद द्वारा द्वारिका-नगरीनुं वर्णन ३१४ ; प्रद्युम्न अने रुक्मिणीनुं मिलन ४२९ ; रुक्मिणी द्वारा यादवोना बळनुं वर्णन सांभळी क्रोधित थयेला प्रद्युम्ननुं वर्णन ४६१ ; प्रद्युम्नना युद्ध-ललकारथी रोषे भरायेला कृष्णनुं वर्णन ४७४ ; रणक्षेत्रमां पडेली यादवसेनानुं वर्णन ५०२ के प्रद्युम्न द्वारा पोतानो परिचय अपाता गुरुसे थयेला रुक्मीनुं वर्णन ६४३—ए प्रसंगोमां कवि सधारुण वस्तुछंदनो

ઉપગોગ કર્યા છે, તો તે જ પ્રમાણે બરાબર ઉપર્યુક્ત પ્રસંગો વચ્ચે અનુક્રમે ૭૦, ૧૩૩, ૨૮૮, ૩૨૦, ૩૬૨, ૪૬૧, ૪૯૧, ૫૦૩, ૫૩૧, ૬૮૧ એ કડીઓમાં વા. કમલશેખરે પણ વસ્તુહંદનો જ ઉપયોગ કર્યો છે.

આમ 'પ્રદ્યુમ્નકુમાર-ચુપડૈ'માંની ઘટનાઓ, તેનો ક્રમ, તેના આલેખનની પદ્ધતિ તથા પદ્યરચના, છંદોલય इत्यादि सर्व अंशોનું આલેખન વા. કમલશેખરે કવિ સધારુ-કૃત 'પ્રદ્યુમ્ન-ચરિત' માંથી જ લીધેલી પોતાની કૃતિમાં કરેલું છે. આથી આગળ કહ્યું છે તેમ 'પ્રદ્યુમ્નચરિત' એ 'પ્રદ્યુમ્નકુમાર-ચુપડૈ' નું માત્ર ઉદ્ગમસ્થાન જ નથી, પરંતુ એમ કહી શકાય કે 'પ્રદ્યુમ્ન-કુમાર-ચુપડૈ' એ મૂળ હિન્દીભાષામાં રચાયેલી કવિ સધારુની કૃતિ 'પ્રદ્યુમ્નચરિત'નું વા. કમલશેખરે પ્રાચીન ગુજરાતીભાષામાં કરેલું રૂપાન્તર જ છે.

વન્ને કૃતિઓ વચ્ચે જણાતા ફેરફારો :

ઉપર જોયું તેમ, કવિ સધારુ અને વા. કમલશેખરે પોતાની કૃતિમાં નિરૂપેલી ઘણી ઘટનાઓ એક સરખી રીતે જ નિરૂપાઈ છે. તો બીજા એવા કેટલાક પ્રસંગો છે, જેનું આલેખન વા. કમલશેખરે કવિ સધારુ કરતાં સહેજ જુદી રીતે કર્યું છે. એ ઉપરાંત બીજા પણ એવા કેટલાક કથાપ્રસંગો છે, જેનું આલેખન વા. કમલશેખરે કવિ સધારુ કરતાં પોતાની કૃતિમાં વિશેષ કરેલું છે. જો કે આવા ફેરફારો અને કથાપ્રસંગોની સંખ્યા ઘણી નથી, છતાં એના ઉપરથી એનું અનુમાન થઈ શકે એમ છે કે વા. કમલશેખરે 'પ્રદ્યુમ્નકુમાર ચુપડૈ'ની રચના માટે તેના ઉદ્ભવસ્થાન તરીકે કવિ સધારુની કૃતિ 'પ્રદ્યુમ્નચરિત' ઉપરાંત બીજી કોઈ કૃતિનો પણ આધાર લીધેલો છે. પ્રથમ આપણે વા. કમલશેખરે પોતાની કૃતિમાં કવિ સધારુ કરતાં જુદી રીતે આલેખેલા પ્રસંગોમાંના મહત્વના ફેરફારો તથા વિશેષ આલેખેલા પ્રસંગોને જોઈ લઈએ.

૧. કવિ સધારુ-કૃત 'પ્રદ્યુમ્નચરિત' માં રુક્મિણીના રૂપને જોઈ વિહ્વળ થયેલા કૃષ્ણ, નારદના કહેવાથી તરત જ કુંડિનપુર જાય છે, અને ત્યાં રુક્મિણીનું હરણ કરે છે. "પ્રદ્યુમ્ન-કુમાર-ચુપડૈ"માં રુક્મિણીના રૂપને જોઈ વિહ્વળ થયેલા કૃષ્ણ પ્રથમ દૂત દ્વારા ભીષ્મક રાજા પાસે રુક્મિણીના હાથની માગણી કરે છે. તે વચ્ચે રુક્મી કૃષ્ણનો ઉપહાસ કરી તેની માગણી નકારે છે. આ વાત સાંભળી રુક્મિણી પોતાની ધાત્રીને, ગમે તે ગીતે કૃષ્ણને મેળવી આપવાનું કહે છે. તેથી તે ધાત્રી એક દૂતને ગુપ્ત રીતે બોલાવી કૃષ્ણને રુક્મિણીનું હરણ કરી જવાનો સંદેશો પાઠવે છે. એ સંદેશો વાંચી પછી કૃષ્ણ, વઝરામ-સહિત કુંડિનપુર જઈ રુક્મિણીનું હરણ કરે છે. આમ, કૃષ્ણની ભીષ્મક પાસે રુક્મિણીની માંગણી, રુક્મીએ તેનો કરેલો અનાદર અને ઉપહાસ અને રુક્મિણીની ઇચ્છાથી ધાત્રી દ્વારા એક દૂત મારફત ગુપ્ત રીતે કૃષ્ણને રુક્મિણી-હરણનો સંદેશો પાઠવવો એ પ્રસંગો કવિ સધારુ કરતાં વા. કમલશેખરે પોતાની કૃતિમાં વિશેષ આલેખ્યા છે.

૨. કવિ સધારુ "પ્રદ્યુમ્નચરિત"માં સત્યમામાને રુક્મિણીનો મિલાપ એક દેવી તરીકે બગીચામાં કરાવે છે, જ્યારે વા. કમલશેખર "પ્રદ્યુમ્નકુમાર-ચુપડૈ"માં લક્ષ્મીદેવી તરીકે લક્ષ્મીના મંદિરમાં કરાવે છે.

૩. કૃષ્ણ દ્વારા જાંબુવતીના પાણિગ્રહણનો પ્રસંગ માત્ર "પ્રદ્યુમ્નકુમાર-ચુપડૈ"માં જ આલેખાયેલો છે.

૪. રુક્મિણી અને સત્યમામાને પુત્રજન્મ થાય છે, તે પહેલાં રુક્મિણીને થયેલું શુભ સ્વપ્નદર્શન, કૃષ્ણ દ્વારા તેના ફઠરૂપે પોતાના સરખા પરાક્રમી પુત્રના જન્મની આગાહી, તે સાંભળી

सत्यभामा द्वारा कल्पित स्वप्नदर्शननुं कथन - ए प्रसंगो मात्र "प्रद्युम्नकुमार-चुपई"मां ज आलेखाया छे.

५. प्रद्युम्न द्वारा सिद्धपुरुषनुं रूप लई सत्यभामाने स्वरूपवान बनाववाना बहाने तेनुं कपटथी शिर मूडी तथा मोढे मसी लगाडी बिरुन करवानो प्रसंग मात्र "प्रद्युम्नकुमार-चुपई" मां आलेखायेलो छे.

६. सांजकुमारना जन्मप्रसंगमां "प्रद्युम्नकुमार-चुपई"मां एम आलेखन छे के सत्यभामा, कृष्ण पासे रुक्मिणीना जेवा पुत्रनी मांगणी करे छे तेथी कृष्ण उपवास करो देवनुं ध्यान धरे छे, त्यां हरेणोगमेरो देव आनीने कृष्णने तेनी इच्छा पूछे छे, तयारे कृष्ण, प्रद्युम्न जेवा बीजा पुत्रनी मांगणी करे छे. देव कहे छे के "ते मारो पूर्वजन्मतो उहोदर हतो. हवे हुं देव थयो हू. आ रत्नजडिा हार तने आपुं हू ते जे राणी पहेरशे, तेने त्यां प्रद्युम्न जेवो पुत्र थशे" "प्रद्युम्नचरित"मां सत्यभामानी प्रद्युम्न जेवा पुत्रनी मांगणीनो प्रसंग के तदर्थे कृष्णनुं तप करखुं - ए प्रसंगो नथी आलेखाया. त्यां तो देव पोते ज सीधो कृष्णनी सभामां जई हार आपे छे. वळी "प्रद्युम्नचरित" प्रमाणे देवे कृष्णने आवो दिव्य हार आप्यो ते वातनी प्रद्युम्नने एम ने एम ज खबर पडी जाय छे. "प्रद्युम्नकुमार-चुपई" प्रमाणे कृष्ण पोते ज प्रद्युम्नने ए वातथी विदित करे छे.

७. "प्रद्युम्नचरित" प्रमाणे कृष्ण सत्यभामारूप बनेली जांबवतीने हार पहेरावे छे के तरत ज जांबवती पोतानुं असल स्वरूप प्रकट करे छे, तयारे कृष्णने मूळ वातनी खबर पडे छे. "प्रद्युम्नकुमार-चुपई" प्रमाणे सत्यभामा बनेली जांबवतीने कृष्ण हार पहेरावे छे के तरत ज ते चाली जाय छे अने थोडीवारमां खरी सत्यभामा कृष्ण पासे आवे छे तयारे कृष्ण कहे छे, "वळी पाछी शा माटे आवी?" तयारे सत्यभामा कहे छे, "एवी वात वळी शुं करो छो?" त्यां तरत ज कृष्ण विचार करे छे अने तेमने मूळ वातनी खबर पडे छे.

८. परणवा आवेला नेमिनाथ, तेमना विवाहोत्सवमां मिजबानी अर्थे बांधी शखेला प्राणीओनो पोकार सांभळी, परण्या वगर ज पाछा चाल्या जाय छे अने पछी दीक्षा ले छे - ए प्रसंग मात्र "प्रद्युम्नकुमार-चुपई"मां ज आलेखायो छे.

९. यादवकुमारो द्वारा द्वैपायनऋषिने मार मारवो अने द्वैपायनऋषि द्वारा तेमने शाप आपवानो प्रसंग पण मात्र 'प्रद्युम्नकुमार-चुपई' मां ज आलेखवामां आव्यो छे.

'त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्र' अने 'प्रद्युम्नकुमार-चुपई'

आम कवि सधारुनी कृति 'प्रद्युम्नचरित' नी सरखामणीमां वा. कमलशेखरे पोतानी कृति-मां करेला उपर्युक्त महत्त्वना फेरफारो अने विशेष आलेखेला प्रसंगोने जोतां एम जणाय छे के वा. कमलशेखरे करेला ए फेरफारो अने आलेखेला विशेषप्रसंगोने हेमचन्द्राचार्य-कृत 'त्रिषष्टि-शलाकापुरुषचरित्र' नो आधार हशे, कारण के वा कमलशेखरे जे रीते पोतानी कृतिमां उपर्युक्त फेरफारो करेला छे, तथा विशेष प्रसंगोनुं आलेखन करेछुं छे, लगभग ते ज प्रमाणे 'त्रिषष्टि-शलाका०' मां तेनुं निरूपण आपणने मळे छे. आनी चर्चा पाछळ करी छे. एटलुं ज नहि परंतु उपर्युक्त कहेला प्रसंगोमांथी केटलाक प्रसंग-विशेषोनुं तो वा. कमलशेखरे 'त्रिषष्टिशलाकापुरुष-चरित्र' मांथी ते ते प्रसंगना संस्कृत श्लोकोने ज सीधेसीधा पोतानी कृतिमां मूकी दईने आलेखन करेछुं छे.

‘ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર’માં નારદે પટ ઉપર આલેખેલા રૂપને જોતા કૃષ્ણ કામવિહ્વલ થઈ, દૂત દ્વારા ભીષ્મક પાસે રુક્મિણીના હાથની માંગણી કરે છે. તે વખતે રુક્મી જે વચનો ઉચ્ચારે છે તે આમ છે :

હસિત્વોવાચ રુક્મ્યેવં ગોપો હીનકુલોઽપ્યહો ।

મજ્જામિ યાચતે મૂઢઃ કોઽયં તસ્ય મનોરથઃ ॥

[ત્રિ.શ.પુ.વ.—પર્વ ૮મું—સર્ગ ૬ઠો—શ્લોક ૨૦]

‘પ્રયુન્નકુમાર-ચુપઈ’ માં પણ લગભગ આડું જ આલેખન છે :

“एह वात जब कानि सुणी

महितइ जई मागी रुक्मिणी

दूतवचनि ते हसिउ कुमार

गोपी हीनकुलइ अवतार ५१

अन्याई ए भूँडुं घणडं

कंस वधी इहां आविउ सुणडं

मूढ मनोरथ मोटउ करइ,

ऊत्तम राय कुमरि किम वरइ ५२

અને ત્યારપછી, પર્વ ૮, સર્ગ ૬ના શ્લોક ૨૧ અને ૨૨^૧કે જેમાં રુક્મી શિશુપાલને જ રુક્મિણી આપવાનો નિર્ધાર કરે છે, તે બન્ને સંસ્કૃત શ્લોકો વા. કમલશેખરે પોતાની કૃતિમાં સીવેલીધા ઉતારી લીધા છે. વઠ્ઠી પોતાનો વિવાહ શિશુપાલ સાથે થવાનો છે, ત્યારે રુક્મિણી, ગમે તેમ કરીને કૃષ્ણને મેલઠી આપવાનું પોતાની ફોઈને કહે છે ત્યારે, ‘ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષ-ચરિત્ર’ માં એમ આલેખન છે કે

કૃષ્ણેઽભિલાષં રુક્મિણ્યા જ્ઞાત્વૈવં સા પિતૃષ્વસા ।

સચ્ચઃ પ્રચ્છન્ન-દૂતેન કૃષ્ણાયૈવમજિજ્ઞપત્^૧ ॥૨॥

વા. કમલશેખરે પણ તેવા જ પ્રકારનું આલેખન કરતાં કહ્યું છે કે

કૃષ્ણ-અભિલાષ માઈ જાણોયુ,

एक दूत प्रछन भाणीयु

કહિ તુ જઈનઈ યાદવરાય,

चीरी आपी लागी पाय । ५४

ત્યારબાદ, ‘ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર’ માંથી પર્વ ૮, સર્ગ ૬, શ્લોક ૨૯થી ૩૨—એ ચાર શ્લોકો કે જેમાં, રુક્મિણીની ફોઈએ કૃષ્ણને, માધમાસની શુક્લ અષ્ટમીએ નગરઞ્જારની વાડીમાંથી રુક્મિણીનું હરણ કરી જવાનો પાઠવેલો સંદેશો ; રુક્મિણીને પરણવા માટે શિશુપાલનું કુંડિનપુરમાં આગમન અને તેને આવેલો જાણી કલહપ્રિય નારદ દ્વારા કૃષ્ણને લખેલ આપવા—તેનું નિરૂપણ છે. તે વા. કમલશેખરે પોતાની કૃતિમાં અક્ષરશઃ ઉતારી લીધું છે. આમ કૃષ્ણની ભીષ્મક પાસે રુક્મિણીની માંગણી, રુક્મીએ કરેલો તેનો અનાદર અને ઉપહાસ અને રુક્મિણીની ઇચ્છા-થી ફોઈ દ્વારા એક દૂત મારફત ગુપ્ત રીતે કૃષ્ણને રુક્મિણીના હરણનો સંદેશો પાઠવવો—એ પ્રસંગો કવિ સધાર કરતાં વા. કમલશેખરે જે પોતાની કૃતિમાં વિશેષ આહેલ્યા છે, તે સર્વ, ઉપર્યુક્ત રીતે જોતાં, ‘ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષ’ ના આધારે આહેલાયા છે એમ નિઃશંકપણે કહી શકાય.

આ ઉપરાંત, શિશુપાલ અને રુક્મી મોટી સેના લઈ રામ-કૃષ્ણની પાછળ પડે છે ત્યારે બન્ને માઈઓને એકલા જોઈ ભયभीત થયેલી રુક્મિણીને કૃષ્ણ, તાલવૃક્ષની શ્રેણિને એક જ બાળથી છેડી નાહી તથા અંગુઠા અને આંગળીની વચ્ચે રાહીને પોતાની મુદ્રિકાનો હીરો મસૂરના

૧ ત્રિષષ્ટિ-ના અહીં સર્વસ્થાને આપેલા પર્વ, સર્ગ અને શ્લોકના સંખ્યાંક, શ્રીજૈનધર્મ પ્રસારક સભા, ભાવનગર તરફથી પ્રકાશિત થયેલ આવૃત્તિને આધારે આપેલા છે.

૨ ત્રિષષ્ટિ-૦ પર્વ ૮, સર્ગ ૬, શ્લોક ૨૮.

दाणानी जेम चूर्ण करी, पोताना बळनी प्रतीति करावी, आनंदित करे छे. ते प्रसंगनुं पण वा. कमलशेखरे, “त्रिषष्टिशलाका०” पर्व ८, सर्ग ६ द्द्वाना श्लोक ४२थी४७ ए छ श्लोकोने सीधे सीधा ज पोतानी कृतिमां मूकी दईने आलेखन करेलुं छे.

वळी, ज्यारे रुक्मिणीनुं पाणिग्रहण करी कृष्ण द्वारिकामां आवे छे त्यारे रुक्मिणी कृष्णने “मने तो एकली केदीनी जेम लई आव्या छे, तो हुं मारी सपत्नीओनी आगळ हास्यपात्र न थाउं एम करो” -एम कहे छे, त्यारे कृष्ण “तने हुं सर्वथी अधि क करांश” एम कही सत्यभामानी पडखेना एक महेलमां रुक्मिणीने उतारे छे. ए प्रसंगनुं पण वा. कमलशेखरे, “त्रिषष्टिशलाका-पुरुषचरित्र” पर्व ८, सर्ग ६ द्द्वाना श्लोक ६१थी६३-ए त्रण श्लोकोने सीधेसीधा ज पोतानी कृतिमां मूकी दईने आलेखन करेलुं छे.

कृष्ण द्वारा जांबवती-पाणिग्रहण प्रसंगमां, एक वज्रत नारदनुं आगमन, कृष्ण द्वारा तेमने कोई आश्चर्यकारक स्थान जोवामां आव्युं होय तो तेना विषे पूछवुं, तेना संदर्भमां नारद द्वारा वैताद्वयगिरी उपर जांबवाननी अनुपम स्वरूपवान पुत्री जांबवतीनी वात करवी -ते प्रसंगनुं निरूपण पण वा. कमलशेखरे, “त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्र” पर्व ८, सर्ग ६ द्द्वाना श्लोक ७७थी७९-ए त्रण श्लोकोने सीधेसीधा ज पोतानी कृतिमां मूकी दईने करेलुं छे. त्यार पछी गंगाकिनारे श्रीडाथें आवेली जांबवतीनुं कृष्ण द्वारा हरण, जांबवान अने कृष्ण वच्चे युद्ध, जांबवानने पराजित करी जांबवती अने तेना भाई विश्वकसेन साथे कृष्णनुं द्वारिकामां आववुं अने जांबवतीने रुक्मिणीना महेलनी बाबुना महेलमां उतारवी-ए प्रसंगनुं आलेखन पण लगभग ‘त्रिषष्टिशलाका०’ पर्व ८, सर्ग ६, श्लोक ८०थी ८६मां आलेखायेला ते ज प्रसंगोने आधारे करेलुं छे. केटलीक पंक्तिओ तो जाणे संस्कृतमांथी महद् अंशे वा. कमलशेखरे प्राचीन गुजरातीमां ज रूपान्तर करीने मूकी होय एवी लागे छे. जेम के

‘त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्र’मांथी

यथोक्ता नारदेनेयं तथैवेति वदन् हरिः । ८२ ।

अपमानाद्विरक्तस्तु प्रव्रज्यां स्वयमाददे । ८४ ।

रुक्मिणीसदनाभ्यर्णे तस्या हर्म्ये ददौ हरिः । ८६ ।

योग्यमन्यञ्च सा त्वासीद् रुक्मिण्या सह सख्यभाक् । ८७ । बहिनगणा वेदुजिणीइं कीध

‘प्रद्युम्नकुमार-चुपई’मांथी

कही नारदरखि जेहवी

मय दीठी कुमर तेहवी ११०

दुःख वइरागिइ संजिम लीइ-११२

रखमणि नइ पासइ आवासि

जांबवति मेव्ही ते पासि ११३

कृष्ण मुरारइ मानं वण दोध ११४

आम जांबवती-पाणिग्रहणने प्रसंग पण, उपर प्रमाणे जोतां, वा. कमलशेखरे ‘त्रिषष्टिशलाका०’ ना आधारे ज निरूप्यो छे तेम कही शक्याय.

आ उपरांत रुक्मिणी अने सत्यभामाने पुत्रजन्म थाय छे ते पहेलां रुक्मिणीने आवेला शुभ स्वप्न अने कृष्ण द्वारा तेना फळरूपे पराक्रमी एवा पुत्रना जन्मनी आगाही : आ वातनी पोतानी दासी द्वारा सत्यभामाने जाण थतां तेनुं पण कृष्ण पासे कल्पित स्वप्ननुं कथन इत्यादि प्रसंगो पण लगभग ‘त्रिषष्टिशलाका०’ ना आधारे ‘प्रद्युम्नकुमार-चुपई’ मां आलेखाया छे. बन्ने राणीओने जे प्रकारनां स्वप्नां आव्यानी वात ‘त्रिषष्टिशलाका०’ मां कहेवाई छे ते ज प्रकारे ‘प्रद्युम्नकुमार-चुपई’मां पण कहेवाइ छे.

‘ત્રિષષ્ટિશલાકા૦’ માં રુક્મિણીના શુભસ્વપ્નદર્શનનું વર્ણન આમ છે :

અન્યદા રુક્મિણી સ્વપ્ને બલક્ષ્વૃષભસ્થિતે ।

વિમાને સ્વં સમારુઢં દદર્શી પ્રત્યવોધિ ચ ॥૧૧૮

[પર્વ૮, સર્ગ ૬]

‘પ્રયુમ્નકુમાર-ચુપઈ’ માં એ જ પ્રકારના સ્વપ્નની વાત કહેલી છે :

રૂપિણ સુપન વૃષભ પેલંતી, ચઢી હું અમર વિમાનઠ મંતિ ૧૧૫
તો સત્યમામાનું કલ્પિત સ્વપ્ન ‘ત્રિષષ્ટિશલાકા૦’ માં આમ છે :

સાપિ સ્વપ્નં કલ્પયિત્વોપેત્યાસ્ત્યાચ્છાઙ્ગીપાણયે ।

હસ્તિમલ્લોપમો હસ્તી સ્વપ્નેઽય દદ્દશે મયા ॥૧૨૨

[પર્વ૮, સર્ગ ૬]

‘પ્રયુમ્નકુમાર-ચુપઈ’ માં થોડાક ફેર સાથે લગભગ એવી જ વાત કરી છે :

... . કલ્પિત્ત સ્વપ્ન કહઈ તે વલી ૧૧૭

સ્વામી સુણઝ સુપન મઈ દીઠ, મોટઝ મયગલ મુલ્લિ પઈઠ ૧૧૮

આમ રુક્મિણી અને સત્યમામાને, પુત્રજન્મની આગાહીરૂપ, સ્વપ્નદર્શનનો પ્રસંગ જે કવિ સધારૂપે નથી આલેખ્યો, તેનું ડા. કમલશેખરે ‘ત્રિષષ્ટિશલાકા૦’ ના આધારે આલેખન કર્યું હોય એમ લાગે છે.

પ્રયુમ્ન દ્વારા સ્વરૂપપરિવર્તન કરી સત્યમામાને સ્વરૂપવાન બનાવવાના બહાને તેનું શિર મૂંઢી તથા મસી લગાડીને વિરૂપ કરવાનો પ્રસંગ, જૈન પુરાણગ્રન્થોમાં માત્ર ‘ત્રિષષ્ટિશલાકા૦’માં જ વિશિષ્ટ રીતે આલેખાયો છે. તેથી ‘પ્રયુમ્નકુમાર-ચુપઈ’માં આલેખાયેલા એ પ્રસંગની કથાનો આધાર ‘ત્રિષષ્ટિશલાકા૦’ જ હોવો જોઈએ.

‘પ્રયુમ્નકુમાર ચુપઈ’-એક રાસકૃતિ :

આમ ‘પ્રયુમ્નકુમાર-ચુપઈ’ના ઉદ્ભવસ્થાનની ચર્ચા કર્યા પછી હવે તેના રાસ તરીકે ના સ્વરૂપની વિચારણા કરીએ.

મધ્યકાલોન ગુજરાતી સાહિત્યમાં જૈન કવિઓ રાસને ‘ચરિત’ ‘આખ્યાન’, ‘પવાહુ’, ‘પ્રબંધ’ એમ જુદાં જુદાં નામે ઓળખાવતા તો વઢી ભાલગ, નાકર, વિષ્ણુદાસ વગેરે આખ્યાનને રાસ પણ કહે છે-આમ, આ સર્વ સાહિત્યપ્રકારો અમુક અંશે ભિન્ન ભિન્ન હોવા છતાં રચના-દૃષ્ટિએ તેમાં કેટલીક સમાનતા પણ રહેલી હોવાથી તે એકબીજાના પર્યાય તરીકે કેટલીક વાર વપરાતા આ જ રીતે ઘણી “ચોપાઈ”નામધારી કૃતિઓ પણ વસ્તુતઃ રાસકૃતિઓ જ હતી. પોતાની કૃતિમાં ચોપાઈ છંદના સવિશેષ ઉપયોગને કારણે તેનો કવિ તે કૃતિને “ચોપાઈ”નામ આપતો. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં આવા અનેક રાસકૃતિઓ “ચોપાઈ”નામ પામી છે, જેમાં સંવત ૧૩૩૧ માં જગદુએ રચેલી “સમ્પત્ત્વમાહ-ચુપઈ”, ચૌદમા શતકના આરંભમાંના વરસોની આસપાસમાં રચાયેલી વિનયચંદ્રમૂરિ-કૃત “નેમિનાથ-ચતુષ્પદિકા”, વિ. સં. ૧૪૬૨માં રચાયેલી વસ્તિગ-કૃત “ચિદ્ગતિ ચુપાઈ”, સં. ૧૫૫૧ માં કવિ કીર્તિદર્ષિ રચેલી “સનત્કુમાર-ચોપાઈ”, સંવત ૧૬૭૨માં જ્ઞાનમેરૂએ રચેલી “ગુણકરંડક ચોપાઈ”, કીર્તિસાગર-શિષ્યે સં. ૧૭-૪૨માં રચેલી “ભીમચોપાઈ”, સં. ૧૭૪૫માં કુશલસાગર-કૃત “વીરભાણ-ઉદયભાણ ચોપાઈ” इत्यादि असंख्य कृतिओ गणावी शकाय.

૧. ‘ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર’ પર્વ ૮મું, સર્ગ ૬૬૦, શ્લોક ૪૨૫-૪૪૨.

૨. ‘પ્રયુમ્નકુમાર-ચુપઈ’ કઢી ૫૯૮ થી ૬૦૯

प्रस्तुत “प्रद्युम्नकुमार-चुपई” पण वस्तुतः रासकृति ज छे. काव्यान्ते कविए भले, तेमां चोपाई छंदना सविशेष उपयोगथी, “इति प्रद्युम्नकुमार चुपई समाप्त” एम कही पोतानी कृतिने चोपाई कही होय, परंतु काव्यना आरंभे कविए पोते ज ‘रास रचु रलियामणुं’ १ : एम कही आ कृतिने रासकृति तरीके गणावी छे. आम “प्रद्युम्नकुमार-चुपई” ए एक रासकृति ज छे अने तेनुं मूल्यांकन पण एक रासकृति तरीके ज करवुं योग्य जणाय छे. आथी प्रथम रास स्वरूपना लक्षणो तारवी तेने अधारे “प्रद्युम्नकुमार-चुपई” नुं अहीं मूल्यांकन करवानो प्रयत्न करेलो छे.

‘प्रद्युम्नकुमार-चुपई’ मां प्रतीत थतां रासस्वरूपना सामान्य लक्षणो :

उपर कहुं ते प्रमाणे रास, प्रबंध, पवाडु, चोगई इत्यादि साहित्य-प्रकारोमां रचना-दृष्टिए खास कोई फरक नथी अने रास अने आख्यान प्रकार वच्चे पण घणुं साम्य रहेलुं छे. आथी रासकृतिना जे लक्षणो तारवीए तेमांनं केटलांक लक्षणो उपर कहेला अन्य साहित्य-प्रकारोमां सामान्य होय ए स्वाभाविक छे. एटले ते लक्षणो चुस्त रीते मात्र रासस्वरूपनां ज छे एम कही न सकाय. अहीं १२मी शताब्दीथी १८मी शताब्दी वच्चे सजायैला राससाहित्यमांथी प्रतीत थतां सामान्य लक्षणोने रासस्वरूपनां लक्षणो तरीके गणाव्यां छे अने तेने आधारे “प्रद्युम्नकुमार-चुपई”-नुं रासकृति तरीकेनुं मूल्यांकन करेलुं छे.

डां. भारती वैद्ये तेमना “मध्यकाळीन राससाहित्य-१२मीथी १८मी सदी” नामना पुस्तकमां ते समय दरमियान रचायेली केटलीक रासकृतिओना अभ्यास परथी रासना स्वरूप विषे केटल्यंक चोक्कस अनुमानो बांध्यां छे, तेने अनुलक्षीने, सहु पहेलां आ साहित्य-प्रकारना आकारनो विचार करीए :

१ रासनो प्रारंभ : (क) रासनो प्रारंभ नमस्कारात्मक रहेतो. प्रारंभमां सरस्वती, २४ जिनदेवता, पंच परमेश्वर के गुरु अथवा बंधाने प्रणाम करवामां आवता. सरस्वतीदेवी उपरांत अंबिका के चक्रेश्वरीदेवीनुं पण आ मंगळाचरणमां स्मरण करवामां आवतुं. “मांकरण रासो” जेवी कोईक कृतिमां अपवादरूपे प्रारंभमां गणपतिने नमस्कार करवामां आव्या छे. सामान्य रीते कृतिनो आ स्तुतिखंड बहु लांबो नथी होतो, छतां ज्यां २४ त थैकर, देवी, गुरु इत्यादिं सर्वनी आशीर्वादात्मक स्तुति करवामां आवी होय छे त्यां सहेजे पंदर-वीस कडीओनो विस्तार थई जाय छे

(ख) क्यारेक रासना प्रारंभमां रचनाना विषयनो निर्देश पण कवामां आवतो अथवा वस्तु क थी लीधुं छे तेनो निर्देश पण करवामां आवतो.

वा. कमलशेखरे “प्रद्युम्नकुमार चुपई” नो प्रारंभ पण सर्व जिनश्वरो, सरस्वतीदेवी अने गुरु ने नमस्कार करीने करेलो छे अने ते मात्र एक कडीमां ज. अने पछी तरत ज पोतानी रचनानो विषयनिर्देश करतां कहे छे के “यादवनी सरस कथा हुं एक चित्तथी कहीश (तेमां आवतुं) प्रद्युम्नकुमारनुं सुंदर चरित्र तमे सांभळो.” विषयनिर्देश पछी कर्ताअे वस्तु क्यथी लीधुं छे तेनो कौइ निर्देश कर्यो नथी. आपणे आगळ जोयुं ते प्रमाणे वा. कमलशेखरे कवि सधारकृत “प्रद्युम्नचरित” नो मात्र वस्तु माटे आधार लीधो हतो एटलुं ज नही, परंतु तेमांथी केटलीये कडीओ पोतानी कृतिमां सीधेसीधी अथवा तो भाषान्तर करीने सकी थीधी छे. छतां वा. कमलशेखरे तेनो जरायै ऋणस्वीकार कर्यो नथी.

“પ્રયુમ્નચરિત” ઉપરાંત વા. કમલશેખરે “ત્રિષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર” નો પણ આધાર લીધો છે, તે પણ આપણે જોયું છતાં તેનો પણ કર્તાએ ક્યાંય નિર્દેશ નથી કર્યો.

૨. રાસનો અંત : (ક) રાસના અંતમાં ફલશ્રુતિ આપવામાં આવતી. આમાં રાસના પઠનથી, શ્રવણથી કે કીર્તનથી થનારા લાભ વર્ણવવામાં આવતા.

(ખ) કેટલીક કૃતિઓમાં કવિએ પોતાનું નામ પણ પ્રારંભમાં જણાવ્યું હોય છે, પણ સાધારણ રીતે કવિ પોતાનું નામ રચનાને અંતે આપતો હોય છે. આ સાથે કેટલીક વાર કવિ પોતાના ગચ્છની વિગત, ગુરુનું નામ કે ગુર્વાવલિનું નિરૂપણ પણ કરતો હોય છે.

(ગ) આ ઉપરાંત રચનાનો સમય, રચનાસ્થલ, રચનાનો ઢાઢ હોય તો ઢાઢની સંખ્યા અથવા પદ્યસંખ્યા—આ બધી વિગત પણ કવિ અંતે આપતો હોય છે.

(ઘ) કવિ અંતમાં સદ્દુના કલ્યાણની કામના વ્યક્ત કરતો હોય છે.

(ચ) વઢી પોતે રચનામાં જે કહ્યું હોય તે આગમથી વિરુદ્ધ હોય અથવા પોતાની કંઈ મૂલચૂક હોય તો તે બદલ ક્ષમાયાચના પણ કવિ અંતે કરતો હોય છે, અથવા બીજાની સરસ્વામણીમાં પોતાની નમ્રતા પણ દર્શાવતો હોય છે.

વા. કમલશેખર “પ્રયુમ્નકુમાર-ચુપાઈ”ના અંતમાં પોતાના ગચ્છ તથા ગચ્છનાયકનાં નામોના ઉલ્લેખમાં જણાવે છે કે “વિધિપક્ષગચ્છમાં અત્યન્ત ગુણવાન ઇવા ધર્મમૂર્તિસૂરિ હતા (૭૫૪)”, પઢી પોતાનું નામ, રચનાનું સ્થલ તથા રચનાના સમયનો નિર્દેશ કરતાં જણાવે છે કે “ઘના ઉલ્લાસપૂર્વક કમલશેખર માંડલ નગરમાં ચોમાસુ રહ્યા હતા ત્યારે (તેમણે) સંવત સોઢસો છવીશમાં કાર્તિક સુદિ તેરશને દિવસે ઢૂહા અને ચોપાઈ હૈયે ઘરીને (આ) ચોપાઈ કરો” (૭૫૭). અહીં એક વિશેષતા એ છે કે કવિ પોતાનાં નામ, રચનાસ્થલ અને સમયની સાથે કૃતિમાં સવિશેષ આલેખાયેલા છંદોનો પણ ઉલ્લેખ કરે છે. કર્તાએ અહીં અંતમાં પોતાના નામનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. પરંતુ તે પહેલા પ્રથમ સર્ગને અંતે “બીજડ સર્ગ જંબવતિ તણુ, વાચક કમલશેખર કહઈ સુણુ” (૧૦૬) એમ કહી પોતાના નામનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. આમ અહીં કર્તા પોતાના નામનો પહેલા અને છેલ્લા સર્ગમાં એમ બે વખત ઉલ્લેખ કરે છે. એ ઉપરાંત સંક્ષેપમાં પોતાની ગુરુ-પરંપરા દર્શાવતાં કવિ કહે છે કે “વળારીસ વેલરાજના બે ગુણવાન શિષ્યો (તે) ઉપાધ્યાય પુણ્યલલ્લિ અને વળારીસ લામશેખર (અને) તેમના શિષ્યે (આ) ચોપાઈ રની.” આમ અહીં તેમણે પોતાના ગુરુ, ગુરુબંધુ અને ગુરુના ગુરુ એમ ત્રણેયનાં નામનું સ્મરણ કરેલું છે. કૃતિને અંતે કર્તાએ તેની કુલ ગાથા-સંખ્યા ૭૯૩ની નોંધેલી છે. જો કે કૃતિની વચ્ચે કેટલેક ઠેકાણે લહેપાની મૂલથી કે ગમે તેમ પણ કઢીસરવા લલવામાં મૂલ થયેલી છે. વઢી, બહારથી ઉદ્ભૂત કરેલા શ્લોકો કે ગાથાઓને પણ કૃતિમાં ચાલુ સરખ્યાંક આપેલો છે. આથી જો કઢી સંખ્યાની મૂલો સુધારીએ તથા બહારથી ઉદ્ભૂત કરેલા શ્લોકો કે ગાથાઓને ન ગણીએ તો તે પ્રમાણે કુલ ૭૫૯ કઢીઓ થાય છે. અહીં સર્વના કલ્યાણની કામના, કોઈ મૂલચૂક કે એના માટે ક્ષમાયાચના કે અન્ય કવિની સરસ્વામણીમાં પોતાની નમ્રતાનો વા. કમલશેખરે કોઈ ઉલ્લેખ કરેલો નથી.

૩. છંદોલ્લય : રાસમાં છંદોવૈવિધ્ય રહેતું, પણ રાસની રચના મોટે ભાગે ચોપાઈ, ઢુહા જેવા માત્રામેઢ છંદમાં થતી. ચોપાઈ, ઢુહા ઉપરાંત ૧૬+૧૬+૧૩ની ત્રિપાદી, સોરઠા, વસ્તુ, રોઢા, શ્રોટક, વદના, પદ્મહિયા, મદનાવતાર, કવિત, કુંડલિયા, સવૈયા જેવા છંદ પણ

वपराता. जो के १५मा सैकानी जयशेखरसूरिनी रचना “अर्बुदाचलवीनती” द्रुतविलंबितमां, तथा शालिभद्रसूरि कृत “पंचपंडवचरित्र-रासु” आखी संस्कृत अक्षरगणमेळ छंदोमां छे, पण ते तो मात्र अपवादरूपे; नवीनता अने वैविध्य खातर आ कविओए अक्षरमेळ छंदोमां रचना करी होय एम मानखुं रहुं. आ उपरांत रासो गेय होई छंदनी देशीओमां, कोई लोकप्रिय अथवा लोकजीभे वसी गयेला गीतना ढाळमां के शास्त्रीय रागमां गाई शकाता अने ते अंगे जरूरी सूचनाओ मूकवामां आवती.

“प्रद्युम्नकुमार-चुपई” ए शीर्षक उपरथी ज सूचवाय छे तेम ए आ कृतिमां चोपाई छंदनो सविशेष उपयोग थयेलो छे. ए उपरांत दुहा, वस्तु छंद तथा एक ठेकाणे ढालनो पण कर्ताए प्रसंगानुकूल उपयोग करेलो छे.

चोपाई :-संख्यानी दृष्टिए गणीए तो कविए चोपाई छंदमां ६८८ कडीओ रचेली छे. आ रीते जोईए तो पोणा भाग उपरांतनी कृति चोपाईमां छे, जे कृतिने आपेला शीर्षकनी सार्थकता सिद्ध करे छे. चोपाईनुं बंधारण आ प्रमाणे छे :

मात्रा १५, चरण ४, ताल चार-१, ५, ९, १३मी मात्राए. छेवटना बे अक्षरो अनुक्रमे गुरु अने लघु

४	४	४	गाल
राउत	करी स	जउ हथि	यार
२ १ १	१ २ १	१ १ १ १	२ १ = १५.

सामान्य रीते उपर प्रमाणेनुं चोपाईनुं बंधारण रहुं छे, छतां जोडणीभेदने लईने केटलेक ठेकाणे तेनी मात्रा इत्यादिमां वधघट थई छे.

दुहा :-दुहामां बावन कडीओ रचायेळी छे. एनुं बंधारण सामान्य रीते नीचे मुजबनुं रहुं छे :

मात्रा २४, यति १३मी मात्राए, ताल ६-१, ५, ९मी मात्रा ए पूर्वार्धमां त्रण, अने एवी रीते उत्तरार्धमां त्रण. द्विदळ रचना.

प्रथम दळना पूर्वार्धमां १३ अने उत्तरार्धमां ११-विषमचरण एटले पहेला अने त्रीजा चरणमां १३ मात्रा, अने सम एटले बीजा अने चौथा चरणमां ११ मात्रा; समचरणनी ११मी मात्रा लघु.

दादा	दादा	दाललल	दादा	दादा	गाल
गढ मढ	मंडप	धवलहर	जिन मं	दिर अति	सार
१ १ १ १	२ १ १	१ १ १ १ १,	१ १ २	१ १ १ १	२ १

।

१३ मात्रा

।

११ मात्रा

वस्तु छंद :- आ उपरांत वस्तुछंदनो पण कविए अगियारवार उपयोग कर्यो छे. तेनुं बंधारण सामान्य रीते आ प्रमाणे छे : प्रथम चरण १५ मात्रानुं, बीजुं १३ मात्रानुं, त्रीजुं १५ मात्रानुं, चोथुं १३ मात्रानुं. अंते १३-११ : १३-११ ना मापवाळो दुहा. पहेला चरणमां प्रथम मात मात्रानुं आवर्तन थतुं होय छे. बीजा चरण अने चौथा चरणनी १३

માત્રાનું બંધારણ, દુહાના વિષમ ચરણના બંધારણ જેવું હોય છે. ત્રીજા અને ચોથા ચરણની ૧૫ માત્રા ૩+૩+૫+૪ એ રીતે વહેંચાયેલી છે. ત્રીજા અને પાંચમા ચરણનો પ્રાસ મેઢવેલો હોય છે.

ઢાલ :- માત્ર એક જ વાર, પ્રદ્યુમ્નહરણથી દુઃખી રુક્મિણીના વિલાપનું (કડી ૧૪૬ થી ૧૫૩) વર્ણન કવિએ ઢાલમાં કર્યું છે, પળ તે દુહાની જ દેશી છે. આ રીતે જોઈએ તો વા. કમલશેખરે પ્રસ્તુત કૃતિમાં માત્રામેઢ છંદનો વિશેષ ઉપયોગ કર્યો છે. વર્ણનો સામાન્ય રીતે ચોપાઈમાં જ આલેખાયાં છે, તો ત્રીજી એક નોધનીય વસ્તુ એ છે કે શિશુપાઢ, પ્રદ્યુમ્ન, કૃષ્ણ કે રુક્મી જેવા વીર પુરુષો જ્યારે ક્રોધમાં આવીને યુદ્ધ કરે છે કે યુદ્ધ માટે પડકાર ફેંકે છે ત્યારે તેનું શબ્દ-ચિત્ર આલેખવા માટે કર્તાને વસ્તુછંદ વિશેષ યોગ્ય લાગ્યો જણાય છે. અનુક્રમે કડીસંખ્યા ૭૦, ૪૯૧, ૫૦૩, ૬૮૧ એનાં ઉદાહરણો છે.

૪. વિસ્તાર અને વિભાગ :- (ક) રાસકૃતિના વિસ્તાર પરત્વે ૧૩-૧૪મા સૈકામાં ૫૦ કડી જેટલા વિસ્તાર આસપાસનું પ્રમાણ સાધારણપણે દેખાય છે. પળ તે પછી ૧૫મા સૈકામાં ૫૦ કડીની રચના ઓછી પળ ૧૦૦-૧૫૦થી ૨૦૦-૩૦૦ કડીની રચનાઓ વધુ પ્રમાણમાં દેખાય છે. આ જ સૈકામાં એક-બે હજાર કડીના વિસ્તારની રચના દેખાવા માંડે છે. પળ તે વધુ જ થોડી. આમ ૧૫મા સૈકામાં એક હજારથી વધુ કડીની રચનાનું વલણ શરૂ થયું એમ કહી શકાય. ૧૬મા સૈકામાં ૨૦૦થી ૪૦૦ કડીનો વિસ્તાર સાધારણપણે સ્થિર થતો જણાય છે, અને તે સામે ૫૦૦-૬૦૦થી માંડી બે હજાર કડીના વિસ્તારની રચનાઓનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. તે પછી ૧૭-૧૮મા સૈકામાં એક હજારથી માંડી છ હજાર કરતાં પળ વધુ કડીની વિસ્તૃત રચનાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ શરૂઆતના રાસ ટૂંકા હતા પળ પાછળથી તેનો વિસ્તાર વધવા માંડ્યો.

(ખ) શરૂઆતના રાસાઓનાં વિભાગ પાડવાનું વલણ ઓછું હતું, પળ પાછળથી તેના વિભાગ પાડવાની પદ્ધતિ દાખલ થઈ. રાસના કડવા, ઠવણિ, વાણિ, માપા, આદેશ, ઁંડ, ઉલ્લાસ, ઢાલ એવા વિભાગો પાડવામાં આવતા. આમાં “ઢાલ” વિભાગ હમેશાં કથાનો વિભાગ ન સૂચવતાં લઢણસૂચક અર્થમાં વપરાયેલો ઘણીવાર જોવા મળે છે. પઢનની અનુકૂલતા કે શ્રોતા-ઓના રસની જલવણી અર્થે રાસના વિભાગ પાડવાની પદ્ધતિ શરૂ થઈ હોય.

આપણે આગલ જોયું તેમ, વા. કમલશેખરે પ્રસ્તુત કૃતિની રચના ૭૫૯ કડીઓમાં કરેલી છે. આમ, તે પચાસ કે સો કડી જેટલો ટૂંકો ય નથી અને હજારથી બે હજાર કડીઓ જેટલો લાંબો પળ નથી, પરંતુ તેનો વિસ્તાર સામાન્ય રીતે મધ્યમ જ ગણાય. લાંબી લચક સ્તુતિઓ, નિરર્થક વર્ણનો, અપ્રસ્તુત આડકથાઓ કે કડીઓની કડીઓ સુધી લંબાતો ધર્મોપદેશ ઇત્યાદિ વિગતો કૃતિના લંબાણનું કારણ હોય છે. પરંતુ પ્રસ્તુત કૃતિમાં ઉપર્યક્ત સર્વ અંગો પ્રમાણસર જ આલેખાયાં છે. કાવ્ય-વિભાગના નામકરણ પરત્વે આ કૃતિ નોધનીય છે. ઉપર જણાવેલા કડવા, ઠવણિ, ઁંડ, ઢાલ ઇત્યાદિ વિભાગોને વદલે, મહાકાવ્યની રીતે વા. કમલશેખરે આ કાવ્યને જુદા જુદા છ સર્ગોમાં વિભક્ત કર્યું છે, રાસકૃતિના વિભાગોના નામ પૈકી આ ‘સર્ગ’નો ઉલ્લેખ એક અપવાદરૂપ હોય તેમ જણાય છે. ઢો. ભારતી વૈદ્યે પળ તેમના પુસ્તકમાં, રાસકૃતિના વિભાગને કોઈ ઠેકાણે કોઈએ સર્ગ કહ્યો હોય તેવું નોધ્યું નથી. કદાચ વા. કમલશેખરે, પ્રસ્તુત કૃતિના એક આધારગ્રન્થ કવિ સધારુ કૃત ‘પ્રદ્યુમ્નચરિત’ના અનુકરણમાં જ, પોતાની કૃતિના વિભાગોને સર્ગ કહ્યા હોય.

‘प्रद्युम्नकुमार-चुपई’ना वा. कमलशेखरे प्रसंगालेखननी दृष्टिए नीचे प्रमाणे छ विभाग पाळ्या छे :

- (१) कृष्ण-रुक्मिणी विवाह : कडी १थी १०६-कुल कडी १०६.
- (२) जांबवतीपाणिग्रहण : कडी १०७थी ११४-कुल कडी ८
- (३) प्रद्युम्नविद्याग्रहण तथा माता रुक्मिणी साथे मिलन : कडी ११५थी ४६४-कुल कडी ३५०
- (४) प्रद्युम्नविवाह : कडी ४६५थी ६३१-कुल कडी १६७
- (५) शांभ-प्रद्युम्नपाणिग्रहण : कडी ६३२थी ६९६-कुल कडी ६५
- (६) नेमकुमार-दीक्षा, केवलज्ञान तथा प्रद्युम्नकुमार-दीक्षा, ज्ञान अने निर्वाण : कडी ६९७थी ७५९-कुल कडी ६३

दरेक विभागने अंते कर्ताए संस्कृत भाषामां, विभाग-अंतर्गत आलेखायेला विशिष्ट कथा-प्रसंगोने उल्लेख करी ते दरेक विभागने ‘सर्ग’ कह्यो छे. जेम के त्रीजा सर्गने अंते कवि लखे छे —“इति प्रदिमनकुमारचरित्रे विद्याग्रहण रुक्मिणीमातामिलनो नाम तृतीय सर्ग : ।”

उपर्युक्त विभागो जोतां एम जणाय छे के ज्यांथी कथानो नवो तत्रक्को शरू थाय छे त्यांथी नवो विभाग शरू थाय छे. रुक्मिणी-कृष्णना विवाहनो मुख्य प्रसंग अने सत्यभामा द्वारा नारदनो अनादर के रुक्मी-शिष्यपालनुं कृष्ण साथे युद्ध इत्यादि प्रसंगोने लईने कर्ताए प्रथम सर्गनी योजना करी छे. रुक्मिणी विवाहना प्रसंगनी समाप्ति करी बीजा सर्गमां तदन नवो ज प्रसंग के जेने पहेला सर्ग साथे कई संबंध नथी ते जांबवती-पाणिग्रहणनो प्रसंग मात्र आठ ज कडीमां आलेखायो छे. प्रद्युम्नकुमारनी कथामां पूर्वभूमिकारूपे रहेला आ वे महत्त्वना प्रसंगो पछी, त्रीजा सर्गथी प्रद्युम्नकुमारनी कथानो आरंभ थाय छे. तेमां प्रद्युम्नना जन्म अने तेना अपहरणथी मांडी तेनी विद्याप्राप्ति, तेना अवनवा साहस अने मायावी पराक्रमोनी कथाना आलेखन बाद सोळ वर्षे तेनी माता रुक्मिणीने मळे छे त्यां सुधीनी घटनाओनुं आलेखन करेहुं छे आम आ सर्गमां प्रद्युम्नना जीवननी महत्त्वनी घटनाओनुं आलेखन थयुं होवाथी तेनो विस्तार अन्य सर्गनी सरखामणीमां वधु रह्यो छे. चोथा सर्गना आरंभे भले कवि “एत-लई अवर कथांतर हूउ (४६५)” एम कहे, परंतु तेमां पण कोई नवो बनाव न बनतां त्रीजा सर्गनी माफक मायावी विद्याबळथी प्रद्युम्न द्वारा अन्य पात्रोनी कनडगत अने युद्धनुं निरूपण करेहुं छे. त्रीजा सर्गमां भानुकुमार, सत्यभामा, वसुदेव के रुक्मिणीने प्रद्युम्न पोतानी मायावी विद्याओनो परचो बतावे छे, तेम ते चोथा सर्गमां बलिभद्र, अन्य यादवो, कृष्ण तथा पुनः सत्यभामाने पोतानी मायावी विद्याओनो चमत्कार अने साहसवृत्तिनो परिचय करावे छे. आथी चोथो सर्ग ए कथाप्रवाहमां कोई नवुं वहेण नथी दाखवतो, परंतु त्रीजा सर्गना कथाप्रसंगनो विस्तार ज साथे छे. बळी आ सर्गमां कृष्णनी साथे प्रद्युम्नकुमारनुं मिलन याजाय छे, ते पछी प्रद्युम्न द्वारा सत्यभामाने रूपज्ञान बनाववाना बहाने त्रिरूप बनाववानो जे प्रसंग योजायो छे ते संकलनानी दृष्टिए उचित नथी लागतो, कारण के प्रद्युम्न साथे कृष्णनुं मिलन योजाय छे, ते पूर्वे प्रद्युम्न द्वारा मायावी विद्याओ वडे तेना स्वजनोने रंजाडवाना सर्व प्रसंगोनुं आलेखन थई गयुं होय छे अने ते पछी कृष्णनी साथे मळी प्रद्युम्न द्वारिकामां ठाठमाठ साथे आवे छे अने ते वखते त्यां आवेला तेना पालक पिता कालसंवरनी रति नामनी पुत्री साथे तेना विवाह

निश्चित थाय छे अने तेना विवाहोत्सवनी तैयारीओ थाय छे. आ लग्नप्रसंगना आलेखननी वच्चे वळी पाछुं स्वरूपान्तर करी प्रद्युम्न द्वारा सत्यभामाने स्वरूपवान बनाववाना बहाने विरूप बनावी रंजाडवाना प्रसंगनुं आलेखन, चालु कथा-वहेणमां विक्षेप पाडी रसक्षति करे छे. आ प्रसंगनुं अहीं आलेखन कर्युं, तेना करतां आगळ ष्यां प्रद्युम्न पोतानी मायावी विद्याओ वडे पोताना स्वजनोने रंजाडे छे त्यां जो कोई उचित जग्याए ते मूक्यो होत तो प्रसंगा-लेखननी व्यवस्था सचवात. वळी आ सर्गने “प्रद्युम्नविवाह” ए नाम आप्युं छे तेना करतां “प्रद्युम्न-कृष्ण-मिलन” एवुं नाम वधु सार्थक गणत, कारण के आखाय सर्गनी १६७ कडी-ओमांथी प्रद्युम्नना विवाहनी वात अने तेना विवाहोत्सवनुं वर्णन तो सर्गने अन्ते मात्र पंदर-सोळ कडीमां ज थयुं छे, ज्यारे प्रद्युम्न-कृष्णना मिलननो प्रसंग तथा तेनी पूर्व-भूमिकारूपे रहेलां प्रद्युम्न द्वारा रुक्मिणीनुं हरण, प्रद्युम्न द्वारा यादववीरोनो उपहास तथा कृष्ण-प्रद्युम्न युद्धनो प्रसंग आखाय सर्गनो षणो मोटो भाग रोके छे.

पांचमा सर्गीथी कथाना वहेणमां नवो वळांक आवे छे. शांबकुमार-जन्म, शांब-सुभानु-क्रीडा अने सर्वथी महत्वनो रुक्मीनी पुत्रीओ साथे शांब-प्रद्युम्नना विवाहनो प्रसंग आमां आलेखायो छे. शांब-प्रद्युम्नना रुक्मीपुत्रीओनी साथे पाणिग्रहणनो आ प्रसंग आखा सर्गनी ६५ कडीमांथी लगभग ३५ कडी जेटलो आलेखायो छे. सर्गना अडधा उपरांतनो भाग रोकता आ प्रसंगने अनुलक्षीने आ सर्गने ‘शांब-प्रद्युम्न-पाणिग्रहण’ एवुं नाम आप्युं छे, ते सार्थक छे. “जांबवती-पाणिग्रहण” नामनो जे बीजो सर्ग छे ते आ सर्गनी पूर्वभूमिकारूपे रहेलो छे.

छट्टा सर्गीथी प्रद्युम्नकथामांनो छेल्लो अने नवो तबक्को शरू थाय छे. ज्यांथी कथा अंत तरफ ढळती जाय छे. प्रद्युम्नकुमारनो दीक्षा अने तेमना निर्वाणनी कथानी पूर्वभूमिकामां नेमिनाथनी कथा, द्वारिकाना विनाशनी आगाही, यादवकुमारो द्वारा द्वैपायनमुनिनी सतामणी तेथी द्वैपायनमुनिए आपेलो शाप, अग्निकुमार बन्या बाद द्वारिका बाळवाने माटे द्वैपायनमुनिनुं अबवुं पण नगरजनोनी तपश्चर्याना बळथी पाछा जबुं, ते बखते अनेक नगरजनो द्वारा नेमिनाथ पासे दीक्षा ग्रहण करवी इत्यादि प्रसंगोनुं संक्षेपमां आलेखन करेलुं छे. छेल्ले माता-पिताने धर्मोपदेश दई प्रद्युम्नकुमार पण नेमिनाथ पासे दीक्षा लई, अणसण करी, शुक्लध्यान धरतां धरतां केवलज्ञान पामी मोक्षे जाय छे त्यां कथानक पूर्ण करी, ग्रन्थकार पोतानो परिचय आपी, रचना-मिति तथा स्थळ जणावी, फळश्रुति साथे कृतिनी समाप्ति करे छे. आखी कथामां प्रसंगो एक पछी एक झडपथी बनता जाय छे तेथी वाचक के श्रोताओ उपर कथानकनी पकड सारी रहे छे. वळी काव्यने प्रभावशाळी बनाववा अवान्तर कथाओनुं आलेखन पण आवश्यक होई आ कृतिमां रुक्मिणीहरण, जांबवती-पाणिग्रहण, सिंहस्थ-युद्ध, भानुकुमार-विवाह-वर्णन, सुभानु-शांबनी क्रीडाओ, नेमिनाथ-कथा इत्यादि अवान्तर कथाओनुं पण निरूपण थयेलुं छे. तेनाथी “प्रद्युम्नकुमार-चुपई”ना काव्यत्वमां वृद्धि थयेली छे. आ अवान्तरकथाओ काव्यमां कां तो आवता प्रसंगनी प्रस्तावनारूप होय छे, कां तो पाछळथी बनता कोई प्रसंग साथे सीधे या आडकतरो संबंध धरावनी होय छे. आथी काव्यमां ते निरर्थक नहीं परंतु आवश्यक बनी रहे छे. आम वस्तुना विभागीकरण अने आयोजननी दृष्टिथी जोईए तो कर्ताए, कथामां बनता अनेकानेक अवनवा प्रसंगोने, कथाप्रवाहने अनुकूल थाय ए रीते विभागी, रोचक रीते ए घटनाओनो शृंखलाबद्ध क्रम राखी, तथा ए घटनाओने तेने योग्य एटला प्रमाणमां आलेखीने पोतानी आलेखनसूझनो सारो एबो ख्याल आप्यो छे.

रास-साहित्यनां अन्य अंगोमां हवे तेनो विषय, कथानो श्लोक अने रचनाना उद्देश विशेष विचार करीए.

५. रासोनो विषय :—(क) रासोनो विषय मोटे भागे चरित्रकथननो रहेतो. मोटा भागना रास कोईक जैनपुराणप्रसिद्ध, इतिहासप्रसिद्ध के कल्पित पात्रना जीवननुं अथवा तेना जीवनना कोई कसोटीभर्या प्रसंगनुं वर्णन करता. आ उपरांत धार्मिक सिद्धांत के ब्रतमाहात्म्य दर्शावता तेम ज रूपकात्मक, बोधात्मक, गुरुमहिमानुं गान करता के दीक्षाप्रसंग, चैत्यपरीपाटी, तीर्थस्थळ इत्यादिनुं वर्णन करता रास पण रचाता. आ विषयोना रास प्रमाणमां ओछा छे.

प्रद्युम्नकुमार ए जैनोना नवमा वासुदेव श्रीकृष्णना चरमशरीरी एवा ज्येष्ठपुत्र छे, तथा चौबीस कामदेवमांना एक छे. आम ए जैन-पुराणग्रन्थोनुं एक प्रसिद्ध पात्र छे. वा. कमल-शेखरे, उपर कह्युं छे ते प्रमाणे जैनपुराणप्रसिद्ध पात्रना चरित्रनुं वर्णन करवा आ रासनी रचना करेली छे.

(ख) लगभग बधा ज चरित्रात्मक रासोमां पूर्वजन्मनी बात आवती अने ते द्वारा कर्म-वादना सिद्धांतनुं प्रतिपादन करवामां आवतुं. केटलाक रासाओमां अंते पूर्वजन्मनी बात जाणी संसारनी असारता समजी मुख्य पात्र तथा तेनी आसपासनां अन्य पात्रो दीक्षा लेतां होय छे.

‘प्रद्युम्नकुमार-चुपई’मां पण प्रद्युम्नकुमार, शांभ तथा रुक्मिणीना पूर्वभवोनुं वर्णन करवामां आव्युं छे, अने ते द्वारा कर्मना सिद्धांतनुं प्रतिपादन पण करवामां आव्युं छे. घणी-वार कर्मना सिद्धांतना प्रतिपादनार्थे तथा कथा-विस्तारना लोभे रासकारो पात्रोना पूर्वभवनी लांबी लांबी जीवनघटमाळनुं आलेखन करता, अने तेथी रासकृतिनुं धोरण काव्यरवनी दृष्टिए नीचुं जतुं. परंतु प्रस्तुत कृतिमां कर्ताए प्रद्युम्न, शांभ अने रुक्मिणीनां पूर्वजन्मनी कथाओनुं निरूपण खूब संक्षेपमां करेलुं छे. कुल ७५९ कडीमांथी मात्र ४४ कडीओमां ज (कडी १७० थी २१३) आ त्रणे पात्रोना पूर्वजन्मनी कथाओनुं समुचित रीते आलेखन करेलुं छे. अहीं नोंधनीय ए छे के घणा रासाओमां, उपर कह्युं तेम पूर्वजन्मनी कथाओनुं आलेखन कृतिना अंतमां आवतुं होय छे अने ते सांभळी मुख्य तथा अन्य पात्रो दीक्षा लेतां होय छे, त्यारे प्रस्तुत कृतिमां पूर्वजन्मनी कथाओ, कथानी वच्चे तेना योग्य स्थाने ज कर्ताए रज करेली छे. बाळक प्रद्युम्ननुं जन्मतावेंत ज हरण केम थयुं अने तेनुं अग्रहरण करनार साथे तेने दुश्मनावट केत्री रीते थई ते, प्रद्युम्ननो शोध माटे गयेला नारदना प्रश्नना उत्तरमां सीमंधरस्वामी, प्रद्युम्नना पूर्वजन्मनी तथा रुक्मिणीने कथा कारणसर सोळ वर्षनो पुत्र-वियोग थयो तेना जवाबमां तेना पूर्वजन्मनी बात, कहे छे. आथी अन्तमां प्रद्युम्न तथा अन्य पात्रो पोताना पूर्वजन्मनी कथाओना श्रवणथी संसारनी असारता समजी दीक्षा ले छे एम नथी बताव्युं, परन्तु द्वारिका-विनाशनी आगाहा परत्वे नेमिनाथ प्रभुना उपदेशथी विरक्त थई प्रद्युम्न तथा अन्य पात्रो दीक्षा ग्रहण करे छे.

६. रासनी रचनानो हेतु : रासाओना विषय अने तेना कथानकनुं बलण जोतां एटलुं स्पष्ट जणाय छे के रासकृतिनी रचना पाछळ तेना कर्तानो हेतु कोई उत्कृष्ट साहित्यकृति रचवानो नहि परंतु कृति द्वारा धर्म-उद्बोधन अने जैनधर्मना सिद्धान्तोनो प्रचार करी तेनुं माहात्म्य गावानो हनो. लोकोंने सीधेसीधो नर्यो उपदेश आपवा करतां दृष्टांतात्मक रीते कोई आदर्शभूत व्यक्तितना धार्मिक चरित्रना श्रवणगठनथी, ए प्रचारनुं जीवन जीववानी प्रेरणा मळे अने ते रीते जैनधर्मनुं आकर्षण ववे ए दृष्टिथी चरित्रात्मक रासाओनुं निर्माण थतुं.

‘પ્રદ્યુમ્નકુમાર ચુપડૈ’ માં તેના કર્તાએ પોતાની આ રચના પાછળના કોઈ વિશિષ્ટ હેતુ-નો કર્ચાય નિર્દેશ નથી કર્યો. છતાં કાવ્યમાં ઠેર ઠેર કથાપ્રસંગને અનુષંગે જ્યાં જ્યાં કતનિ તક મળી છે ત્યાં ત્યાં ધર્મોપદેશ આપેલો છે. આ રીતે કર્તાએ પુણ્યનો પ્રભાવ દર્શાવ્યો છે, સ્ત્રી ઉપર વિશ્વાસ મૂકવાથી ભોગવવા પડતાં દુષ્પરિણામોનું બ્યાન કરેલું છે, અહિંસાનો ઉપદેશ દીધો છે, સંયમનો મહિમા ગાયો છે, પાર્થિવ પદાર્થોની અસારતા બતાવી છે, અને કર્મના સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરેલું છે.

પ્રદ્યુમ્નકુમારને તેના પુણ્યોદયથી જ દિવ્ય વસ્તુઓ અને વિદ્યાઓની પ્રાપ્તિ થઈ હતી એમ વર્ણવતા કવિ કહે છે :

પુન્ય બલવંત બલવંત અછદ સંસારિ,
પુન્યઈ સેવઈ સુર સયલ, પુન્ય પુહવિ અરિહંત માલદ્વિ
પુન્યઈ અણવિતિઉં ફલઈ, મરણભય તે પુણ્ય રાલદ્વિ
રિદ્ધિ વૃદ્ધિ પુન્યઈ મિલઈ, પુન્યઈ રાજભંડાર
પુન્યઈ સવિ આવી મિલઈ, જિમ પ્રદિમનકુમાર (૨૮૮)

પ્રદ્યુમ્ન જ્યારે કોલગુફામાં કાલાસુરને હરાવે છે ત્યારે તે તેના પરાક્રમથી પ્રસન્ન થઈ તેને છત્ર તથા ચામર આપે છે. કવિ એને પણ પુણ્યનું જ ફલ ગણે છે :

કુમાર પ્રાક્રમ દેલ્હી તેય, આવિડ છત્રચામર કરિ લેય
પાય લાગીનઈ દીધા સૌય, પુણ્યતળાં ફલ એહ જ જોઈ (૨૬૦)

તો “પવ્ન વીવાહ પુન્યઈ ફલિડ” (૬૧૭) એમ કહી પુણ્યને જ તેના લગ્નના કારણરૂપ કવિ માને છે. કૃષ્ણ પણ પોતાનું અપમાન કરનાર પ્રદ્યુમ્ન ઉપર ગુસ્સે નથી થતા તેના કારણમાં કૃષ્ણ પોતે પ્રદ્યુમ્નના પુણ્યને જ કારણ તરીકે લેલાવતા કહે છે, “પુન્યવંત તું ક્ષિત્રી હોઈ તુજ રૂપરિ મુજ્જ કોપ ન કોઈ” (૫૪૧). આમ પુણ્યનો મહિમા કવિએ ઘણે ઠેકાણે ગાયો છે.

સ્ત્રીનો વિશ્વાસ જીવનમાં અધઃપતન આણે છે, તેના સમર્થનમાં કવિ સ્ત્રીચરિતોના કેટલાક દાખલા આપી માનવીને સ્ત્રીનો વિશ્વાસ ન કરવાનો બોધ આપે છે. કવિ કહે છે, “સ્ત્રી તણુ જે વેસાસહ કરઈ, તેય માંણસ અલ્પુટઈ મરઈ” (૩૨૧) “જટું બોલઈ જટું લવઈ, નિજ પ્રી મેલ્હિ અવર ભોગવઈ” (૩૨૨) કે

સ્ત્રીનઈ સાહસ ચિમણુ હોઈ, સ્ત્રી-ચરિત્ર નવિ જાણઈ કોઈ
સ્ત્રીની બુદ્ધિ નીચી નિતુ રહઈ, ઉત્તમ છોડિ નીચ સંગ્રહઈ ૩૨૩

આ પ્રમાણે “એહવી અસતિતણુ સમાડ” (૩૨૪) એમ કહી કવિ તેના સમર્થનમાં, પોતાની પત્નીને પોતાનું રાજ્ય સોંપનાર ઉજ્જૈનના રાજા વિંધિશારનું દૃષ્ટાંત, પોતાના પતિને વિષના લાડવા લવડાવી કોઈ કુવડા સાથે ક્રીડા કરનાર અમૃતાદેવી (?) અને તેના પતિ રાજા યશોધરનું દૃષ્ટાંત, હાપાશેઠ-કે જેને દોરડાથી બાંધો, તેની પત્ની શરમ નેવે મૂકી, એક ધૂર્તને ઘરમાં ઘાલા ભરથાર બનાવે છે - તેનું દૃષ્ટાંત આ ઉપરાંત સુદર્શન શેઠ અને અમયારાણીનું દૃષ્ટાંત, રામમાં મોહ પામેલી શૂર્ણલ્યાએ દ્રેષમાં રાવણ દ્વારા સીતાનું હરણ કરાવી રામરાવણ વચ્ચે યુદ્ધ જંગલ્યું, પરિણામે લંકાનું દહન અને રાવણનો વધ થયો તે દૃષ્ટાંત, અનરકંકાનારીમાંથી યુદ્ધ મચાવી કૃષ્ણે પદ્મનાભ દ્વારા હરણ કરાયેલી દ્રૌપદી પાછી આપી તેની દૃષ્ટાંતકથા, એમ અનેક દૃષ્ટાંતકથાઓનો ત્યાં ઉલ્લેખ કરે છે. આ પ્રમાણે સ્ત્રી ઉપર વિશ્વાસ ન રાખવાનો સદુપદેશ પણ કવિએ પોતાની કૃતિમાં આપેલો છે. તો ધરણયા જા નેનકુનાર, પોતાના લગ્નની ઉત્તરવર્ણીમાં

मिजबानी अर्थे बांधेला पशुओनो पोकार सांभळी, परण्या विना ज पाछा वळे छे अने संयम धारण करे छे, ते आखाय प्रसंगमां (कडी ७०२ थी ७०८) कविए अहिंसानो उद्देश दीधो छे. तो नेमिनाथ प्रभुना उपदेशथी जालि, मयालि इत्यादि यादवकुमारो, कृष्णनी पटराणीओ तथा बीजा लोको अने प्रद्युम्नकुमार पोते संसारना अढळक सुखने ठोकर मारी दीक्षाग्रहण करे छे, अथवा तो प्रद्युम्ननी पूर्वजन्मनी कथाओमां ज्यां ज्यां तेणे चारिव्यग्रहण कयुं छे त्यां तेने देवलोक के उत्तम मनुष्यकुळमां जन्म मळयानुं कथन छे— ए सर्व ठेकाणे कविए संयमनो महिमा गायो छे.

अंतमां दीक्षाव्रत अंगीकार करता प्रद्युम्नकुमारने तेना मातापिता तेम न करवा वीनवी द्वारिकानुं राज्य भोगववा कहे छे, त्यारे प्रद्युम्नकुमार जे उपदेश आपे छे तेमां कविए संसारना सर्व संबंधो अने वस्तुभोनी असारतानुं खूब वेधक निरूपण कयुं छे. कृष्ण ज्यारे प्रद्युम्नने तेना विद्याबळ अने पुरुषार्थनां वखाण करी दीक्षा लेवा करतां द्वारिकानुं राज्यसुख भोगववानुं कहे छे त्यारे ते सर्वनी असारतानुं, प्रद्युम्नना जबाब द्वारा, कवि आम वर्णन करे छे :

नारायणना वयण सुणेय, वलतु ऊतर पजुमन देइ
केहनां राज-भोग घरबार, सुपनांतर जेहनुं संसार ७३९

इस कायाका कुण भरुंसा, जगजाइ सुपनांतर जइसा

सर्व तिजइ जीव चलइ एकला, वीछड्या पीछइ मिलन दुहेला ७४०

केहनां धन पवरख बल घणा केहना बाप कुडुंब केहतणा

घडीमांहि जाइ विहडाइ, आविहं मरणि न सइ रहवाइ ७४१

पोताना पुत्रने दीक्षा लेवा तत्पर थयेल जाणी रुक्मिणी विलाप करती कहे छे के, “हे पुत्र ! तुं केवी रीते भिक्षा मांगीश, अने माथाना केशानुं लूंचन करतां तो घणुं कष्ट पडशे, माटे तुं संयम न लईश.” त्यां प्रद्युम्न शरीरनी क्षणभंगुरता समजावी संसारनी असारता समजावतां उपदेश आपे छे :

लावन्य रूप शरीरह सार, जिम रूठई तु हूठ सहु छार
म करि शरीर दुख बहुत, कहनी माइ नइ केहना पूत ७४५
अरहटमाल जिम ए संसार, स्वर्ग पाताल पुहवि अवतार
पूर्वजन्मनउ संबंध जाणि, मिलइ जीवइ ठाणोटांणि ७४६

कर्मना सिद्धांतनुं प्रतिपादन करवा पात्रना दुःखनुं कारण एना पूर्वजन्मनी करणी छे, एनी साबिती माटे पूर्वजन्मनी कथाओ उपरांत बीजा अनेक प्रसंगे असुक कार्यना कारणरूपे कर्मने ज गणवामां आव्यु छे. अनेक पंक्तिओमां कर्मनुं माहात्म्य कविए दर्शाव्युं छे :

कर्मयोगि जउ जुडइ संयोग, तु हुई नारायणनुं योग ३६
पूर्वकर्म न मेटइ कोइ, जेहनइ सिर जी परणइ सोइ ४२
पूर्वकर्म न मेटइ कोइ, कर्म करइ ते निश्चिइ होइ १३२
पूर्वि भवि कर्म बांध्या घणा रुखमणि फल लाघा तेहतणां १८७
सोलमास राखिउ ते मोर, बांधा कर्म तिहिं अतिहि कठोर
सोल मासनां सोल वर्ष थीयां, मोरमयूरी वनमांहि गया १९८
फल दुर्गछाकर्मह तणुं, सचर सतम दिनि विणठउं घणुं २०१

પૂરવ લખિત ન મેટડ કોઈ, પ્રદિમન વિદ્યા લેઈ ગયુ સોહ ૩૩૧

અમુખ કર્મ જવ આવડ વહી, સુજન હુઈ તે વયરી સહી ૩૩૨

આવી બીજી અનેક પંક્તિઓ ઠૂંટાંકી શકાય જ્યાં કવિએ કર્મની મહત્તા ગાઈ છે. આમ જોઈ શકાય છે કે વા. કમલશેખરે પોતાની વૃત્તિમાં અનેક રીતે ધર્મની દેશના દીધેલી છે, આથી એમ કહી શકાય કે “એકવિત્તે યાદવની સરસ કથા (૨)” કહેવાની સાથોસાથ ધર્મોપદેશ દેવાનો પણ કવિનો હેતુ રહેલો છે.

૪. મહત્ત્વનાં કથાઘટકોનો અભ્યાસ:

પ્રાર્સ્તાવિક:— કોઈ પણ એક પ્રજાનાં વાર્તાસાહિત્યનો, કોઈ અન્ય પ્રજાના વાર્તાસાહિત્ય સાથે તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ તો તે બન્નેમાં કેટલીક એવી કથાઓ, કંઈક વિગતભેદે પરન્તુ સમાન કહી શકાય એ રીતે રૂપાન્તર પામેલી મળી આવે છે. એ રીતે કોઈ એક દેશ વિશેષના પરંપરાગત વાર્તાસાહિત્યના તુલનાત્મક અધ્યયન બાદ જણાઈ આવશે કે તેમાંની કેટલીક કથાઓમાં કેટલાક અંશો એવા હોય છે કે જે કંઈક વિગતભેદે પણ સમાનરીતે નિરૂપાયેલા આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતના કથા કે કથાઘટકના સંવાદીપણામાં કથા કે કથાઘટકની પોતાની આગવી આકર્ષક પ્રતિભા ઉપરાંત ભિન્ન સંસ્કૃતિઓની પરસ્પર અસર, અને સાથે સાથે ભિન્ન ભિન્ન ભાષા, સમાજ કે સંસ્કૃતિની નીચે મૂલગત માનવપ્રકૃતિની કેટલીક સમાનતા કારણરૂપ હોય છે.

Stith Thompson નામના લોકકથા વિષયક વિદ્વાને આ જાતના કથા-સ્વરૂપ અને કથાઘટક વચ્ચેનો તફાવત સમજાવતાં સ્પષ્ટ કર્યું છે કે કથાસ્વરૂપનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ હોય છે અને તેને પોતાના તાત્પર્ય માટે અન્ય કોઈ કથા પરત્વે આધાર રાખવો નથી પડતો. જ્યારે કથાઘટક એ એવી કથાઓમાંનો નાનામાં નાનો અંશ છે કે જે પરંપરામાં ટકી રહેવાને સમર્થ હોય છે. આ પ્રકારનું સામર્થ્ય તેમાંના અસાધારણ કે વૈચિત્ર્યવાળા તત્ત્વને આભારી હોય છે.

આ રીતે ભિન્ન ભિન્ન પ્રજાઓમાં સમયાન્તરે અમુક કથાસ્વરૂપ કે કથાઘટકો અનેકરૂપે પ્રચલિત હતાં, તેનો અભ્યાસ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ કરેલો છે. વિશ્વના પરંપરાગત કથાસાહિત્યનાં સ્વરૂપોની સૂચિ આર્ને અને ટોમ્સને [Arne and Thompson) તેમના ‘The Type of the Folk Tale’ નામના ગ્રંથમાં કરેલી છે. તે ઉપરાંત ટોમ્સને તેના ‘Motif Index of Folk Literature’ એ નામના પાંચ ટંકોમાં વિભક્ત પુસ્તકમાં કથાઘટકોની વિસ્તૃત યાદી તૈયાર કરેલી છે.

આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ પ્રકારની શોધ અને તેના અભ્યાસની દિશામાં છેલ્લા દશકામાં કંઈક પ્રગતિ થયેલી જણાય છે. ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણીને આ પ્રકારની શોધ અને તેના સ્વાધ્યાય માટે આજ અને અગ્રણી ગણી શકાય. “સિંહાસનચત્રીશી”, “વેતાલપચીશી” કે “મદનમોહના” જેવી કથાઓના તાળેતાળે વળાયેલાં આવાં કથાઘટકોની તેમ જ “જાડુઈ પક્ષી”, “ઠગારું માગણું” અને ઠગારી ચૂકવણી”, “માયાવી સૃષ્ટિ”, “આંબળે બહેરું”, “નાચી ફાટેલી મોજડી અને દેવદમની”, “એક સાંતાલી લોકકથા” કે “લોકકથામાં

1. ‘Folk-tale’-Stith Thompson-p. 415

आळ' इत्यादि कथास्वरूपो के कथाघटक विषयक वेगतपूर्ण माहिती तेमणे आपेली छे.' डॉ. भारती वैद्य तेमना 'मध्यकालीन राससाहित्य - १२मीथी १८मी सदी' नामना पुस्तकमां केटलीक रासकृतिओना अभ्यास परथी ते रासागत कथासामग्रीमांथी मळता विविध कथाघटकोनो अभ्यास करेलो छे. आ उपरांत डॉ. जनक दवेए पण घमना अप्रकाशित महा-निबंधमां शामळनो 'सिंहासनबत्रीशी' नो २८ थी ३१ सुधीनी वार्ताओनां केटलाक महत्त्वनां कथास्वरूप के कथाघटकोने तारवी, तेमनुं मुख्यत्वे भारतीय कथापरंपराने अनुलक्षीने तुलनात्मक अध्ययन करेलुं छे.' हिन्दीभाषामां डॉ. सत्येन्द्र तेमना "मध्ययुगीन हिन्दीसाहित्यका लोकतात्विक अध्ययन"—ए नामना पुस्तकमां केटलीक कृतिओमांना कथाघटकोनी तारवणी करी तेने लगती कथाओना उल्लेखा करेला छे. तेमां तेमो "प्रद्युम्नचरित"मांना केटलाक कथाघटकोनी तारवणी करी तेने लगती कथाओनो सामान्य उल्लेख कर्यो छे.

अहीं, में संपादित करेली वा. कमलशेखरनी "प्रद्युम्नकुमार चुपई"मांना केटलाक महत्त्वनां अने रसप्रद कथाघटकोनी तारवणी करी तेने लगतां जेटलां बनी शक्यां छे तेटलां कथानकोनुं संकलन करी, तेना सामान्य अभ्यास रज् कर्यो छे. कथासाहित्यनी विशालता अने तेनुं वैविध्य एटलुं अगाध छे के अहीं तारवेला कथाघटको अंगे षण बीजी घणी दृष्टान्तात्मक माहिती प्राप्त थाय. अहीं में जे कथाघटकोनी तुलनात्मक माहिती आपी छे ते दृष्टांतरूप के प्रतिनिरूप ज समजवी. ते उपरांत बीजा अनेक रूपान्तरो प्राप्त थवानी शक्यता छे ज.

तुलनात्मक अध्ययन करेल कथाघटको :

- (१) कोई बेदरकार-बेध्यान पात्र द्वारा ऋषि-मुनिनो अनादर अने तेथी क्रोधित बनेला ते ऋषि-मुनि द्वारा कराती शिक्षा.
- (२) चित्रपट द्वारा अनुराग
- (३) जन्मतां ज बाळकनुं अपहरण
- (४) मोटा भाईनो इर्या अने विजेता नानो भाई
- (५) आळ-भ्रष्टाचारनुं आळ
- (६) परपुरुष साथे छानो संबंध राखती पत्नी
- (७) छळ-कपट द्वारा दिव्य विद्या के वस्तुनी प्राप्ति
- (८) पिताथी विखूटा पडेलो पुत्रनुं अज्ञात पिता साथे युद्ध के स्पर्धा

१. कोई बेदरकार-बेध्यान पात्र द्वारा ऋषिमुनिनो अनादर अने तेथी क्रोधित बनेला ते ऋषिमुनि द्वारा कराती शिक्षा :

भारतीय पौराणिक कथा-साहित्यमां ऋषिमुनिना पात्रनुं आलेखन अनेकविध रीते थयेलुं छे. तेओ दैत्योना संहारक के भक्तोना परम उद्धारक होय छे. तेओ पोताने प्रसन्न करनार व्यक्तिने वरदान आपी तेना जीवनने समृद्ध बनावी दे छे, तो क्यारेक तेओ पोताने क्रुद्ध करनार व्यक्तिना जीवनने क्रोधना साक्षात् अवतार बनी, छिन्नभिन्न करी नांखे छे. तेओने समृद्धिनी

१. जुओ तेमनुं पुस्तक 'शोध अने स्वाध्याय'.

२ "Shamal's Sinhasanbatrisi : Preparation of an Authentic edition of Tales Nos. 28, 29, 30, 31 from the original Mss together with a Critical Studay of These Tales", 1964.

સ્પૃહા કરતાં આદર અને ભક્તિની કિંમત વધારે હોય છે. આવા નિસ્પૃહ ઋષિમુનિઓ, રાજાઓના મુખ્ય સલાહકાર, સંકટ સમયના મદદગાર અને હિતેચ્છુ હોઈ તેમને મન ધૂલ પૂજ્ય હોય છે. આથી જ જ્યારે જ્યારે તેઓનું આગમન પોતાના શહેરમાં, સભામાં કે અંતઃપુરમાં થાય છે ત્યારે ગજવીઓ તેમને હૃદયપૂર્વકનો સત્કાર કરે છે. ઉત્તમ ચારિત્ર્યવાળા આ ઋષિમુનિઓ કશા અવરોધ વિના છૂટથી ગમે ત્યાં ગમે ત્યારે જઈ આવી શકે છે અને જ્યાં જ્યાં તેઓ જાય આવે છે ત્યાં ત્યાં તેમનો આદરપૂર્વક સત્કાર કરવામાં આવે છે.

હવે જ્યારે આ ઋષિમુનિઓનું આગમન થયું હોય ત્યારે જો યજમાન દ્વારા તેમને સત્કાર ન થાય, તો સ્વમાનને સર્વથી અધિક માનતા આ ઋષિમુનિઓ, તે અવિવેકી વ્યક્તિને તેની શિક્ષા કરી, તેનો બદલો લે છે. કથા-સાહિત્યમાં આ પ્રકારના દૃષ્ટાન્તો મઠી આવે છે.

આવા દૃષ્ટાન્તોમાં કદોક યજમાન વ્યક્તિ કોઈ વિચારમાં તલ્લીન હોય અને તે વલ્લે કોઈ ઋષિનું આગમન થાય તો તે બેધ્યાન વ્યક્તિ તેમનો આદર કરી શકતી નથી, આથી ક્રોધિત બની તે ઋષિમુનિ તેને શિક્ષા કરે છે. પુરાણ-પ્રસિદ્ધ દુષ્યન્ત-શકુન્તલાની કથામાં, દુષ્યન્તના પ્રેમમાં રંગાયેલી શકુન્તલા, પોતાના પ્રિયતમના વિચારોમાં લીન થઈ, બારણે આવેલા દુર્વાસા મુનિ પ્રત્યે બેધ્યાન બની, તેમનો સત્કાર કરવાનો વિવેક ચૂકે છે ત્યારે દુર્વાસા મુનિ પોતાના આદરનો બદલો ત્યાંને ત્યાં જ શાપ આપી ચૂકવે છે - જે વ્યક્તિના વિચારોમાં લીન થઈ તે મુનિ-સત્કારનો ધર્મ ચૂકે છે, તે જ વ્યક્તિ તેને, યાદ કરાવવા છતાં પણ શાપના પ્રભાવે મૂલી જાય છે. વ્યક્તિ-વિશેષ પ્રત્યેનો અતિ પ્રેમ વિવેક ચુકાવી તેના જ વિયોગનું કારણ બને છે.

વ્યારેક કોઈ વ્યક્તિ આગન્તુક ઋષિમુનિના વિહામણા વેષથી ગભરાઈ જઈ, તેનો આદર-સત્કાર કરવાને બદલે દૂર ભાગે છે, ત્યારે પણ ઋષિમુનિનું સ્વમાન ધવાય છે અને તે, અનાદરનાં વેરનો બદલો લે છે. 'ત્રિષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર'માં સીતાચરિત્ર અંતર્ગત આવું દૃષ્ટાન્ત પ્રાપ્ત થાય છે. તે ટૂંકમાં આ પ્રમાણે છે :

જાનકીના રૂપનું વર્ણન સાંભળીને તેને જોવા માટે નારદ ઋષિ આવ્યા અને કન્યાગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો. પીઝાં નેત્રવાળા, પીઝા વાઢવાળા, મોટા પેટવાળા, હાથમાં છત્રી અને ઢંડ રાખનાર, માત્ર લંગોટી ધારણ કરનાર, ક્રુશ શરીરવાળા અને ઝૂઢતા વાઢવાળા મયંકર નારદને જોઈ સીતા ભય પામી, કંપતી કંપતી 'હે મા !' એમ બોલતી ગર્ભાગારમાં પેહી ગઈ. આ સાંભળીને દાસીઓ તથા દ્વારપાલો તત્કાલ દોડી આવ્યા અને નારદને પકડી લીધા. ત્યાં તો શસ્ત્રધારી 'મારો મારો' - એમ બોલતા દોડી આવ્યા. નારદ તેમની પાસેથી માંડ માંડ છૂટી, ઝૂઢીને વૈતાલચગિરિ આવ્યા અને વિચાર્યું કે 'આ ગિરિની દક્ષિણ શ્રેણિમાં મામંડલ નામે ચન્દ્રગતિનો યુવાન પુત્ર છે તો એક પટ ઊપર સીતાને આલેખી તેને બતાવું જેથી તે બઢાત્કારે તેનું હરણ કરશે એટલે તેણે મારી ઊપર જે કર્યું તેનો બદલો મલશે' આવો વિચાર કરી નારદે સીતાનું અનુપમ રૂપ પટ ઊપર આલેખી મામંડલને બતાવ્યું, અને તેને સીતા પ્રત્યે કામાતુર બનાવ્યો તેથી તે કામથી પીઢાવા લાગ્યો. જ્યારે ચન્દ્રગતિએ આ વાત જાણી ત્યારે નારદઋષિને બોલાવી સીતાનો ષ્ટાન્ત પૂછ્યો. ત્યારે નારદે સીતાના ધૂલ ગુણગાન ગાયાં.

તેથી ચન્દ્રગતિએ તરત જ જનકરાજાનું અપહરણ કર્યું અને તેની પુત્રી સીતાની, પોતાના પુત્ર મામંડલ માટે, માગણી કરી. પણ જનકે, 'તે તો દશરથના પુત્ર રામને આપી દીધેલી છે' એમ

૧, 'ત્રિષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર' - પર્વ ૭ - સર્ગ ૪. ગુજ. ભાષાંતર - પૃ. ૭૧

कह्युं. तयारे चन्द्रगतिअ तेने बे धनुष्य आप्या अने कह्युं के, 'जो आ बे धनुष्यमांथी एकरे पण राम चढावशे तो तेनाथी अमे पराजित थई गया एम समजद्युं, पछी ते तमारो पुत्री सीताने सुखेथी परणे'. तयारबाद रामे ते धनुष्य मिथिलानी भर सभामां चढाव्युं तयारे चन्द्रगति विलखो थई भामंडळ सहित पोताने स्थानके गयो.

आम अहीं ऋषि, पोतानो अनादर करावनार व्यक्तितुं अपहरण करावी तेने शिक्षा करे छे. ए ज रीते 'त्रिषष्टिशलाकापुरुष०'मां 'द्रौपदी-चरित्र'मां पण आ कथाघटकने निरूपता वृत्तान्तनुं कथन छे. कथानो टूंक सार आ प्रमाणे छे :

पांडवो ज्यारे हास्तनापुरमां द्रौपदी साथे हर्षथी क्रीडा करता हता तयारे एक वखत नारद फरता फरता द्रौपदीने घेर आव्या. तयारे आ अविरत छे एम जाणीने द्रौपदीए तेमनो सत्कार कर्यो नहि. तेथी आ द्रौपदी केवी रीते दुःखी थाय एम विचारता नारद धातकीखण्डना भरत-क्षेत्रमां गया. त्यां चंपानगरीमां रहेनारा कपिल नामना वासुदेवनो सेवक, अमरकंका नगरीनो स्वामो पद्मनाभ राजा ध्यभिचारी हतो तेनी पासे आव्या. तयारे तेणे पोताना अन्तःपुरनी सर्व स्त्रीओ बताथीने कह्युं के 'हे नारद ! तमे आवी स्त्रीओ कोई स्थानके जोई छे ?' ते वखते नारदे द्रौपदीना रूपना तेनी पासे वखाण कर्या अने चालया गया.

तयारबाद पद्मनाभ राजाए, द्रौपदीने मेळववा पाताळवासी देवनी मददथी, तेनुं अपहरण कर्युं अने भोग भोगववानुं जणाव्युं. द्रौपदीए कह्युं के 'एक मासनी अंदर जो कोई मारो संबधी अहीं नहीं आवे तो पछी हुं तमारुं वचन मान्य राखीश'. तयारबाद कृष्ण, पद्मनाभ साथे भयंकर युद्ध खेळी, द्रौपदीने पाछी लाव्या.

आम ऋषि-मुनिनो ज्यारे ज्यारे वेदरकारी के बेध्यानपणाथी अनादर थाय छे, तयारे तेना फळरूपे व्यक्तितने मुनि द्वारा ज लवातां संकटो सहन करवा पडे छे.

(२) चित्रपट द्वारा अनुराग

कथासाहित्यमां नायक-नायिकाना प्रणयसंबंधनी अनेक कथाओ अनेक रीते कहेवाई छे. प्रणयनी ए लीलाओनी रसाळ कथाओए कथासाहित्यनी ताजगाने ओसरवा नथी दीधी. आ प्रणयकथाओमां नायक-नायिकाना सफल के विफल प्रणयनी कथाओ केम अने केवी रीते शरू थाय छे तेनो वृत्तान्त खरेखर रसिक छे.

सामाजिक अने नैतिक बंधनो वच्चे पण नायक के नायिकाना हृदयमां प्रेमनुं प्रथम वार बीजारोपण अनेक रीते थई जतुं होय छे. ज्यां स्त्री-पुरुष छूटथी एक बीजाने मळतां होय त्यां तो प्रथम दृष्टिए प्रेम जागी जवानी शक्यता होय छे, पण ज्यां नायक के नायिका एक बीजाथी दूर अने अन्योन्दथी अजण होय छे त्यां कथाकार माटे उभयना प्रणय-मिलननो कोयडो आवीने ऊभो रहे छे. आवी परिस्थितिमां कथाकार नायक-नायिकाना हृदयमां अनुराग जन्माववानी इतर अनेक योजनाओ शोधी पोतानी कथामां निरूपे छे.

नायक-नायिकाना हृदयमां प्रेमांकुर त्रण रीते फूटता होय छे-दर्शनथी, श्रवणथी अने स्मरणथी.^२ एक बीजानी पासे के दूर वसता नायक-नायिका, अमुक वस्तु के व्यक्तितने जुए

१. Motif-Index T II. 2 मां आ कथाघटक समाववामां आव्युं छे.

२. आ विषय परत्वे डॉ. हरिवल्लभ भायाणीना एक संशोधनात्मक लेख 'प्रेमकथाओमां अनुरागबीजनो उद्गम'-'शोध अने स्वाध्याय'-पृ. २८७-२८९ मां सारी एवी माहिती आपेली छे.

કે, સાંભળે અને તેનાથી પૂર્વભવનું સ્મરણ થતાં આગળના ભવના પતિ-પત્ની તરીકેનો પોતાનો સંબંધ જુદા અને પછી અન્યોન્ય પ્રત્યે પ્રીતિ જન્મે - આમ સ્મરણ દ્વારા બનતું હોય છે.

શ્રવણ દ્વારા જ્યાં અન્યોન્ય પ્રત્યે પ્રીતિ જન્માવવાની યોજના હોય છે, ત્યાં કોઈ સાધુ, મુસાફર, પંક્તી કે નારદ જેવી દૈવી વ્યક્તિ કે શક્તિ દૂર વસતાં નાયક-નાયિકાનાં રૂપગુણનું એકત્રીજાની પાસે આવી બ્યાન કરતા હોય છે અને એ રીતે ઉભયની હૃદયભૂમિમાં પ્રેમનાં બીજ રોપી જતાં હોય છે. દર્શન, પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ ઉભય પ્રકારનું હોઈ, જ્યાં પ્રત્યક્ષ દર્શનનો અનુરાગ જન્માવવામાં ઉપયોગ થાય છે ત્યાં નાયક-નાયિકા કોઈ ઉત્સવપ્રસંગે કોઈ સ્થળે ભેગાં મળી જતાં હોય છે, કદિ દેવમંદિરે કે કદિ નદી-સરોવર-કાંઠે અનાયાસે મળી જતાં હોય છે, કદિ સંકટગ્રસ્ત નાયિકાને વચાવતાં નાયક સાથે તેનું મિલન યોજાય છે, તો કદિક સહાયકારીરૂપે વિદ્યાભ્યાસ કરતાં પણ તેઓ પ્રેમમાં પડતાં હોય છે. જ્યાં પરોક્ષદર્શન દ્વારા નાયક-નાયિકાના હૃદયમાં પ્રેમ પ્રકટાવવાનો હોય ત્યાં તે પરોક્ષદર્શન ચિત્ર, મૂર્તિ કે સ્વપ્ન દ્વારા કરાવવામાં આવે છે.

અહીં 'ચિત્ર દ્વારા અનુરાગ'-એ કથા-ઘટકનો, કેટલીક કથાઓ લઈને સામાન્ય અભ્યાસ રજૂ કર્યો છે. ડૉં હરિવલ્લભ માયાળીએ, ચિત્રકાર પાસેથી રાજકુમારીનું ચિત્ર જોઈને પ્રેમમાં પડવાનો ઘટના પરત્વે મલ્લિ, માલવિકા-અગ્નિમિત્ર, ઉદયન-રતનાવલીની કથાઓનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. આ ઉપરાંત 'ત્રિષ્ટિશલાકાપુરુષ'માં નેમિનાથાદિના ચરિત્રમાં ધનુકુમારની કથામાં આ કથા-ઘટકનું નિરૂપણ થયેલું છે. ટૂંકમાં કથાસાર આ પ્રમાણે છે :

જંબુદ્વિપમાં અચ્છપુર નામના નગરમાં વિક્રમધન નામના રાજાને ધારિણી નામની રાણીથી ધનુકુમાર નામનો પુત્ર થયો. અનુક્રમે તે યૌવનને પ્રાપ્ત થયો. એ અરસામાં કુસુમપુર નામના નગરમાં સિંહ નામના રાજાને વિમળા નામની રાણીથી ધનવતી નામની પુત્રી ઉત્પન્ન થઈ. અનુક્રમે તે પણ યૌવનમાં આવી ત્યારે વસંતઋતુમાં ઉદ્યાનની શોભા જોવા તે સહીઓ સાથે ત્યાં ગઈ. તેવામાં અશોકવૃક્ષ નીચે હાથમાં ચિત્રપટ લઈને ઊભો રહેલો એક ચિત્રકાર તેના જોવામાં આવ્યો. તેના હાથમાંથી ધનવતીની સહીએ બઢાત્કારે ચિત્રપટ લઈ લીધું તો તેમાં સુંદર પુરુષનું રૂપ ચિત્રેલું હતું. તેની સહીએ જ્યારે આ રૂપવાન વિષે ચિત્રકારને પૂછ્યું ત્યારે તેણે ધનુકુમારનું નામ જણાવ્યું. જ્યારે ધનવતીએ આ ચિત્ર જોયું ત્યારે તે તેના અનુરાગમાં અત્યંત લોન થઈ ગઈ અને અનેક પ્રકારની પ્રેમપીડા અનુભવવા લાગી...

'સમરાઈચ્ચકઠા'માં સમરાદિત્યરાજાના આઠમા ભવની કથા-'ગુણચન્દ્ર અને રત્નવતી' ની કથામાં પણ 'ચિત્ર દ્વારા અનુરાગ'નું કથાઘટક નિરૂપાયું છે. કથા ટૂંકમાં આમ છે :

અયોધ્યા નામની નગરીમાં મૈત્રવલ્લ નામના રાજાને પદ્માવતી નામની રાણીથી ગુણચન્દ્ર નામે પુત્ર થયો. તે ચિત્રકલાનો શોહીન હતો. ૫ અરસામાં શંખપુરના રાજા શંખાયનની રાણી કાન્તિ-મતીથી રત્નવતી નામની પુત્રી હતી. તેના માતાપિતાએ ચતુર પુરુષોને તેને યોગ્ય વર માટેની શોધ કરવા મોકલ્યા, તેમાંથી ચિત્રમતી અને મૂષળ બંને અયોધ્યામાં આવ્યાં, ત્યાં ગુણચન્દ્રને જોયો પણ તેનો અપૂર્વ કાન્તિ ચિત્રમાં ચીતરી શક્યા નહિ, તેથી તેઓ પાછા શંખપુરમાં ગયા અને રત્નવતીનું એક ચિત્ર દોરી પાછા અયોધ્યા આવી કુમારને મળ્યા અને તેની સામે રત્નવતીનું

૧. 'ત્રિષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર'-પર્વ ૮-સર્ગ ૧ ગુજરાતી ભાષાંતર પૃ. ૧૯૮

૨. હરિમદ્રાચાર્ય-ક્રમ 'સમરાઈચ્ચ-કઠા' ગુજરાતી ભાષાંતર-હેમસાગરપૂરિ પૃષ્ઠાંક-૨૯ મું.

चित्रपट मूक्युं. ते वखते गुणचन्द्रे चित्रनां वखाण करी, 'तमे आ रू कथां निहाळ्युं छे ?' एम पूछ्युं एटले बनेए तेने रत्नवतीनो वृत्तान्त जणाव्यो. त्वारथी गुणचन्द्र रत्नवती प्रत्ये अभिलाषावाळो थयो. तेणे पोते रत्नवतीनुं चित्र आलेख्युं. बनेए ते लईने, तथा गुणचन्द्रनी छवी चीतरी लईने ते रत्नवतीने बतावी त्वारे रत्नवती गुणचन्द्र प्रत्ये अनुरागवाळी थई ..

उपर्युक्त वे कथाओमां जेम पहिली कथामां चित्रकार अने बीजी कथामां चित्रमती तथा भूषण द्वारा चित्रनी प्राप्ति थतां नायक-नायिका वच्चे अनुराग प्रकटे छे तो वळी 'राणी चेलणा अने श्रेणिकराजानी कथा'मां कोई एक तापसी द्वारा नायकने नायिकाना चित्रनी प्राप्ति थतां ते नायिकाने प्राप्त करवानी योजना करे छे. टूंकमां कथा आ प्रमाणे छे :

एकदा कोई एक तापसी चेटकराजानी सुज्येष्टा नामनी पुत्रीनुं चित्र लईने श्रेणिकराजानी सभामां आवी. राजाने ते चित्र जोईने ते राजकन्याने परणवाती इच्छा थई. तेथो राजाए ते विषे अभयकुमारने आज्ञा करी. एटले अभयकुमारे गांधीना वेशे चेटकराजानी विशाखानगरीमां जई राजाना अंतःपुरनी पासे दुकान मांडी. पछी ज्यारे सुज्येष्टानी दासी तेनी दुकाने कंई वस्तु लेवा आवे त्वारे अभयकुमार श्रेणिकराजाना चित्रनी पूजा करे. ते जोईने एकदा दासीए तेने पूछ्युं के 'आ कोनुं चित्र छे ?' त्वारे तेणे 'श्रेणिकराजानुं छे'-एम कहुं. ते सांभळीने दासीए अभयकुमार पासेथी ते चित्र मागी लईने सुज्येष्टाने बताव्युं. ते जोई सुज्येष्टा कामातुर थईने बोली के, 'हे दासी ! आ राजा मारो पति थाय.' ते वात दासीए अभयकुमारने जणावी त्वारे अभयकुमारने तेना अंतःपुरथी मांडी राजगृह नगरी सुधीनी सुरंग खोदावी. ते रस्ते पिताने अमुक दिवसे त्यां आववानुं जणाव्युं.....

आम नायक के नायिकानुं चित्र अनायासे कोई व्यक्ति पासेथी प्राप्त थाय छे, कां तो कोई व्यक्ति पोते ज चाहीने ते चित्र बतावे छे. कां तो चित्रने अमुक विशेष व्यक्ति पासे पहोंचाडवा कोई योजना घडवामां आवे छे.

अनुराग जगाववा युक्तिपूर्वक इच्छित व्यक्तित्वने चित्र बताववानी वात, 'कथासरित्सागर' मांनि 'पृथ्वीरूप राजा अने रूपलता राणी'नी कथामां आलेखवामां आवी छे.^१ आ कथानो टूक सार आ प्रमाणे छे :

प्रतिष्ठान नामना नगरमां पृथ्वीरूप नामना राजा पासे वे बौद्ध साधुओए मुक्तिपुरना राजा-नी रूपलता नामनी कनानां रूपगुणना वखाण कर्या. आ सांभळी पृथ्वीरूप राजा कामातुर थयो अने तेणे पोताना कुमारिदत्त नामना चित्रकार पासे पोतानी छवी चितरावी अने कहुं के 'तुं आ छवी लई आ वे साधुओ साथे मुक्तिपुर जई रूपधर राजा अने रूपलताने कोई युक्तिथी आ मारी छवी बतावजे. अने रूपलतानी छवी चित्रमां आलेखी अहीं मारी पासे लावजे.'

मुक्तिपुरमां पहोची ते चिताराए राजानी छवीवाळो पडदो मुख्य बजारमां लटकावी सर्वने जणाव्युं के 'मारा जेवो श्रेष्ठ चितारो दुनियामां नथी.' राजा रूपधरे आ सांभळी चिताराने बोलावो अने पोतानी पुत्री रूपलतानुं चित्र आलेखवा कहुं. चिताराए रूपलताने कपडा उपर तादृश आलेखी. ते जोई योग्य जमाई मेळववानी इच्छाथी राजाए योग्य पुरुष जो जोयो होय

१. 'उपदेशप्रसाद'-स्तंभ ३ जो व्याख्यान ३६ सुं, पृ. १८६-कर्ता विजयलक्ष्मीसूरि-
[गुज. भाषां.]

२. 'कथासरित्सागर'-'अलंकारवती लंबक'-तरंग १ लो-गुज. भाषांतर. पृ. ६१७

તો ચિતારાને પૂછ્યું. આ સાંભળી ચિતારાએ પૃથ્વીરૂપ રાજાનાં વલાણ કરી તેની છત્રી બતાવી. રૂપલતા આ ચિત્ર જોતાં જ અત્યંત કામાતુર થઈ ગઈ. તે જોઈ રૂપધર રાજાએ ચિતારાને રૂપલતાનું ચિત્ર આપી પૃથ્વીરૂપ રાજા પાસે મોકલ્યો. ચિત્રકારે પૃથ્વીરૂપ રાજા પાસે આવી સંદેશો કહ્યો અને ચિત્રમાં આલેખેલી રૂપલતા બતાવી. પૃથ્વીરૂપરાજા તે જોઈ આમો જ બની ગયો. બીજે દિવસે તે મુક્તિપુર તરફ વિદાય થયો. इत्यादि.....

ઉપરની કથામાં, ચિત્રકાર બજારમાં રાજાની છત્રીવાળો પડદો લટકાવી રાજાને આકર્ષે છે, જ્યારે 'કથાસરિત્સાગર'ની 'કનકવર્ષ અને મદનસુંદરી'ની કથામાં એક ચિત્રકાર પોતાનો નિપુણતાસૂચક એક પડદો સિંહપોલ ઉપર લટકાવી રાજકુંવરને આકર્ષે છે. ટૂંકમાં કથા આમ છે :

કનકપુર નામના નગરમાં પ્રિયદર્શનની રાણી યશોધરાને પેટે કનકવર્ષ નામનો કુમાર જન્મ્યો હતો. એક દિવસ આ કનકવર્ષ ચિત્રપ્રાસાદમાં ગયો, ત્યાં પ્રતિહારે આવીને કહ્યું કે 'વિદર્ભદેશમાંથી રોલદેવ નામનો ચિત્રકાર આવ્યો છે. પોતાની નિપુણતાસૂચક એક પડદો સિંહપોલ પર લટકાવી રહેલો તે પોતાને સર્વશ્રેષ્ઠ ગણે છે.' રાજાએ તેને તેડી મંગાવ્યો અને ચિત્રકારની વિનતીથી તેને પોતાનું ચિત્ર દોરવા જણાવ્યું, ત્યારે ત્યાં બેઠેલાઓએ કહ્યું કે 'આ ચિત્રમાં એકલા રાજાને જોવા નથી ઇચ્છતા, માટે ચિત્રેલી ખીંત ઉપર જે રાણીનાં ચિત્ર આલેખેલાં છે તેમાંથી યોગ્ય રાણીને રાજાની પડખે આલેખો.' ત્યારે ચિત્રકારે કહ્યું કે, 'આમાંથી કોઈ રાણી કનકવર્ષને યોગ્ય નથી, પરંતુ તેને યોગ્ય વિદર્ભદેશમાં કુંડિનપુર નગરમાં રાજા દેવશક્તિની અનંતવતી રાણીને મદનસુંદરી નામની રાજકન્યા છે.' એમ કહી, એ મદનસુંદરી પણ રાજા પ્રત્યે કામાતુર થઈ કામજ્વરમાં પ્રજલે છે એમ જણાવ્યું. તે સાંભળી રાજાએ એ મદનસુંદરીનું ચિત્ર રોલદેવ પાસે માગ્યું. ત્યારે એક પેટીમાંથી એક સુંદર ચિત્રપટમાં આલેખેલી મદનસુંદરી તેણે રાજાને બતાવી. કન્યાનું અદ્ભુત લાવણ્ય જોઈ રાજા તરત જ મદનવશ થઈ ગયો અને મદનસુંદરીનું માગું કર્યું. દેવશક્તિ રાજાએ તે વચન કબૂલ કર્યું.

આગળ જોયું તેમ કોઈ કથામાં તાપસી કે કોઈ કથામાં ચિત્રકાર, ચિત્રદ્વારા અનુરાગ ઉપજાવવામાં નિમિત્તરૂપ થાય છે. 'કથાસરિત્સાગર'માંની 'સુંદરસેન અને મંદારવતીની કથા'માં કોઈ એક સાધુડી ચિત્ર દ્વારા નાયક-નાયિકામાં અનુરાગ ઉત્પન્ન કરે છે. ટૂંકમાં કથા આ પ્રમાણે છે :

નૈષધદેશનો રાજકુમાર સુંદરસેન મૃગયા માટે વનમાં જતો હતો એવામાં કાન્યાયની નામની સાધુડીએ તેની પાસે આવી, 'રાજકુમારનો વિજય થાઓ'—એમ કહ્યું, પણ રાજકુમારે સાંભળ્યું નહિ. તેથી તે સાધુડી ગુસ્સે થઈને બોલી કે 'જુવાની અને બીજા ગુણોને લઈને તને મત્સર છે, પણ જ્યારે તું હંસદ્વીપના રાજાની મંદારવતી કન્યાને પરણીશ ત્યારે તું એટલો મદમત્ત થઈશ કે કોઈનું સાંભળીશ નહિ !'

રાજકુમારે મંદારવતી વિષે પૂછ્યું ત્યારે સાધુડીએ તેના ગુણગાન ગાયાં, ત્યારબાદ રાજકુમારે તેનું રૂપ ત્રાસવા કહ્યું ત્યારે સાધુડીએ જ્ઞોત્તીમાંથી વાંસની એક મૂગળીમાં રાખેલી, એક કપડા પર દોરેલી મંદારવતીની છત્રી રાજકુમારને બતાવી. ચિત્ર જોતાં જ સુંદરસેન સ્વબ્ધ બની ગયો અને

૧. 'કથાસરિત્સાગર'—'મલંકારવતી લંક'—તરંગ ૫મો—ગુજ. ભાષાં. પૃ. ૬૮૧.

૨. 'કથાસરિત્સાગર'—'શશાંકવતી લંક'—તરંગ ૩૪મો, ગુજ. ભાષાં. પૃ. ૧૨૧૯.

तेने कामज्वर लागु पड्यो. आं बात राजाराणीनां जाणवामां आवतां मंदारवतीना पिता पासे मागुं मोकलाव्युं. दूते मंदारदेवना दरवारमां जई राजकुमार सुंदरसेननुं चित्र बताव्युं. तेने जोई राजकुमारी अने राजाराणी प्रसन्न थयां अने मागुं कबूल्युं.

‘कथासरित्सागर’मां ‘कमलाकर अने हंसावलीनी कथा’मां पण युक्तिपूर्वक चित्र द्वारा अनुराग प्रकटाववानो वृत्तान्त आवे छे. आ कथानो दूक सार नीचे प्रमाणे छे :

कोशलानगरीमां विमळाकर राजाने स्वरूपवान एवो कमळाकर नामे पुत्र हतो. तेना एक परिचित बंदीने वारंवार एक गाथा गातो जोई, ते विषे तेने पूछ्युं त्यारे बंदीजन बोख्यो के “एकवार विदिशानगरीनी राजकुंवरी हंसावलीनुं नृत्य अने रूप जोतां मने एम थयुं के आ कन्याने योग्य कमळाकर कुमार ज छे, तेथी ते आपने बरे ए माटे में युक्ति करी. नृत्य थई रह्या पछी हुं राजमहेलना बारणा उपर गयो अने एक चित्र तैयार करी, तेनो पडदो लटकावीने बधाने जणाव्युं के, ‘जे कोई मारी साथे चित्र दोरवानी स्पर्धा करवा इच्छतो होय तेणे कोई चित्र चीतरवु’ आखा गाममां कोईए पराक्रम बताव्युं नहि. एटले राजाए मने बोलाव्यो अने पोतानी पुत्रीना महेलमां चित्रकामनो मने अधिकारी निम्यो. पछी राजपुत्रीना महेलना ओरडामां भीत पर में तमारुं चित्र दौर्युं अने राजकुमारीने कोई पण उपाये तमागे परिचय आपवानो उपाय शोधवा लाग्यो.

त्यारपछी मारा मित्रनी साथे गुप्त संकेत करीने तेने शीखव्युं के ‘तुं महेलमां जई गांडपणनो ढोंग करीने कमळाकरना गुण, राजकन्या तथा तेना भाईओ आगळ गाजे’. मारा मित्रे ते प्रमाणे क्युं त्यारे राजकुमारीए मने, “आ गांडो कोना गुणो गाय छे अने तमे कोनुं चित्र दौर्युं छे ?’ एम पूछ्युं. में तमारा खूब गुणगान गायां. तेथी तेनुं मन प्रेमातुर थई गयुं. एवामां तेनो चाप त्यां आव्यो अने तेणे मने अने मारा मित्रने बहार काढी मुक्या. परंतु राजकन्याने तमारो विरह लालतां मने मंदिरे बोलावी वस्त्रोनी भेट आपी. तेमांता एक वस्त्रना भरेली कोरवां तमारो माटे एक गाथा लखेली जणाई. ए हुं वारंवार गाउं छुं.”—एम वही बंदीए गाथावाळें वस्त्र कमळाकरने बताव्युं अने तेथी ते पण प्रेमातुर थई गयो.

कोई चित्रकार, नायकने नायिका प्रत्ये अनुराग प्रकटाववा माटे नहि, परंतु आकास्मिक रीते ज नायिहानुं चित्रपट नायकने आपे, अने ते जोई नायक ते नायिका प्रत्ये कामातुर बने तेवी एक कथा पण ‘कथासरित्सागर’नी ‘मलयवर्तनी कथा’मां निरूपाई छे. कथा दूकमां आ प्रमाणे छे :

विक्रमादित्य राजानी पासे नगरस्वामी नामनो एक फक्कड चितारो हतो. ते बब्बे दिवसे एक एक नवी स्त्रीनुं चित्र चीतरीने राजाने आपतो. एक दिवस उत्सवने कारणे चित्र दोरायुं नहि. राजाने चित्र अर्पण करवानो दिवस आव्यो त्यारे ते चितामां पड्यो. एटलामां दूरदेशवासी एक पथिक तेनी पासे आवी चढ्यो अने ते नगरस्वामीने एक पोथी आपी चाल्यो गयो. पोथी खोलतां तेमां नगरस्वामीए लावण्यमयी स्त्रीनुं चित्रपट जोयुं. आथी आनन्दित थई नगरस्वामीए ते दिवसे ते ज चित्र राजाने भेट धर्युं. चित्र जोतां ज राजा खूब विस्मय पाभ्यो अने

१. ‘कथासरित्सागर’—‘शशांकवती लंबक’—तरंग ४थ गुज. भाषां. पृ. ९२६.

२. ‘कथासरित्सागर’—‘विषमशील लंबक’—तरंग ३जो—गुज. भाषां. पृ. १५३१.

चिताराने साची हकीकत जणाववा कळ्युं. त्यारे नगरस्वामीए साचेभाचो वृत्तान्त राजाने जणाव्यो. राजानुं मन ए चित्रपटमां चीतरेली सुंदरी उपर बेटुं अने ते तेनी ज झंखना करवा लाग्यो.

एक दिवस राजाए एक स्वप्नमां ए ज स्त्रीने बीजा द्वीपमां प्रत्यक्ष जोई अने तेने काम-ज्वर लागु पड्यो. भद्रायुध नामना प्रतिहारोए राजाने सोसातो जोई तेनुं कारण पूछ्युं त्यारे राजाए स्वप्नमां जोयेलो सर्व वृत्तान्त कळ्यो.

त्यारवाद भद्रायुधना कळ्या मुजब राजाए स्वप्नमां जोयेल नगर, राजमार्ग वगैरे चीतरीने आप्युं. प्रतिहारोए एक नवीन मठ करावी तेमां ते चित्र लईने टांग्युं. एक दिवस त्यां शंवरसिद्धि नामना भाटे ते चित्र जोयुं अने तेने ओळख्युं तेथी राजसेवकीं तेने राजा पासे लई गया. त्यां तेणे, राजाने जेवुं स्वप्न आव्युं हतुं ते ज प्रमाणे मलयवती नामनी राजकन्यानी वात करी अने कळ्युं के 'मलयवती पण स्वप्नमां जे वीरपुरुषने जोयो छे, तेना कामज्वरमां बळी रही छे.'

आम अहीं एक परदेशी द्वारा अज्ञानताथी ज नायिकानुं चित्रपट प्राप्त थाय छे. परन्तु घणीवार नायकने नायिकानुं चित्र केवळ आकस्मिक ज प्राप्त थाय छे. कोई व्यक्ति ते चित्र तेने आपती नथी. उत्तरप्रदेशनी एक लोककथामां नायकने आम आकस्मिक प्राप्त थता नायिकाना चित्रनो वृत्तान्त छे, जेना वडे ते नायिका प्रत्ये अनुरक्त थाय छे. टूंकमां कथा आ प्रमाणे छे' :

एक दिवस एक राजकुमार अने मंत्रोपुत्र के जेओ जिगरजान मित्र हता, तेओ शिकार माटे वनमां गया. रस्तामां राजपुत्र तरस्यो थयो तेथी तेने वृक्ष नीचे बेसाडी मंत्रीपुत्र जळनी शोधमां नीकळ्यो. पाणी शोधतो शोधतो ते एक तळावने तीरे आबी प्होंच्यो अने त्यांथी पाणी लई राजकुमारने पायुं. पाणीनो स्वाद चाखी राजकुमारने तळाव जोवानी इच्छा थई. मंत्री तेने बताववा तैयार थयो, परंतु तेने तरत ज याद आव्युं के तळावने तीरे पोते एक स्वरूपवान कन्यानी छबी जोई हती. हवे जो राजकुमार ए छबी जोशे तो कदाच ते तेने परणवानो आग्रह करशे. तेथी तेणे राजकुमारने 'आ तळाव गंतुं छे' एम कही न जवा विनव्यो. पण राजकुमार मान्यो नहि. अंते तळावने तीरे तेओ बन्ने गया अने तरत ज राजकुमारने त्यां पेली सौन्दर्यवान कन्यानुं चित्र पडेळुं जोयुं अने तरत ज ते प्रेमातुर थई गयो. तेणे मंत्रीपुत्रने कळ्युं के 'ज्यां सुधी मने आ चित्रमांनी कन्या परणाववामां नहि आवे त्यां सुधी हुं अहींथी खसीश नहि' प्रधान-पुत्रे तेने कन्या लावी आपवानु वचन आप्युं, इत्यादि .....

सिंधनी लोककथामां पण एक आम आकस्मिक रीते ज नायकने नायिकानुं चित्र प्राप्त थाय छे, एवुं कथानक प्रचलित छे. कथानुं शीर्षक छे—“आठमी चावा”. टूंकमां कथा आ प्रमाणे छे' :

सिंधदेशमां एक राजाने मोटी उंमरे एक पुत्र थयो राजा ज्यारे मरणपथारीए हते त्यारे तेणे प्रधानने बोलावीने पोताना आठ खजानानी आठ चावीओ सुप्रत करी अने कळ्युं के, 'ज्यारे राजकुमार उंमरलायक थाय त्यारे प्रथम सात खजानानी चावी तेने आपजो, पण ज्यां सुधी ए पांच वर्ष सुधी बराबर राज्य न चलावे त्यां सुधी आठमा खजानानी चावी न आपता' प्रधाने ते वात कबूली अने राजाए प्राण छोड्या.

ज्यारे राजकुमार उंमरलायक थयो त्यारे प्रधाने प्रथम सात खजानानी सात चावी तेने सुप्रत

१. 'Folktales of Hindustan'—by William Crooke, C. S. जुओ ; 'Indian Antiquary' Vol XXI, p. 185

करी. आ साते चावीओथी राजकुमारे साते खजाना खोली जोया अने तेमांथी सोनु, चांदी अने रत्नो मळेलो जोई खुश खुश थयो अने प्रधाननी वफादारी माटे खूब राजी थयो.

वखत जतां कोई एक दुष्ट वृद्धपुरुष के जे प्रधाननी अदेखाई करतो हतो, तेणे राजकुमार पासे आठमा खजानानी चावीनी चाडी खाधी. राजकुमारे प्रधानने धमकावीने पूछतां तेणे आठमी चावी आणी. तरत ज राजकुमारे आठमो खजानो खोळ्यो त्यारे ते साव खालीखम हतो. मात्र त्यां एक लावण्यमयी कन्यानुं चित्र हतुं. आ चित्र जोतां ज राजकुमार तेना अगाध प्रेममां झूची गयो अने धीमे धीमे भान भूली जतां मूर्च्छा खाई पडी गयो.

आम जोई शकाय छे के “चित्रद्वारा अनुराग”नुं कथानक कथा-साहित्यमां व्यापक छे. चित्रकार, साधु, प्रवासी, अनेक प्रकारनी व्यक्तिओ द्वारा अनेक प्रकारे अवनवा स्थळोएथी, नायक-नायिकाने एकमेकनी छवीओ प्राप्त थाय छे. उपरांत आकस्मिक रीते कोईपण व्यक्तीनी मदद विना अनायासे ज नायक-नायिकाने एकमेकनी छवी मळी जाय अने ते जोतां ज जोनार पात्रनी हृदयभूमिमां प्रेमबीज रोपाई जाय ए प्रकारनां वृत्तान्तनो, प्रेमकथाकारोए पोतानी कथाओमां उपयोग करी नायक-नायिकानो प्रणयमिलनां गोठवेलां छे.

(३) जन्मतां ज बाळकनुं अपहरण

पूर्वजन्मना कोई वेरने लईने अन्य भवमां कोई व्यक्ति तेना बदलारूपे पोताना वेरीनुं अपहरण करी तेने मारी नाखवानो प्रयास करे एवा प्रसंगनुं निरूपण विशिष्ट रीते जैनपरंपराना कथासाहित्यमांनी केटलीक कथाओमां थयुं छे. तेमांय खास करीने वेरीनो ज्यारे हजी मात्र क्यांक जन्म ज थयो होय छे त्यां तो पूर्वजन्मनुं वेर याद आवतां ते व्यक्ति तेनुं अपहरण करे ए कथाघटकनो, अहीं एक-वे उपलब्ध थयेलां दृष्टान्तो द्वारा विचार कर्यो छे.

धूमकेतु प्रद्युम्ननुं जन्मतांवेत ज अपहरण करे छे कारण के पूर्वभवमां प्रद्युम्न ज्यारे मधु नामनो राजा हतो त्यारे तेणे, धूमकेतु के जे पूर्वजन्ममां कनकरथ नामनो राजा हतो, तेनी चन्द्राभा नामनी स्वरूपवान स्त्रीनुं कपटथी अपहरण कर्युं हतुं. आम गत जन्ममां पोतानी स्त्रीना अपहरणना वेरना बदलारूपे आ भवे धूमकेतु प्रद्युम्ननुं जन्मतां ज अपहरण करे छे.

आ ज प्रमाणे ‘त्रिषष्टिशलाकापुरुष०’मां सीताना भाई भामंडळनुं पण जन्मतांवेत ज अपहरण थाय छे. दूकमां कथा आ प्रमाणे छे:’

जंबूद्वीपना भरतक्षेत्रमां दारु नामना गावमां वसुभूति नामना ब्राह्मणने अनुकोशा नामनी स्त्रीथी अतिभूति नामे एक पुत्र थयो. अतिभूतिने सरसा नामे पत्नी हतो. एक वखत क्यान नामना ब्राह्मणे अनुरागथी तेनुं हरण कर्युं. अतिभूति तेने शोधवाने पृथ्वी पर भमवा लाग्यो अने ए पुत्र-पुत्रवधूनी पछवाडे अनुकोशा अने वसुभूति पण भमवा लाग्या. पण पुत्र अने पुत्र-वधूनी पत्तो न लाग्यो. अंते मुनिनी पासेथी धर्म सांभळीने बन्ने जणाए व्रत ग्रहण कर्युं. काळयोगे मृत्यु पामी तेओ सौधर्म देवलोकमां देवता थया. वसुभूति त्यांथी च्यवी वैताढ्य पर्वत पर रथनूपुर नगरनो चन्द्रगति नामे राजा थयो अने अनुकोशा तेनी पत्नी पुष्पवती थई. सरसा दीक्षा लई मृत्यु पामी, ईशान देवलोकमां देवीपणे उत्पन्न थई. सरसाना विग्रहमां पीडित अति-भूति मृत्यु पामी, अनेक भवभवान्तरो भमी, विदग्ध नामना नगरमां प्रकाशहिंहा राजानी प्रवरावली

१. ‘त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्र’-पर्व ७मुं, सर्ग चोथो.

નામનો રાણીથી કુંડલમંડિત નામનો પુત્ર થયો. પેલો કથાન ચિરકાલ ભવભવાન્તર ભમી, ચક્રપુર નગરના રાજા ચક્રધ્વજના પુરોહિતનો પિંગલ નામે પુત્ર થયો. આ પિંગલને ચક્રધ્વજની અતિસુંદરી નામની પુત્રીનો સાથે એક ગુરુ પાસે મળતાં પરસ્પર અનુરાગ થયો અને પિંગલ છઠ્ઠી અતિસુંદરીનું અપહરણ કરી વિદગ્ધ નગરે ચાલ્યો ગયો. ત્યાં રાજપુત્ર કુંડલમંડિતના જોવામાં તે અતિસુંદરી આવતાં તેણે તેનું હરણ કર્યું. આથી પિંગલ ઉન્મત્ત થઈ પૃથ્વી પર ભમત્રા લાગ્યો, ત્યારબાદ તેણે દીક્ષા લીધી.

આ કુંડલમંડિત ત્યાંથી મૃત્યુ પામી મિથિલા નામની નગરીમાં જનકરાજાની સ્ત્રી વિદેહાના ગર્ભમાં પુત્રપણે ઉત્પન્ન થયો. પિંગલ મૃત્યુ પામી સૌધર્મ કલ્પમાં દેવતા થયો. તેણે અવધિજ્ઞાનથી પોતાનો પૂર્વભવ જોયો, એટલે પોતાના પૂર્વભવના વેરી કુંડલમંડિતને જનકરાજાના પુત્રરૂપે જન્મતો દીઠો. પૂર્વજન્મના વૈરથી કોપ કરીને તેણે તેને જન્મતાં જ હરી લીધો, અને વિચાર્યું કે, 'આને શિલાતલ્લ ઉપર અફઠાવી હણી નાળું.' પણ બાલહત્યા વડે વઢી પાછા અનંત ભવ પરિભ્રમણ કરવું પડે એ બીકથી તેણે બાલકને વૈતાલચગિરિની શ્રેણીમાં રથનૂપુર નગરના નંદનોચાનમાં મૂક્યો. ત્યાંના રાજા ચક્રગતિને તે પ્રાપ્ત થયો અને તેનું નામ મામંડલ પાડ્યું.

આમ ભવોભવનું અપહરણનું વૈર વ્યક્તિ પાસે જન્મતાવેંત જ તેના વૈરીરૂપ બાલકનું અપહરણ કરાવે છે. તો કેટલીક વાર ભવાન્તરના ઇતર પ્રકારના વૈરથી પણ વ્યક્તિ પોતાના વૈરી બાલકનું આ જન્મમાં અપહરણ કરે છે. 'કુવલ્યમાલા'માં 'વનસુંદરી એણિકાની કથા'માં બાલકનું જન્મતાવેંત જ આ રીતે અપહરણ થાય છે. ટૂંકમાં કથા આ પ્રમાણે છે:

ઉજ્જયિની નગરીમાં શ્રીવત્સ નામના રાજાને શ્રીવર્ધન નામે પુત્ર હતો અને શ્રીમતી નામની એક પુત્રી હતી. તેને વિજય નામના રાજાના સિંહ નામના પુત્ર સાથે પરણાવી હતી. આ સિંહને નિર્દયપણે ગમે તેમ લૂંટફાટ કરતો જોઈ વિજયરાજાએ તેને દેશનિકાલ કર્યો. એટલે તે પોતાની માર્યા શ્રીમતીને લઈ સીમાડાના ગામમાં રહેવા લાગ્યો.

કેટલાક સમય પછી શ્રીવર્ધન રાજપુત્ર ધર્મરુચિ નામના એક સાધુ પાસે ધર્મશ્રવણ કરી વૈરાગી બની સાધુ બન્યો. વિહાર કરતાં કરતાં તે સાધુ પોતાના બહેન-બહેનીના ગામમાં આવ્યા અને ગોચરી અર્થે વિચરતાં વિચરતાં બહેનના ઘરે આવ્યા. પોતાના ભાઈને જોઈને બહેન સ્નેહથી કંઠે વલગી પડી અને આલિંગન દઈ રડવા લાગી. એટલામાં તેનો પતિ સિંહ બહારથી આવ્યો. પેલાને આલિંગન કરાતો જોઈ, 'અરે ! આ કોઈ પાંચડી પરપુરુષ મારી પત્નીની અમિલાષા કરે છે'—એમ વિચારી તલવાર લેંચી તેણે મુનિને હણી નાખ્યા. આ દુઃસહ વધ જોઈ તે સ્ત્રીએ પતિને એક લાકડા વતી પ્રહાર કર્યો એટલે તે મૂલિત થઈને પડ્યો, પણ પડતાં પડતાં તેણે તલવારથી પોતાની માર્યાને પણ હણી નાખી, અને ત્યારબાદ પોતે મરણ પામી નરકમાં ગયો. તેની પત્ની પણ નરકે ગઈ અને સાધુ સૌધર્મ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થયા.

પછી સિંહકુમાર નરકમાંથી નીકળી ભવાન્તરે જ્યોતિષદેવમાં ઉત્પન્ન થયો અને કેવઢી પાસે જઈ પોતાના ભવાન્તરો પૂછ્યાં. મગવાને તેના ભવ કહ્યાં. તે સાંભઢી તેને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. 'અરે ! મારી પત્નીએ મને મારી નાખ્યો, માટે તે દુરાચારિણી અત્યારે ક્યાં હશે ?' એમ વિચારતાં તેને દેવાયું કે તે સ્ત્રી નરકમાંથી નીકળી પદ્મનગરના પદ્મરાજાની શ્રીકાન્તા નામની પત્નીના

૧. ઉદ્યોતનસૂરિ-કૃત 'કુવલ્યમાલા', ગુજરાતી ભાષાંતર-હેમસાગરસૂરિ, પ્રકરણ ૧૫મું, પૃષ્ઠાંક ૨૦૮-૨૧૧.

उदरमां पुत्री तरीके उत्पन्न थई छे. ते बखते हखु ते तरत ज जन्मेली हती. तेने जोतां ज क्रोधित बनी तेने मारां नाखवानी इच्छाथी ए ज्योतिषदेव, त्यां आवी, बाळकीनुं अपहरण करी ऊंचे उड्यो. परंतु स्त्रीहत्या अने बाळहत्याना डरथी तेने पोते मारी नहि. 'वनमां पक्षीओ चांचथी फोली खाशे'—एम विचारी आकाशमांथी तेणे तेने नीचे फेंकी.

ते बाळकी वेलीओ अने पांदडाओवाळी सलामत जग्याए पडतां बची गई. ते ज बखते एक गर्भिणी हरणीए त्यां ज प्रसव कर्यो. प्रसव-बेदनानी मूर्च्छा बळतां तेने मृगबाळक अने बाळकी देखायां. मृगलीए 'आ पोतानुं ज जन्म आपेलुं जोडलुं छे' एम जाणी पोताना दूधथी तेने पाळवा लागी. हरिणोथी उछेराती ते बाळकी एणिकापुत्री कहेवाई.

आम अहीं आपणे पूर्वजन्मना वेरथी, जन्म पामतां ज बाळकनुं अपहरण थाय छे ते कथाघटकनो विचार कर्यो.

(४) मोटाभाईनी ईर्ष्या अने विजेता नानोभाई^१

सौथी नानाभाईनां पराक्रमो अने तेना विजयनी कथा, कथासाहित्यनुं एक लोकप्रिय कथा-घटक छे. सगा के अपर एवा घणा भाईओमां जे सौथी नानो भाई होय छे ते मातापितानो लाडको अने तेमना पक्षपाती प्रेमनो विशेषाधिकारी होय छे. आम सौथी नानापुत्र उपरनो माता-पितानो सविशेष प्रेम तेना मोटा भाईओमां ईर्ष्या प्रेरे छे. मोटा भाईओमां नाना भाई प्रत्येनी ईर्ष्याना आ सिवाय बीजां कारणोमां मोटा भाईओ ज्यारे खुब काम-महेनत करी घरनो बोजो उपाडता होय छे त्यारे नानो भाई निष्क्रिय बनी, आळसु अने रखडेल जीवन जीवतो, लहेर करतो होय छे; आम पोतानो मजूरीभरी जिन्दगीनी सामे नाना भाईने मोजमजा करतो जोई मोटा भाईओमां द्वेषान्नि प्रकटे छे. ए उपरांत कोई विशेष प्रसंगे कोई साहसभर्या कार्यमां मोटा भाईओ पराजय पामे छे त्यारे नानो भाई पोताना बुद्धियातुर्यथी, कुशलताथी के आत्मबळथी तेमां फत्तेह मेळवे छे. आथी मोटा भाईओ ते काम न करी शकवाथी हांखवाणा पडो जईने, अने ते काम पार पाडवा बदल नानाभाईने मळनार समृद्धिना द्वेषथी, तेनी ईर्ष्या करे छे. आ उपरांत सौथी नाना राजकुमारना पराक्रम अने बुद्धियातुर्यथी आकर्षाई राजा पोतानी गादी मोटा राजकुमारने न सोंपता नाना राजकुमारने आपे छे त्यारे पण मोटा भाईओ नाना भाईनी ईर्ष्या करे छे.

आ रीते अनेक प्रकारे नाना भाई प्रत्ये मोटा भाईओनी ईर्ष्या प्रज्वलित थाय छे. तेनाथी क्रोधित थई मोटा भाईओ नाना भाईनो कांटो दूर करवाना पेंतरा रचे छे. ए पेंतरा मुजब तेओ नाना भाईने अनेक मरणोन्मुख स्थळोए फसावे छे, अनेक संकटोमां तेने नाखे छे, परन्तु ते सर्वमांथी दैवयोगे के पोताना पराक्रमथी ते बची जाय छे. एटलुं ज नहि परंतु संकटोनो सामनो करतां करतां ते अनेक प्रकारनी सुख-सगवडो, खिताबो के दिव्य वस्तु-विद्याओ — एम अलौकिक के लौकिक सिद्धिओ प्राप्त करे छे अने सुखवैभवनो चिरअधिकारी बने छे. उपर्युक्त कथाघटकनो जे कथानकोमां उपयोग थयेलो जणाय छे, तेमां महाभारतमां कौरवो अने पांडवोनी कथा तो सर्वने विदित छे ज. ते उपरांत नळ-दमयंतीनी कथामां पण नळ अने तेना नाना भाई कृवरनो ईर्ष्यानो प्रसंग आवे छे. टंकमां ते प्रसंग आ प्रमाणे छे:

१ Motit-Index मां LO थो L99 ना क्रमांकमां आ कथाघटक समाववामां आब्युं छे. २. त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्र-पर्व ८मुं, सर्ग ३जो.

જંબુદ્વીપના ભરતક્ષેત્રમાં અયોધ્યા નગરીમાં નિષઘ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને બે પુત્રો હતા, તેમાં નઢ ઉત્તમ પુત્ર હતો અને કૂબર નીચ અને કપટી હતો.

આ નઢરાજા કુંડિનનગરના મીમરાજાની પુત્રી દવદંતી સાથે પરણ્યો હતો. અન્યદા નિષઘ રાજાએ નઢને રાજ્ય પર અને કૂબરને યુવરાજાદ ઉપર સ્થાપન કરીને વ્રતગ્રહણ કર્યું. નઢના રાજ્યમાં સર્વે સુખી હતા, પણ તેનો અનુજ બંધુ કૂબર નઢના હમેશાં છિદ્રો જ શોધતો. નઢરાજાને ઘૂત પ્રત્યે વિશેષ આસક્તિ હતી એ જાણીને 'હું આ નઢ પાસેથી સર્વ પૃથ્વી ઘૂત રમીને જીતી લઉં' એવા નઠારા આશયથી નઢને ઘૂત રમવાનું આમંત્રણ આપ્યું. નઢરાજા ઘૂત રમવા બેઠા. તેમાં તે સર્વ રાજ્ય હારી બેઠા. દવદંતીએ નઢરાજાને ઘણું રોક્યા પણ તે રોકાયા નહિ. છેવટે તે પોતાના રાજ્ય સાથે દવદંતીને પણ હારી ગયા, ત્યારે કૂબરે તેને પોતાનું રાજ્ય છોડી દેવાનો આજ્ઞા કરી. નઢરાજા જવા લાગ્યા એટલે દવદંતી પણ તેની પાછળ જવા લાગી. એ જોઈ કૂબરે તેને રોકી અને ભયંકર શબ્દો વડે પોતાના અંતઃપુરને અલંકૃત કરવાનું કહ્યું. પણ મંત્રી ઇત્યાદિના સમજાવ્યાથી તેણે દવદંતીને જવા દીધી ત્યારબાદ નઢ-દવદંતીએ વનવાસ વેઠતાં અનેક કષ્ટો સહન કર્યા અને નઢે પાછા અયોધ્યા આવી કૂબર સાથે ઘૂત રમી પોતાનું રાજ્ય પાછું મેલવ્યું.^૧

ઉપર્યુક્ત કથામાં નાના માઈનો મોટા માઈ પ્રત્યેની ઈર્ષ્યાનો વૃત્તાન્ત છે, અને નાના માઈ પોતાની મામી પ્રત્યે અસક્તિ સેવે છે. પણ નેમિ રાજર્ષિનો કથામાં મોટો માઈ નાના માઈની સ્વરૂપવાન પત્નીને જોઈ, તેને પોતાની કરવા નાના માઈની હત્યા કરે છે એવી કથા પણ નિરૂપાઈ છે. કથાનો ટૂંકસાર આ પ્રમાણે છે. :

અવન્તીદેશમાં સુદર્શન નામના નગરમાં મળિરથ નામે રાજા હતો. તેનો નાના માઈ યુગવાહુ યુવરાજાદ ઉપર હતો. તેને મદનરેખા નામની અતિ સ્વરૂપવાન સ્ત્રી હતી. મદનરેખાને નીરખીને મળિરથ રાજા કામાતુર થયો અને તેને વશ કરવા નિરંતર દાસી દ્વારા પુષ્પ, તાંબૂલ ૬૦ મોકલવા લાગ્યો 'આ તો જેઠની પ્રગાદી છે'—એમ માની મદનરેખા તે ગ્રહણ કરવા લાગી.

એકદા રાજાના કહેવાથી દાસીએ મદનરેખા પાસે રાજાની ઇચ્છા જગાવી ત્યારે મદનરેખાએ શીલનો મહિમા સમજાવી રાજાએ આવું અયોગ્ય વચન ન કહેવા, દાસીને જગાવ્યું. દાસીએ રાજાને જ્યારે આ વાત જગાવી ત્યારે રાગલુબ્ધ રાજાએ નાના માઈને મારી નાખી, મદનરેખાને કબજે કરવાનો વિચાર કર્યો.

એક વખત યુગવાહુ અને મદનરેખા ઉદ્યાનમાં ક્રીડા કરી રાત્રિએ પણ ત્યાં જ કદલોગૃહમાં સૂઈ રહ્યાં. તે અવસર જોઈને ગુપ્ત રીતે રાજાએ ટાંકા લઈ, કુલમર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરી, કદલોગૃહમાં પેસી નાના બંધુનો શિરચ્છેદ કર્યો. તે જ વખતે મદનરેખા જાગૃત થઈ. તેણે રાજાનું કુકૃત્ય જોયું, છતાં મૌન રહીને મરણ પામતાં યુગવાહુને સુવચનો સંભળાવ્યાં. યુગવાહુ મરણ પામી પાંચમા દેવલોકમાં ગયો.

૧. રાજ્યલોભ એ માઈ પ્રત્યેની ઈર્ષ્યાનું કારણ છે. કેટલીકવાર એ લોભ માઈને માઈની હત્યા કરવા સુધી અસંયમી બનાવો દે છે. ઇતિહાસમાં ઔરંગઝેબનો દાવલો મોજુદ છે. તેમાં ઔરંગઝેબે પોતાના દારા, સૂજા અને સુરાદ નામના માઈઓની હત્યા કરી, રાજ્યગાદો મેલવા હતી એમ કહેવાય છે.

૨. 'ઉપદેશપ્રાસાદ'—કર્તા શ્રી વિજયચક્ષ્મીસૂરિ. ગુ. ભાષાંતર. શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા, ભાવનગર, સ્તંભ ચોથો, વ્યાખ્યાન ૫૨મું, પૃષ્ઠાંક ૨૫૦ [ગુ. ભાષાં. ત્રીજી આવૃત્તિ]

आ उपरांत जैन परंपरामां धन्यकुमारनी कथामां पण आ कथाघटकनुं निरूपण जोई शक्याय छे. जेमां धन्यना भाईओ तेना पर द्वेष राखता हता एटले ते घब्रार नगर छोडी चाली नीकळयो तदारबाद राजा श्रेणिके तेने पोतानी सोमश्री नामनी कन्या परणावी. तेनी बीजी पत्नी सुभद्राना महेणाथा ते दीक्षा लई मोक्षपदने पाभ्यो.^१

बंगाळनी लोककथाओमां मोटा भाईओनी ईर्ष्या अने नाना भाईनी विजयकथानु वृत्तान्त अनेक कथाओमां निरूपायुं छे. 'लाल माणेकनी उत्पत्ति' ए कथामां आ कथाघटक परत्वे नीचेनुं कथानक रजु थयुं छे:^२

कोई एक राजा पोतानी पाळळ चार पुत्रोने मूर्फी मरण पाभ्यो. राणीने सौथी नाना कुंवर प्रत्ये खूब वात्सल्य होई तेने सारा सारा कपडां, घोडां तथा राचरचीळुं वगैरे आपती. आधी मोटा त्रण पुत्रो नाना भाईनी ईर्ष्या करवा लाग्या अने तेनी सामे षड्यंत्र रची तेने जुदा घरमां राख्यो अने राज्यनो कवजो लई लीधो.

एक दिवस नदीमां नहाता तेणे एक नावडी जोई अने माताए ना पाड्या छतां ते तेमां बेसी मा साथे मुसाफरीए नीकळयो. रस्तामां तेणे अनेक लाल माणेक पाणी पर तरतां जयां, तेमांथी एक माणेक लई लीधुं. पछी एक बंदर पर ऊतरी राणी अने नानो कुंवर झूपडामां रहेवां लाग्यां.

एक दिवस राजाना दीकराओ ज्यारे लखोटीथी रमी रह्या हता त्यारे आ राजकुमार लाल माणेकथी रमवा लाग्यो. तेवामां राजकुंवरीए ते माणेक जोई राजा पासे हठ करी ते मेळबी लीधुं अने बीजा माणेकनी मागणी करी. नानो राजकुमार नावडी लई दरियामां ज्यां अनेक लाल माणेक तरतां हतां तेना मूळनी अंदर डूबकी मारीने पडयो. त्यां जई पराक्रमथी एक स्वरूपवान कन्याने लई ते पाछो फर्यो अने अनेक लाल माणेक साथे लीघां अने बंदर ऊार जई राजाने मोकलाव्यां. राजाए तेना पराक्रमथी खुश थई पोतानी राजकुंवरी तेने परणावी. नानो भाई बन्ने सुंदर कन्याओ साथे सुखमां दिवसो गुजारवा लाग्यो.^३

आ कथामां तो मात्र मोटा भाईओनी ईर्ष्या अने नाना भाईनी विजयकथा आवे छे, पण बीजी एक कथामां तो ते उपरांत मोटा भाईओ नाना भाईने पोतानुं इच्छित साधवा मरणना मुखमां धकेली देतां पण अचकाता नथी. आ कथा आ प्रमाणे छे:^४

एक राजाने दुहा अने सुहा नामनी बे पत्नी हती. सुहाने बे पुत्रो अने दुहाने मात्र एक लंगडो पुत्र हतो. एक रात्रे स्वप्नमां राजाए जेने चांदीनुं थड, सोनानी डाळी, हीरानां

१. 'मध्यकालीन राससाहित्य' डॉ. भारती वैद्य-पृष्ठांक ३६१-३६२.

२. 'Folktale of Bengal'-Day L. B. pp.211-216

३. गुजरातीमां आ कथा माटे जुओ:

'भारत लोककथा'-भाग ७मे 'माणिक्यनी उत्पत्ति'-पृष्ठांक १ थी ५.

आ उपरांत पात्र अने प्रसंगना विगतफेर साथे आवी ज कथा माटे जुओ:

'Folklore in Western India'-Putalibai D. H. Wadia.

'The Indian Antiquary'-vol. XVI Page-210-214.

'Lāl Pari and Kevadā Pari'

४. Bengali Folklore-'A legend from Dinajpur'-Damant G. H.

जुओ: 'The Indian Antiquary' vol. I Page-115-120.

पान, मोतीनां फळ अने जेना पर नाचता मोर फळ खातां हतां-एवा अद्भुत वृक्षने जोयुं ने तरत ज ते आंधळो बनी गयो. फरीथी तेने स्वप्नुं आव्युं के ज्यारे ए खरेखर आ वृक्षने जोशे त्यारे तेनी दृष्टि पाछी आवरो.

प्रथम सुहाना बे पुत्रो अद्भुत वृक्षनी शोधमां चाली नीकळ्या. तेमनी साथे दुहानो पुत्र पण पछीथी जोडायो. रसोईया तरीके मोटा भाईओए तेने पोतानी साथे राख्यो.

रस्तामां आ लंगडो नानो भाई नागना भयमांथी पक्षीना बच्चाने छोडावे छे ते वखते पक्षी पोताना बच्चाने कहे छे 'आ अद्भुत वृक्ष, -जो राजकुमार नीचेना कूवामां ऊतरे तो मळी शके.' ज्यारे दुहाना पुत्रे आ वात सांभळी त्यारे तेणे तेना भाईओने कूवामां ऊतरवा कळुं. तेओए ना पाडी. दुहानो पुत्र पोते ऊतरवा तैयार थयो अने जणाव्युं 'हुं दोरडुं हलाडुं' नहि त्यां सुधी तमारे बीजे क्यांय जखुं नहि अने ज्यारे हलाडुं त्यारे दोरडुं उपर खेंची लई भने कादजो' एम कही कम्मरे दोरडुं बांधी कूवामां नीचे ऊतरयो.

नीचे ऊतरयो बाद ते राक्षसना नगरमां जाय छे. त्यां एक स्त्रीनी मददथी ते राक्षसना मरणनो भेद जाणी खूब खतरनाक एवा साहस वडे राक्षसने मारी नाखे छे. बच्चे ते एक नाग अने वाघने खाडामांथी बचावे छे त्यारे तेओ संकट समये मदद करवानुं वचन आपे छे.

केटलाक दिवस बाद तेने पोताना पितानी वात याद आवता पेळी स्त्रीने तेणे अद्भुत वृक्षनी वात कही, त्यारे पेळी स्त्रीए 'हवे अहीं नथी रहेवु' एम जणावी कर्मडळमां दस दिवसनो खोराक भरी लीघो अने घरमांथी अंदर-बहार जाव-आव करी मोडुं करवा लागी. आथी क्रोधे भराई दुहाना पुत्रे मोटी छरी लई तेने मारी के तरत ज ते पेला अद्भुत वृक्षमां फेरवाई गई. दुहानो पुत्र स्त्रीने मारी नाखवा बदल पस्तावा लाग्यो. एवामां तेना हाथमांथी छरी पडी गई के तरत ज वृक्षमांथी पाछी पेळी स्त्री थई गई. आम नाना राजकुमारे छरी वडे स्त्रीमांथी वृक्ष अने वृक्षमांथी पाछी स्त्री बनाववानो मर्म जाणी लीघो.

त्यारबाद कूवामां द्वार पासे आवी दोरडुं हलाव्युं के मोटा भाईओए बन्नेने बहार कादया. आवी सुन्दर कन्या जोई तेओए नाना भाईने मारी, आ कन्या हाथ करवानो ईरादी कर्यो. रस्तामां वहाणमां तेओए दुहाना पुत्रने बांधीने दरियामां नाख्यो. पेळी स्त्री के जे आ बहुं जोती हती तेणे पेळुं खाराकवाळुं कर्मडळ दरियामां फेंक्युं, जेना वडे दुहानो पुत्र तरवा लाग्यो अने खोराक खाई जीववा लाग्यो.

आ बाजु पेला बे भाईओ राजा पासे आव्या अने पोते वृक्ष न गोती शक्या पण आ कन्या गोती छे एम जणाव्युं. आ बाजु दुहाना पुत्रे पेला नाग अने वाघनी मददथी घरे आवी, राजाने, स्त्रीने छरी मारी स्वप्न मुजबना अद्भुत वृक्षना दर्शन कराव्यां अने आंख पाछी लावी आपी. पण बीजा भाईओ ईर्ष्यामां कहेवा लाग्या के 'आ स्त्री तो अमने मळी छे अने नाना भाईए पडावी लीधी छे.' त्यारे राजाए जो शक्ति होय तो वृक्षमांथी पाछी स्त्री बनाववानुं जणाव्युं, पण तेओ तेम करी न शक्या. अंते नाना राजकुमारे छरी जमीन पर पाडीने तरत वृक्षमांथी पाछे स्त्री करी. राजाए तेने राज्य आप्युं अने पेला दुष्ट राजकुमारोने देशनिकाल कर्यो.

आ ज प्रकारनी पण प्रसंगालेखननी दृष्टिए भिन्न एवी एक बीजी कथामां पण मोटा भाईओनी नाना भाई प्रत्येनी ईर्ष्या छतां अंते नाना भाईना विजयनी कथा कहेवाई छे. टूंकमां कथा आम छे.'

१. 'Folklore in Western India'—Putalibai D. H. Wadia.

जुओ: 'The Indian Antiquary'-vol. XIX. Page-152-155

'The wonderful tree'

एक राजाने सात पुत्री हती. तेमांथी पहेली पुत्रीने एक दीकरो अने बीजीने बे दीकरा हता. राजाने बीजी पुत्रीनां बे पुत्रो प्रत्ये अथाग प्रेम हतो, ज्यारे पहेली पुत्रीना एक दीकरा प्रत्ये ते बेदरकार हतो.

एक दिवस राजाए स्वप्नमां आकाश सुधी पहोचतां एक वृक्षने जोयुं, जेनुं थड चांदीनुं, डाळीओ सोनानी, पांढडां माणेकनां अने फळ मोतीनां हतां. राजाए ए वृक्ष मेळववानी हठ पकडी. एटले प्रथम तेना बे मानीता मोटा पौत्रो पुष्कळ पैसा लई ऊपड्या, पण खराब मित्रोनी सोबतमां बीजे गाम जई पैसा उडाडवा लाग्या.

त्यारवाद आ राजानो नानो पौत्र आ अद्भुत वृक्षनी शोषमां नीकळयो. रस्ते चालतां तेणे एक जंगलमां लाल नागने महात कर्यो. लाल नाग मरण पाभ्यो के तरत ज तेनी सामे लंबो-पहोळो रस्तो जोयो. तेना पर थई ते चालतो चालतो एक बागमां आव्यो. त्यांनी परीए आ नाना राजकुमारने जायो के तरत ज पिताना मृत्युनी खातरी थतां ते रडवा मांडी त्यारे नमना राजकुमारने तेने सान्स्वन आप्युं के पोताना बचाव माटे तेणे, तेना पिताने मार्या छे, पण ते तेने वाळ पण वांके नहि करे, पण एक शरत के ते तेने चांदीना थडवाळुं, सोनानी डाळ-वाळुं, माणेकनां पांढडांवाळुं अने मोतीनां फलवाळुं वृक्ष बतावे. परीए तेने कहुं के, 'हुं रजतपरी लुं, मारे सुवर्णपरी, माणेकपरी अने मोतीपरी एम त्रण बहेनो छे. तुं अमने चारे-यने एक साथे करी दे तो तुं तरत ज ते वृक्ष जोई शकीश.' एक पछी एक ते नानो राजकुमार दरेक परी पासे गयो. छेली मोतीपरीए तेने एक तलवार आपी अने कहुं के ते तलवारने अमुक रीते राखशे एटले ते चारेय बहेनोने साथे करी शकशे अने ते चारेय बहेनो ए अद्भुत वृक्षमां फेरवाइ जशे. नाना राजकुमारने ते प्रमाणे कर्तुं एटले तरत ज अद्भुत वृक्ष खडुं थई गयुं. अने पाळुं तेणे ते वृक्षने चार परीमां फेरवी नाख्युं अने तेने साथे लईने पोताने वतन पाछो फर्यो.

रस्ते चालतां ते एक शहरमां आव्यो, ज्यां तेना मोटा भाईओ [पित्राई भाईओ] मोज-मजा करता हता. त्यां जई नाना भाईए निखालसणणे पोतानो बधो वृत्तान्त कह्यो आ सांभळीने ए बे मोटा भाईओनी दानत बगडो अने नाना भाईने कांटे काढवाने पेंतरो रच्यो.

त्यांथी बधा साथे पोताने नगर जवा नीकळया. रस्तामां बे भाईओए कपट करी नाना भाईने कूवामां धकेली दीधो अने जादुई तलवारने कबजो करी लीधो. चार परीओ तेमनो प्रपंच समजी गई, पण लाचार बनी कई पण बोल्या धगर तेमनो साथे चाली नीकळी, पण रस्तामां तेओ पोताना वाळ तोडी वेरती गई.

बन्ने भाईओ घरे आव्या अने चार परीमांथी वृक्ष बनाववा जादुई तलवार आम तेम बधी रीते फेरववा मांडी पण तेनो उपयोग न जाणवार्थी ते परीमांथी वृक्ष न करी शक्या. राजा तेमनी वर्तणुक पर खूब गुस्से थई गयो.

आ बाजु नानो भाई कोई रस्ते जता अजाण्या मुसाफरनी सहायथी कूवामांथी बहार नीकळी परीओना तूटेला वाळना पगेरे पगेरे घरे आव्यो अने राजाने बधी बात करी, जादुई तलवार लाबवा कहुं. पछी तलवार अमुक रीते राखी के तरत ज पेली चार परीमांथी पेलुं अद्भुत वृक्ष खडुं थई गयुं. राजा खूब हर्ष पाभ्यो अने नाना पौत्रने गादीनो वारस बनावी, बे मोटा पौत्रने

પાંસીની સજા કરી.’

આ ઉપરાંત ‘સોનેરી પોપટ,’ એ નામની કથામાં પણ આ જ પ્રકારનાં કથા ઘટકનો ઉપયોગ થયેલો છે. દૂકમાં કથા આ પ્રમાણે છે: ”

એક રાજાને સાત પુત્રો હતા. આ રાજા પક્ષીઓનો ખૂબ શોખીન હતો. એક દિવસ સ્વપ્નમાં તેને કોઈ ઘૂંટે આવીને તરતા ટાપુ ઉપર રહેતા પરીઓની રાણી પાસેના સોનેરી પોપટની વાત કરી. ત્રીજે દિવસે સવારે રાજાએ સાતે પુત્રોને બોલાવી જણાવ્યું કે જે કોઈ સોનેરી પોપટ લાવી આપશે તેને પોતે, નાનામોટાના ભેદ વગર અર્ધું રાજ આપશે.

આ સાંભળી પ્રથમ છ મોટાભાઈઓએ નાનાભાઈને બોલાવી એક દૂધના પાત્રમાં વચ્ચે તીર ઊંચું રાખી તેને છાપરે મૂકી રાખવા જણાવ્યું અને કહ્યું કે ‘અમે સોનેરી પંક્ષીની શોધમાં જઈએ છીએ, જો સંકટમાં ઘેરાઈ જઈશું તો આ દૂધ લાલ રંગમાં ફેરવાઈ જશે. તું જો વની શકે તો મદદે આવજે, અને જો અમે અમારા કામમાં ફતેહ મેલ્લવશું તો તીર નીચું નમી જશે.’ આમ કહી છ મોટા ભાઈઓ ચાલી નીકળ્યા.

ચાલતાં ચાલતાં રાત્રે એક પથિકાશ્રમમાં તેઓ આવી પહોંચ્યા, પણ ત્યાં લૂંટારાઓ વેશપલટો કરી તેમને લૂંટી ગયા. આથી છ એ રાજકુમારો પાસે પૈસા ન રહેતાં પથિકાશ્રમના માલિકનું દેવું ચૂકવવા તેઓને તેના ગુલામ થઈને રહેવું પડ્યું.

આ બાજુ દૂધ લાલ રંગમાં ફેરવાઈ જતાં નાનો ભાઈ તરત જ મોટા ભાઈઓનો શોધમાં અને સોનેરી પોપટની આશામાં ઘરેથી નીકળી પડ્યો.

રસ્તામાં નાના ભાઈએ એક વૃદ્ધ સંન્યાસીને પ્રસન્ન કરી સોનેરી પંક્ષી માગ્યું. ત્યારે સંન્યાસીએ તેને કહ્યું, ‘અહીં એક સરોવરમાં સવારે પરીઓ કાંઠે પોતાની પાંખો ઉતારી નહાવા પડે ત્યારે તેમાંથી એક જોડી પાંખ લઈ, પરીઓની પાછળ પાછળ ઊડી તેમના દેશમાં જઈ, બપોરે ત્યાં જ્યારે પરીઓ આરામ કરતી હોય ત્યારે તું સોનેરી પંક્ષી લઈ ફાટપથી પાછો આવતો રહેજે.’

સંન્યાસીના કહેવા મુજબ નાનાભાઈએ કર્યું અને સોનેરી પંક્ષી લઈ આવ્યો. અને જે પરીની પાંખ લઈ પોતે ઊડ્યો હતો તેને પોતે તે પાંખ ક્યાંકથી શોધી લાવ્યો છે એમ બતાવીને પાછી આપી. તેથી ખુશ થઈને તે પરીએ તેને સોનેરી બંસરી આપી અને કહ્યું, ‘સંકટસમયે મધ્યરાત્રિએ વાંસળી વજાવતાં હું તારી મદદે આવીશ.’ એમ કહી પરી ગઈ.

આમ સોનેરી પોપટ અને બંસરી લઈ જ્યાં મોટાભાઈ ગુલામ તરીકે રહેતા હતા ત્યાં આવી તેઓ જાણે નહિ તે રીતે તેમનું દેવું ચૂકવી મુક્ત કર્યાં. છ એ ભાઈઓ મુક્ત થઈ પોતાને વતન જવા નીકળ્યા. ત્યાં રસ્તામાં નાનાભાઈને સુવર્ણના પોપટ સાથે જોતાં તેની ફતેહ ઉપર તેઓ ઈશ્વારી વચ્ચી ઊઠ્યા અને સોનેરી પંક્ષી લૂંટી નાનાભાઈને મારી નાખવાનો મનસૂબો ઘડ્યો.

૧. પાત્ર અને પ્રસંગાલેખનમાં કંઈક વિગતફેર સાથે આવા જ પ્રકારના કથાનક માટે જુઓ: ‘સોનારૂપાનું જ્વાહર’, ‘ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડ દેશની વારતા-ભાગ ૨ જો, પૃષ્ઠાંક ૧૨૩-૧૨૯, આશૃતિ ૨જો

2. ‘The Golden Parrot’-‘The Orient Pearls’ (Indian Folklore)-pages-29-36 .by Tagore Shovona devi .

आवा दुष्ट निश्चय पळी तेओ ज्यारे एक कूवा प्रासे आव्या त्यारे त्यां कपट करी, नानाभाईने कूवामां धकेली दई, सोनेरी पोपट लई घर तरफ चाल्या.

आ बाजु मध्यरात्रिए नाना भाईए सोनेरी बंसरी बजावीने परीने बोलावी. तेनी मददथी कूवामांथी बहार नीकळी, तेनी पांखो पर बेसी, राजा-राणी पासे पहेलां आवी पहेंच्यो अने कहुं के, 'मोटा भाईओ सोनेरी पोपट लावशे'.

थोडा समयमां मोटा भाईओ सोनेरी पोपट लईने आव्या अने अडधुं राज्य माग्युं, पण त्यां नाना भाईने सुखरूप घरे जोई दिग्मूढ बनी गया. त्यारबाद नाना भाईए माता-पिताने सर्व वृत्तान्त जणाव्यो. आ जाणी राजाए छए मोटा भाईओने देशनिकाल करी नानानी साथे राज्य भोगव्युं^१.

बीबी एक बंगाळनी लोककथामां पण, साहसिक कार्य करवामां पराजित मोटा भाईओ ते कार्यमां विजयी नीवडेली नाना भाई प्रत्ये इष्यामां सळगता दगो करी मारी नाखवानो प्रयत्न करे छे. कथानुं शीर्षक छे-सुवर्णनुं पक्षी. कथासार आ प्रमाणे छे :^२

एक राजाना उद्यानमां एक वृक्षना सुवर्णनां पाननी घणी चोकी करवा छतां चोरी थती हती तेशी राजाए पोताना त्रण पुत्रोने चोकी करवानुं कहुं. प्रथम बे कुमारो चोर पकडी न शक्या. सौथी नाना पुत्रे रातना जागरण करी उद्याननो पहेरो भरवा मांडयो. ते समये जोयुं तो एक सोनेरी पंखी त्यां आवी सुवर्णनुं एक पान तोडी लई जतुं हतुं. नाना राजपुत्रे ताकीने तीर मायुं. परन्तु ते पंखी मरी न जतां मात्र तेनुं सुवर्णनुं पीछु नीचे पड्युं. नाना पुत्रे पीछु लई राजाने बताव्युं अने बघी वात जणावी. राजाए त्रणे राजकुमारोने सुवर्णनुं पक्षी लाववानी आशा करी.

प्रथम मोटो राजकुमार सुवर्णपंखीनी शोधमां नीकळयो. रस्तामां एक शियाळे शीखामण आपी के, 'आगळ जतां जे बे धर्मशाळा आवे तेमांथी जेमां नाचगान थतां होय तेवी धर्मशाळांमां न जतां जे अंधारी धर्मशाळा होय तेमां रडेजे.' आगळ जतां राजकुमारो ते प्रमाणे बे धर्मशाळा जोई, पण शियाळनुं कहुं अवगणी नाचगान थतां हतां ते धर्मशाळांमां उतर्यो अने मुग्ध बनी सुवर्णपंखीनी वात वीसरी गयो. वचला राजकुमारो पण ते ज प्रमाणे कर्तुं.

आखरे सौथी नानो पुत्र सुवर्णपंखीनी शोधमां नीकळयो. तेणे शियाळनी शिखामण मानी अने अंधारी धर्मशाळांमां उतर्यो. एने बीजे दिवसे सवारमां शियाळ मळ्युं. त्यार बाद शियाळनी मददथी ए नाना पुत्रे अनेक पराक्रमो बतावी सुवर्णपंखी, सुवर्णसुंदरी, अने सुवर्णअश्व प्राप्त कर्तुं.

ते लईने नानो भाई नगर पासेनी ए ज बे धर्मशाळा पासे आव्यो. त्यां फांसीनी शिक्षा पासेला पोताना बन्ने भाईओने तेणे हजार सुवर्ण-महोरो आपी छोडाव्या. त्रणे भाईओ स्वदेश आववा नीकळया.

रस्तामां सुवर्णसुंदरीनुं रूप जोई मोटो कुंवर तेना पर मोहित थई गयो. तेने प्राप्त करवा बन्ने मोटा भाईओए षड्यंत्र रच्युं अने ते मुजब ज्यारे एक नदी पासे आवी त्यारे तेओए नाना

१. पात्र अने प्रसंगालेखननी दृष्टिए विगतफेर साथे आवा प्रकारनुं कथानक आ ज पुस्तक मां 'The Sand river, The Stone Boat and The Monkey Ferryman' ए नामनी कथामां निरूपायुं छे. पृ. ७२-७८

२. 'भारत लोककथा'-भाग-८मो पृ. १६४-१६७ संपा० गुजराती प्रेस

માઈને ઘક્કો મારોને નદીમાં નાલ્કી દીધો. નાનો માઈ અગાધ જલમાં તળાવા લાગ્યો. પણ શિયાલ્ક-ની મદદથી તે કીનારે આવ્યો, ત્યાંથી જલદી તે પિતાની પાસે આવ્યો અને વ્હી વાત જણાવી. ત્યાં તો બંને મોટા કુંવરો આવ્યા અને તેમણે 'સુવર્ણપક્ષી પોતે લાવ્યા છે' એમ જાહેર કર્યું. પણ સુવર્ણસુન્દરીએ તેમનું પોકલ્ક ફોડી નાલ્ક્યું. નાના કુંવરને પત્તિ તરીકે પસંદ કર્યો. રાજાએ મોટા બન્ને રાજકુમારને જન્મટીપની સજા કરી.'

નાના માઈની સુલ્ક-સગવડોની સામે પોતાની ગરીબી જોઈ અદેલાઈથી તંગ આવી મોટા માઈઓ તેને લતમ કરી નાલ્કવાના કેવા દાવપેલ્ક લેલે છે અને તેની સામે બુદ્ધિચાતુર્યથી નાનો માઈ ડલટાં તેમને જ પસાવી કેવી રિલ્કિસિલ્કિ મેલ્કવે છે તેનું એક બંગાલ્કી કથાનક, આ કથાલ્કટકનું સુંદર ડદાહરણ છે. કથાનો ટૂંકસાર જોઈએ:^૧

સાત માઈઓના એક કુલ્કુંબમાં છ પરણેલા હતા અને તેઓ જુદા રહેતા હતા. સૌથી નાનો લ્કૂડેહ [Khoodeh] કુંવારો હતો. તે તેના પિતાને સુલ્ક લાલ્કકો હોઈ તેમણે ગાયોના ઘણ અને પૈસાના વારસામાંથી મોટો ભાગ લ્કૂડેહને આપ્યો હતો. તેથી છપ માઈઓ ઇર્ષ્યાથી વલ્કતા હતા અને લ્કૂડેહને ષિલ્કકારતા હતા. મોટા માઈઓને તો લ્કાવાના પાંપાં હતા, જ્યારે નાનો માઈ લ્કૂડેહ સાનુ-કૂલ્કતાથી રહેતો હતો. અદેલાઈથી તંગ થઈ તેઓએ એક દિવસ લ્કૂડેહને લતમ કરી નાલ્કવાનો વિચાર કર્યો અને એક યોજના કરી. એ યોજના મુજબ તેઓએ લ્કૂડેહને લગ્ન કરવા કહ્યું. માઈઓના પેટનો દગા જાણતો હોવા લ્કતાં લ્કૂડેહે હા પાડી. થોડા દિવસ પછી એક સવારે લ્કૂડેહના મોટા માઈઓએ તેને લ્કોટેલ્કોલ્કું જણાવ્યું કે કન્યા તૈયાર છે, આજ રાત્રે જ લગ્ન પતાવવાના છે અને તેથી સાંજે જ તેણીના પિતાના ઘર તરફ જવાનું છે. માઈઓએ ગોઠવેલ્કાં લ્કટકાને જાણતો હોવા લ્કતાં લ્કૂડેહે તેમની સાથે પ્રયાણ કર્યું.

રસ્તામાં નદી પાર કરવાની આવી ત્યારે લ્કૂડેહે તેના માઈઓની પછી નદી પાર કરવાની યોજના કરી અને લ્કટકી ગયો. અને રસ્તામાંથી એક ગોવાલ્કને પરણવાનો લોભ લતાવી, પોતાના કપડાં પહેરાવી, પોતાની જગ્યાએ મોકલ્યો અને તેની ગાયો લઈ ઘરે પાલ્કો ગયો. આ લ્કાજુ જ્યારે ગોવાલ્ક વરરાજાના લેશે ત્યાં આવ્યો ત્યારે સાંજના અંધારામાં તેના માઈઓએ તેને લ્કૂડેહ ઘારી નદીની અલ્કવલ્ક ઘકેલી દીધો.

જ્યારે માઈઓ પાલ્કા આવ્યા ત્યારે લ્કૂડેહને સાંજનું લ્કાણું રાંધતો જોઈ નવાઈ પામ્યા, પણ ધીરજ ગુમાવ્યા વગર કહ્યું 'માઈ લ્કૂડેહ ! નાવડીને મોટો ઘક્કો લાગતાં તું બહાર પેંકાઈ ગયો. અમે લ્કલાવવા ઘણી મહેનત કરી. પણ કાંઈ નહિ, લ્કાલ આપણે મેટીએ. પણ આ ગાયો તને ક્યાંથી મલ્કી ?' લ્કૂડેહે કહ્યું, 'ભગવાને આપી.'

લ્કૂડેહના માઈઓએ પોતાની નિષ્ફલ્કતાથી અને લ્કૂડેહની સમૂલ્કિથી લ્કલ્કી ડઠી, રાત્રે લ્કૂડેહના ઘરને લ્કાલ્કી નાલ્કવાનો દુષ્ટ વિચાર કર્યો. ગમે તે રીતે લ્કૂડેહને લ્કલ્કર પડી ગઈ. તે

૧. આવા પ્રકારનું કથાનક કંઈક પાત્રના નામ અને આલેલ્કનના થોડા પેરપાર સાથે ફ્રેન્લ્ક લોકકથામાં પણ કહેવાયું છે. જુઓ 'The Golden Bird', 'Tales from the French Folklore of Missouri'-by Joseph Medard Carriere. Page-60

2. 'Khoodeh the Youngest Born', 'Bengali Fairy Tales' Pages 17-22. by F.B. Bradley-Birt.

रात्रे ते बहार बीजे क्यांय सूइ रह्यो. योजना मुजब मोटा भाईओए खूडेहना घरने बाळी नाख्युं. अने ज्यां त्यां कोलसाना टगला कर्या. खूडेहे आवी पोतानी एक गाय उपर राख अने कोलसानी गुण मूकी वेचवाना बहाने बजारमां जई युक्तिपूर्वक एक रूपिया भरेली गुण साथे अदला-बदली करी घरे आव्यो अने सवारे भाईओनी वहुओ सांभले तेम रूपिया भरेली गुण खाली करी रूपिया गणत्रा लाग्यो. पछी एक भाभीने त्यांथी त्राजवा मंगावी तेनी नीचे एक रूपियो चोंटाडी दीघो, अने पछी पाळुं मोकल्युं. आ जोई मोटा भाईओ विचारमां पढी गया के नानो आटलुं बधुं घन लाव्यो क्यांथी के जेने तोलवा माटे त्राजवानी जरूर पढी ? मोटा भाईओए तेनी पासे जईने आ बाबत विषे पूछ्युं, त्यारे खूडेहे कहुं, 'मारुं घर बळी गयुं अने सूब कोलसा-राख मळ्या. थोडे दूर एक गाममां कोलसानी खूब किंमत उपजे छे. लोको एक कोलसानी गुणने बदले एक गुणी भरीने रूपिया आपे छे. हुं तमने पण तमारा घर बाळी मूकवानी सलाह आपुं छुं अने पछी तेना कोलसा लई बाजुना गाममां जई बूम मारजो के, 'कोलसाथी भरेली गुणीनी किंमत तेवडी ज मोटी गुणी भरीने रूपिया छे !'

त्यारबाद ते प्रमाणे मोटा भाईओए कयुं अने पोतानां घर बाळी मार्या अने गुणो भरीने कोलसा लीघा अने बाजुना गाममां जई खूडेहना कहेवा मुजब बूमो मारवी शरू करी. गामना लोकोए तेमने गांडा गणी, मार मारीने त्यांथी तगडी मूक्या. तेओ निराधार थई गया अने झुपडा बांधी मजूर तरीके खेतमां काम करवा लाग्या. खूडेह समृद्धिवान थयो, एक सुंदर कन्या परण्यो अने सट्टामां घणुं कमायो. त्यार बाद भाईओने साथे-बोलाव्या अने एक पण पाई लीघा वगर धंधामां भागीदार बनाव्या अने सुखेथी रहेवा लाग्या.

आम, आ कथामां नानो भाई, ईष्याळु मोटा भाईओना अपकारनेा बदला उपकारथी वाळे छे. आ ज प्रमाणे पेक्युनो जोआओ [Pequeno Joao] कथामां पण ते पोताना दगा-बाज भाईओना अपकारने बदले ऊंचो दरज्जो अनावी तेमनुं मान-वधारे छे. कथानी दूकी रूप-रेखा आ प्रमाणे छे:

एक राजाने त्रण दीकरा हता. तेमांथी पहेला बे अभग अने मूर्ख हता. ज्यारे त्रीजो पेक्युनो जोआओ विचक्षण गुणवाळो हतो. राजाए जोयुं के प्रथम बे पुत्रो नकामा छे त्यारे तेणे ते पुत्रोने अमुक रकम आपी पोतपोतानुं फोडी लेवाजण लव्युं. आथी त्रीजो सौथी नानो पुत्र पेक्युनो राजाना वारस तरीके रह्यो, परन्तु पेक्युनोए राजानुं कहुं मान्युं नहि अने पोताना बे भाईओ साथे चाली नीकळथो.

रस्तामां तेओ एक राक्षसना घरमां रातवासो रह्या त्यारे राक्षसनी, सर्वनो कोळियो करी लाई जवानी युक्तिते पेक्युनोए बुद्धि-चातुर्यथी निष्फल बनावी अने तेनी छ लाल टोपीओ लईने भाईओ साथे बीजा शहेरमां आव्यो. ते शहेरना राजाए आ त्रणेयने उत्तम पुरुषो धारोने सौथी मोटाने कारभारी, बीजाने अघ्यक्ष अने पेक्युनोने भरवाड तरीके नोकरीमां राख्या.

रोज सवारे पेक्युनो घेटां चारवा जतो, त्यां वांसळी बजावतो. वांसळीना सूरथी ए राजानी कुंबरी आकर्षाई. तेने पेक्युनोनी टोपी आकर्षक लागी. तेणे पोताना प्रणयनो पेक्युनो पासे एकरार करी छ टोपीओ मेळवी अने पिताने कहीने पेक्युनोने बदती अपावी.

१. 'Karne da Pequeno Joao' (Folklore in Salsette) G.F. D'penha
जओ : 'Indian Antiquary' Vol. XVI P. 327-332.

पोताना नाना भाईने राजा द्वारा बढती मठेली जोईने तेना बे मोटा भाईओ इर्ष्याना माया बळा जवा लाग्या अने तेने खतम करी नाखवानी योजना घडवा लाग्या.

एक दिवस राजा मांदो पड्या त्यारे मोटा भाईओए नाना भाईने राक्षस पासे मोकली मारी नाखवाना हेतुथी राजाने कहुं, 'जो तमे राक्षसना सोनेरी पोपटनु' दर्शन करशो तो साजा थशो' अने राजाने ते माटे नाना भाईने मोकलवानी सलाह आपी. नानो भाई बहादुरीपूर्वक राक्षसने त्यां गयो अने चतुराईपूर्वक पोपट लई आव्यो. ते रीते मोटा भाईओए राक्षसने र्यांथी मारी नाखवा माटे नाना भाईने राक्षसनी घोडी, रत्ननी वींटी अने कांबळी लई आबवा जणाव्युं. ते नानो भाई लई आव्यो. अंते मोटा भाईओए छेल्लो दाव अजमाव्यो. राक्षसने पकडी लावी, राजा जो तेनी उपर सवारी करे तो साजो थाय-एम कही राक्षसने पकडवा नाना भाईने मोकल्यो. त्यारे पण नानो भाई युक्तिपूर्वक राक्षसने पकडी लाव्यो. राजाए तेना उपर सवारी करी अने दैव-योगे साजो थई गयो, तेथी खुश थई राजाए पोतानी राजकुंवरी परणावी, राजपाट आप्युं. पेक्युनोए पोताना मोटा भाईओ प्रत्ये वेरनो बदलो न लेतां तेओने ऊंचा दरज्जे स्थायी मान वधाव्युं.

आम अहीं इर्ष्यानी आगमां सळगता मोटा भाईओ नाना भाईने अनेकवार मरणोन्मुख स्थले घकेले छे. पण हमेशां त्यांथी विजयी थईने ज नानो भाई पाछो आवी सुख-वैभवनो अधिकारी बने छे.

रायपुर जिल्लानी एक लोककथां पण आ कथाघटकनो सुंदर रीते उपयोग थयो छे. टूंकमां कथा आ प्रमाणे छे :

एक राजाना खेतरने भूंडो खूब नुकसान करता होई पोताना सात दीकरामांथी एक एकने तेनी चोकी करवा माटे रात्रे मोकल्यो. परन्तु प्रथम मोटा छ तो रात्रे ऊंधो गया अने खेतरनी चोकी न करी शक्या. सौथी नाना पुत्रे रात्रे खेतरमां जई पोतानी आंगळीनुं टेखुं कापी तेना पर मोठुं भभराव्यु, जेथी तेनो पीडामां रात्रे ऊंघ न आवी जाय. आम ते रात्रे जागतो हतो त्यारे मध्यरात्रेए सात घोडाआ अनाज खावा आव्या त्यारे नाना पुत्रे तेमांथी एक घोडाने पकडी पाड्यो. पकडायेला ते अश्वे संकट-समये मदद करवानुं वचन आप्युं त्यारे नाना पुत्रे तेने छोडी मूक्यो.

बीजा सवारे खेतरने सहीसलामत जोई राजा खुश थई गयो. राजाए बाकीना मोटा पुत्रोने देशनिकाल कर्या. परन्तु नानो पुत्र तो मोटा भाईओनी पाळळ ज गयो. त्यारे मोटा भाईओए तेने जोया त्यारे तेने खूब मार मायां अने तेने खलास करी नाखवा मांड्या. ते वखते सौथी मोटा पुत्रे तेने गुलाम तरीके राखवा कहुं.

केटलाक समय पछी तेभो बीजा राजाना गाममां आव्या. राजाने एक कुंवारी कन्या हती. राजाए ढंडेरो पीटाव्यो के, 'जे कोइ पोताना घोडा वडे राजमहेल कुदावी जरो तेने पोतानी दीकरी परणावशे.' सौथी नाना पुत्रे भगवानना घोडानी मदथी राजमहेल कुदाव्यो अने राजकुंवरी परण्यो. आ सांभळी तेना भाईओए योजना करो के मोटा शब्दोथी लळचावीने नाना भाईने मारी नाखवो अने राजकुंवरीने पडावी लेवी.

‡ The Youngest Son. (A God-dhuka Lohar Story from Raipur District) From 'Foktales of Mahakoshal' by Verrier Elwin

आम विचार करी घर तरफ जतां रस्तामां नाना भाईने मोटा भाईओए भेगा मळी कूवामां धकेली दीधो अने राजकुंवरीने उठावी गया. आ बाजु पेलो नानो भाई भगवानना घोडानी मद-दधी बहार नीकळी तेना पर बेसी पोताना घरे आव्यो अने पिताने सर्व वात जाहेर करी. च्यारे छ ये भाईओ घरे पहाँच्या त्यारे तेओए नाना भाईने जोयो. राजाए छएने मारी नाख्या. नाना पुत्रे राजकुंवरी साथे सुख भोगवतां राज कयुं.

पोते महेनत मजुरी करे अने नानो भाई लहेर उडावे ए जोई मोटा भाईओ नाना भाई प्रत्ये इर्ष्याळु बनी तेने मारी नाखवानी क्रूर योजना घडे तेवुं कथानक कारिकोट [Karikot] तरफ प्रचलित छे. ते कथा दूकमां आ प्रमाणे छे :

एक वृद्धने सात पुत्रो हता. जेमांथी सौथी नानो कुंवगे हतो. च्यारे वृद्ध मरण पाभ्यो त्यारे छये भाईओ भेगा रहेवा मांड्या. छए भाईओ खूब महेनतमजुरी करवा लाग्या अने नानो भाई रखडवामां अने रमवामां वखत गाळतो. पोताना नानो भाईने आम बेफिकरो जोई छए जणे खेतरमां ऊंडो खाडो खोदी दाटी मारवानी योजना करी. ए राते तेओए नाना भाईने आवती कालथी रांडवुं लईने खेतरमां आववानुं जणव्युं अने नहीं आवे तो मारी नाखवानी धमकी आपी.

बीजे दिवसे नानो भाई खेतरमां आवे ते पहेलां सौथी मोटा भाईए पोतानी कुहाडी खाडामां नाखी. च्यारे नानो भाई आव्यो त्यारे मोटा भाईए खाडामांथी कुहाडी काडी आपवना बहाने तेने खाडामां उतारी उपरथी कादव अने पथर मारीने दाटी दीधो अने रडता रडता घरे गया.

आ बाजु नानो भाई खाडामां उंदरे करेला दर मारफते जंगलमां नीकळी आव्यो अने पाळो घरे गयो. त्यां मोटा भाईओ तेनी उत्तरक्रिया करता हता. नाना भाईने जोई तेओ भय पामी गया. नाना भाईए पोतानो सर्व वृत्तान्त कह्यो अने जणाव्युं के पोते हवे तेओनी साथे नहि रहे. आम कही ते जंगलमां गयो अने छाणनुं लीपेलु घर पोताना माटे बनाव्युं. थोडा वखत पछी महापुरवे एक माळीकन्या तेनी पासे मोकळावी. तेने ते परण्यो अने बन्ने सुखेथी छाणना घरमां रहेवा लाग्या.

रायपुर जिल्लामां बीजी एक आ ज कथाघटकने निरूपती कथा प्रचलित छे. जेमां नाना भाई प्रत्ये माता-पिताने खूब पक्षपाती प्रेम होवाथी मोटा भाईओ इर्ष्यामां प्रज्वळतां, तेनो कांटो दूर करवानी योजना करे छे. पण अंते नानो भाई विजेता बनी सुखसमृद्धिनो स्वामी बने छे. दूकमां कथा आ प्रमाणे छे :

एक राजाने पांच पुत्रोमांथी सौथी नाना पुत्र उपर खूब प्रेम होई तेने मनमानी उत्तम चीजो अपावतो हतो. ते जोई चारे य मोटा भाईओए अदेखाइथी बळता होई, नाना भाईने जंगलमां लई जई मारी नाखवानो निर्णय कयो.

एक दिवसे शिकारना बहाने मोटा भाईओए नाना भाईने जंगलमां लई जईने रखडतो मूकी दीधो अने घरे आवी राजाने जणाव्युं के 'वावे तेने फाडी खाबो छे' आ बाजु नानो भाई रखडतो रखडतो मधुवनमां आव्यो अने सुरभि गायनी साथे रहेवा लाग्यो. एक वखत एक वृद्ध ब्राह्मण

१. 'Escape from the Pit' [A Kuruk story from Karikot on the Indrawati River, Baster state] From : 'Folktales of Mahakosala' by Verrier Elwin.

२. 'The Iron Cart' (A God-dhuka Lohar Story from Raipur District) From 'Folktales of Mahakoshal,' by Verrier Elwin

तेने उपाडी जवा लाग्यो त्यारे सुरभि गायोए तेने छोडाववा प्राण आपी दीघा. परंतु त्यांथी छटकी नानो भाई चमरगुरुनी सेवा करवा लाग्यो. वरदानमां नाना भाईए अमृतजळ मांगी सुरभि गायोने जीवित करी अने पाछो तेमनी साथे रहेवा लाग्यो.

एक दिवस एक राजा, पोतानी नानी पुत्रीने योग्य आ ज वर छे—एम जाणी नाना भाईने रथमां बेसाडी पोताने महेल लई आव्यो. जेवी तेणे राजानी कुंवरी जोई तेवी ज तेने गमी गई. तेनी साथे लग्न करीने ते सुखेथी रहेवा लाग्यो.

मंडल जिल्लानी एक कथामां एक नानो भाई निर्धन होवा छतां समृद्धिनी स्वप्नील झंखना करे छे. ते जोई मोटा भाईओ तेने धुस्कारी मृत्युना मुखमां धकेले छे. पण तेमांथी ते बची पोताना पुरुषार्थ वडे झंखेली समृद्धि मेळवीने ज चंपे छे. कथा टूंकमां आ प्रमाणे छे :

पांच गरीब भाईओ हता अने लाकडां कापी वेचवानो धंधो करता हता. एक दिवस लाकडां वेचवा जता हता त्यां रस्तामां एक झरणाने कांटे आराम लेवा बेठा अने गप्पां मारवा मांड्या. एवामां नाना भाईए कष्टुं, 'हुं अडीं वरुचे हाथीघोडानां रहेठाणो सहितनो एक राजमहेल बांधीश अने मारा नोकरो पण अहीं रहेरो' आ सांभळी मोटा भाईओ क्रोधे भराइ बराड्या के, 'तारा जेबुं भूखुं प्राणी वळी राजमहेल शुं बांधवानुं ?' लाकडा वेची आवती वळते मोटा भाईओए पोते तरस्या थया छे एबुं बहानुं बतावी पाणो लेवा माटे नाना भाईने कूवे मोकल्यो अने तेमां धक्को मारी नाखी दीघो.

बीजे दिवसे एक हजामे तेने कूवामांथी बहार काढ्यो अने तेने राजा पासे लई गयो. राजाए उभार करी तेने जीवाड्यो अने चपरासी तरीके राख्यो. त्यां तेने हजाम साथे दोस्ती थई. एक दिवस हजाम अने नानो भाई वेगार करवा देशान्तरे जवा तैयार थया. रस्तामां एक निर्जन गाममां आव्या. त्यांना बघां रहेवासीओने एक राक्षस भक्षी गयो हतो अने त्यांनी दोळतनुं रक्षण तेनो दीकरो करतो हतो. नाना भाईए अने हजामे आखा गाममां रवडी पुष्कळ धन एकटुं कयुं. नानो भाई तो ते धन लई पोताना घोडा उपर चाली नीकळथो अने हजाम अति लोभथी बीजी उत्तम चीजो लेवा रोकायो. एटलामां राक्षस त्यां आव्यो अने हजामने खाई गयो आ बाजु आ दोळत वडे नाना भाईए पेला झरणा पासे एक राजमहेल बांधव्यो ....

आ उपरांत फ्रेंच लोककथामां पण आ कथाघटकनुं निरूपण करतां कथानको प्राप्त थाय छे. 'सोनेरी वाळवाळी सुंदरी' नामनी कथामां नाना भाईनी विजयकथा साथे मोटा भाईओनी ईर्ष्यानुं वृत्तान्त आम कहेवायु छे :

एक आंधळा राजाए पोताना ऋण दीकरामांथी जे कोई सोनेरी वाळवाळी सुंदरीना फुवारा-मांथी जादुई जळ लावी आपी पोतानी आंखो सारी कररो तेने पोतानुं राज्य आपवानुं वचन आप्युं. प्रथम बे मोटा भाईओ जादुई जळनी शोधमां नीकळया. पण रस्तामां पथिकाश्रमां रोकाया ज्यां तेमणे पोतानुं बधुं धन गुमान्युं अने त्यांनी मालकणना गुलाम बनी रह्या.

१. The Palace by the Stream (A Baiga story from Pandpur Mandal District) From 'Folktales of Mahakoshal' By Verrier Elwin.
२. 'The Fair Lady of the Golden Locks' From : 'Tales from the French Folklore of Missouri' P. 167. - by Medard Carriere.

ज्यारे तेओ पाछा न फर्या त्यारे पीटर नामनो सौथी नानो राजकुमार जादुई जळनी शोधमां नीकळचो. ते पण आ पथिकाश्रममां आव्यो. अने त्यांनी मालकणनी बधी मिलकत जीती लीधी. ते मालकणे तेने जणाव्युं, 'सोनेरी वाळवाळी सुंदरीना किल्लामां बपोरे ज्यारे बधां ऊंघता होय त्यारे त्यांना फुवारामांथी जादुई जळ लई लेवुं'. बीजे दिवसे नाना भाईए किल्लामां जई त्यांनी सुंदरी साथे क्रीडा करी अने फुवारामांथी जादुई जळ लई पाछा फरतां तेणे पोताना बे भाईआने मुक्त कर्या.

रस्तामां सौथी मोटा भाईए दगाथी जादुई जळने चोरी लई तेनी जग्याए खारुं पाणी मूकी दीधुं. ज्यारे पीटरे तेना पिताने ते जळ जादुई गणी आप्युं अने आंखे छांट्यु त्यारे तेने दगा-बाज गणी देहांतदंडनी सजा करी. परंतु माराए तेने छोडी मूक्यो. पीटरे एक राजाने त्यां नाकरी स्वीकारी.

एवामां सोनेरी वाळवाळी सुंदरीए पुत्रने जन्म आप्या. तेणे पीटरना पिताने, जे जादुई जळ लई गयो हतो ते राजकुंवरने मोकलवा जणाव्युं. ज्यारे सौथी मोटो पुत्र त्यां गयो अने सुंदरीना प्रश्नोना जवाब न आपी शक्यो त्यारे सुंदरीए फरीथी राजाने साचो राजकुंवर मोकलवा जणाव्युं. त्यारबाद राजाने जादुई जळनी अदलाबदलीना वातनी खबर पडी. अंते पीटरने शोधो काद्दो अने सोनेरी वाळवाळी सुंदरी साथे ते परण्यो.

बीजी एक फ्रेन्च लोककथामां नाना भाईना विजयथी मोटा भाईने इर्ष्या आवता ते तेने मारी नाखे छे. त्यारबाद चमत्कारिक रीते मृत्यु बाद वांसळीरूपे जन्मेला नाना भाई मोटा भाईनुं पोहळ बहार पाडे छे. कथा टंकमां आ प्रमाणे छे^१ :

एक राजानी राजकुंवरिए एक गुलाबनुं फूल माग्युं. राजा ते लाव्यो. परंतु रस्तामां ते फूल ऊडी ग्युं. राजाए पोताना वण दीकराओने बोलावीने कहुं, 'जे कोई आ गुलाबनुं फूल लावी भापशे तेने हुं राजगादी आपीश.'

सौथी नानो कुंवर आ फूल शोधीने लावतो होय छे त्यां रस्तामां तेने तेनो मोटो भाई मळे छे. मोटो भाई तेने रस्तामां ज मारी नांखे छे अने वचला भाईने आ वात गुप्त राखवाना सोगंद आपे छे. आ बे दगाखोर मोटा भाईओ त्यारबाद, नाना भाईनुं शब जमीनमां दाटी दे छे. परंतु तेम करतां अजाण रीते नाना भाईना शबनी टचली आंगळी बहार रही जाय छे.

एक दिवस एक भरवाडे रस्तामां कंइक चळकतुं जोयुं. ते लेतां जाण्युं के ते एक वांसळी होती. तेणे जेवी वांसळी वगाडी के अवाज आव्यो, 'वगाड वगाड. तें गुलाबना फूल माटे मने नथी मार्यो'. भरवाड आ वांसळी राजदरवारमां लई गयो. त्यां राजा राणी वचेट दीकरो-ए बघए ते वगाडी. आगळनो माफक ज तेमांथी अवाज नीकळचो. मोटा भाईए ज्यारे ते वगाडी के तरत ज तेमांना अवाजे तेने दोषित ठराव्यो. राजाए तेने फांसी आपी.

आ रीते मात्र गुजराती कथासाहित्यमां ज नहि परन्तु इतरप्रान्तिय अने ते उपरांत विदेशी कथासाहित्यमां पण आ कथाघटकनी लोकप्रियता अने व्यापकता जोई शक्या छे.

१. 'The Rose of Peppermette' From 'Tales from the French fo Iklore of Missouri'. P.240. Joseph Medard Carriere

૧. આઝ-પ્રજ્ઞાચારનું આઝ

એક વ્યક્તિ દ્વારા અન્ય વ્યક્તિ ઉપર જૂઠો દોષારોપ મૂકવાનાં કથાચિત્ર કે કથાઘટકનો નિર્દેશ આપણને ભારતીય પરંપરાના સાહિત્ય ઉપરાંત વિદેશી સાહિત્યમાં પણ અનેક ઠેકાણે જોવા મળે છે. આ પ્રકારનાં કથાઘટક પરત્વે ડૉ. હરિવલ્લભ માયાણીએ તેમના ‘શોધ અને સ્વાધ્યાય’ નામનાં પુસ્તકમાં ‘લોકકથામાં આઝ’ એ શર્ષક નીચે એક માહિતીસભર સંશોધનાત્મક લેખ આપેલો છે. ત્યાં તેમણે પ્રપંચના એક પ્રકાર તરીકે આઝને શંકા અને વહેમ કરતાં જુદું દર્શાવી આઝનો લોકકથામાં કઈ કઈ રીતે ઉપયોગ થયો છે તેનું વિશ્લેષણ કર્યું છે. પ્રથમ તેમણે આઝના ઉદ્ભવ પરત્વે વિચાર કરતાં દર્શાવ્યું છે કે ‘આઝ કાં તો અકસ્માત-યોગાનુયોગથી આવે, કાં તો કોઈથી હેતુપૂર્વક ઉદ્ભવિત હોય. પ્રાગર્વાચીન સમયમાં તેમ જ નિરક્ષર સમાજોમાં ને લોકકથાની સૃષ્ટિમાં આઝ મોટે ભાગે ઉદ્ભાવિત જ ગણવાનું રહે. કથાઓનાં નિરૂપણની જુદી જુદી કોટિઓ અનુસાર તેના ઉદ્ભાવક તરીકે મનુષ્ય કે અલૌકિક સત્ત્વ પણ હોય. કોઈ વાર મનુષ્ય इतर સત્તાથી પ્રેરાયા વગર સ્વતંત્રપણે આઝનો ઉદ્ભાવક હોય, તો ક્યાંક મનુષ્ય કે અલૌકિક સત્ત્વ નસીબ કે કર્મ જેવા વ્યાપક બઢથી પ્રેરાઈને આ પ્રકારનું કાર્ય કરતું નિરૂપાયું હોય છે. સમૂહમાં લોકોથી મૂકાયેલું આઝ તે લોકાપવાદ’.

આમ આઝનો ઉદ્ભવ અને તેના ઉદ્ભાવકનો વિચાર કર્યા પછી તેઓએ તેના કારણોમાં મનુષ્યકૃત સ્વતંત્રપણે મૂકાયેલા આઝમાં, સ્વભાવગત દુષ્ટતા, નિષ્કારણ શત્રુતા, ટીલઢવૃત્તિ, પર-પોડનવૃત્તિ, વેર, અદેલાઈ, સ્વાર્થ ને પ્રભુત્વવૃત્તિ इ.ને કારણમૂત ગણાવ્યા છે. આઝ ચોરીનું, ચારિત્ર્ય-પ્રજ્ઞાતાનું, મનુષ્યવધનું કે વિદ્રોહનું એમ અનેક પ્રકારનું હોય છે.

આ આઝ જ્યારે સત્ય હકીકત આપમેઢે યોગાનુયોગથી બહાર આવે ત્યારે ડતરી જાય છે. અથવા તો આઝનો ભોગ બનેલી વ્યક્તિની નિજી આગવી શક્તિ દ્વારા કે અલૌકિક બઢની સહાયતાથી પણ ડતરી જાય છે. આ ઉપરાંત કેટલીક વલ્ત અંતરનો ઢંલ અસહ્ય વનતા આઝ મૂકનાર પોતે જ કાર્યસિદ્ધિને અંતે આઝ ડતારવાની ગોઠવણ કરે છે.

આઝ પરત્વેના ઉપર્યુક્ત વિશ્લેષણ પછી તેઓએ દષ્ટાન્ત કેલે સંયોગોથી ઉદ્ભાવિત આઝમાં સ્યમંતક મણિ અને મેતાર્થ્ય મુનિના દષ્ટાન્ત આપ્યાં છે, તો અલૌકિક વ્યક્તિ કે શક્તિથી ઉદ્ભાવિત આઝમાં ગુણશ્રી, નઢ-દમયંતી અને પદ્મશ્રીના કથાનકોનું સંક્ષેપમાં આલેખન કરેલું છે. લોક કે વ્યક્તિથી ઉદ્ભાવિત આઝમાં સીતાના લોકાપવાદનું દષ્ટાન્ત ટાંક્યું છે, તો વ્યભિચારની માગણી નકારનાર પર બલાત્કારના દાલ્લઓમાં પ્રાચીન મિસરી-સાહિત્યની ‘બે બંધુઓની વાર્તા’ નો, ‘इलिभड’ માંની વેલેરોફોનની કથાનો, ‘बाईबल’ માંના જોસેફ અને પોટિફરના પ્રસંગનો, ‘चुल्ल पदुम’ કે ‘कुणाल’ જાતક જેવી જાતકકથાઓનો, રામાયણની શૂર્પણ્ણાની વાતનો, કથાસરિત્સાગરની કેટલીક કથાઓનો, ‘हंसावली’ ની વાર્તાનો તથા ‘पुरन भगत’ની દંતકથાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

૧. Stith Thompson ક્રા ‘Motif Index of Folk-Literature’-એ ગ્રંથમાં ‘False Accusation’-એ કથાઘટકના, કે-૨૧૦થી-૨૧૯૯ સુધી ક્રમાંકોમાં, આ કથાઘટકનો ક્રમ કે૨૧૧૧ દર્શાવાયો છે અને તેનું નામાભિધાન ‘Potiphar’s wife’ તરીકે થયું છે. ‘Standard Dictionary of Folklore’-એ પુસ્તકમાં તેના પૃ. ૮૮૨ ઉપર તેની વિગતો પ્રાપ્ત થાય છે.

૨. પૃષ્ઠાંક ૨૭૦ થી ૨૮૬

आ उपरांत शत्रुने वहेमनो भोग बनावी तेने सीधो करवाना संबंघमां आळना प्रसंगरूपे तेमणे “पउमसिरिचरिउ”मांणी घनश्रीनी कथानुं, जैन वार्तासाहित्यनी “नटपुत्र रोहक”नी वार्तानुं, पूर्णभद्रना “पंचाख्यान”मां अने पश्चिम भारतीय “पंचतंत्र”मां आवतो दंतिल श्रेष्ठि अने गोरंभनी वातनुं तथा सोळमो सदीना अंतमां रचायेछा बल्लाल-कृत “भोजप्रबंध”मांणी एक दंतकथानुं दूकमां निरूपण करेलुं छे.

अदेखाईथी प्रेरित आळमां तेमणे “महाउम्मग जातक” तेम ज भोज-कालिदासनी दंतकथा-ओनो उल्लेख करेलो छे. आम डॉ. भायाणीए आळना कथाघटकनी पृथक्करणशील सोदाहरण चर्चा करेली छे.

आ उपरांत डॉ. जनक दवेए तेमना अप्रकट महानिबंधमां पण आळना कथाघटकनो विचार कर्यो छे. दोषारोपना घणां कारणोमांथी वेरवृत्ति पण एक कारणरूप छे एम जणावी, खोडुं आळ मूकवानां अनेक कथानकोनुं तेमणे दूकमां निरूपण करेलुं छे. तथा साथे साथे तुलनात्मक अभ्यास पण करेलो छे. आळना कथाघटक परत्वे तेमणे जे जे कथानकोनुं निरूपण करेलुं छे ते नीचे प्रमाणे छे :

१. भर्तृहरिनी कथा २. बंधनमोक्षजातक ३. एना जेवुं ज एक बीजी जातककथानुं कथानक ४. “त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्र” तथा “वसुदेवहिंडी” अंतर्गत प्रद्युम्ननी कथा ५. इजिसना वार्तासाहित्यमांणी “अनपू अने वाटानी कथा” ६. “कथासरित्सागर” कथापीठ लंबक-तरंग ५मांणी “वररुचि-चितारा”नी कथा ७. पंडित शुभशीलगणिकृत “विक्रमचरित्रम्” प्रकरण ३७मांथी “शारदानंदगुरुनी कथा” ८. “कथासरित्सागर” कथापीठ लंबक-तरंग ५मांणी “आदित्यवर्मा राजा अने शिववर्मा मंत्रीनी कथा” ९. शुभशीलगणिकृत “विक्रमचरित्रम्”ना प्रकरण ५६मांणी शतबुद्धि, सहस्रबुद्धि, लक्षबुद्धि अने कोटिबुद्धि-ए चार वफादार सेवकोनी वात १०. “पंच-तंत्र”मांणी नोळिथानी वात ११. “दृष्टांतशतक”मांणा १००मा दृष्टांतनी कथा १२. पंडित शुभशीलगणिकृत “विक्रमचरित्रम्”द्वितीय खंडमांणी, प्रकरण ५७मांणी एक जुगारीनी कथा १३. पूरन भगत अथवा चौरंगीनाथनी कथा. १४. “जहांदारशा अने हुरमनुरझांहा”नी कथा १५. अमरसेन-वयरसेननी कथा १६. हंसराज-वच्छराजनी कथा १७. वीरभाण-उदयभाणनी कथा १८. “होथल पदमणा”नो कथा १९. “कथासरित्सागर”-“शक्तियशा लंबक”-तरंग ७मांणी “यशाधर अने लक्ष्मीधर”नी कथा-आम अहीं डॉ. दवेए जुदां जुदां कथानकोमां प्रतीत थतुं आळनुं कथाघटक केवी रोते आलेखायुं छे तेनो सारो एवो ख्याल आप्यो छे.”

१. “Shamal's Sinhāsanbatrisī-Preparation of an Authentic Edition of Tales Nos. 28,29,30,31 from the Original Manuscripts together with a Critical Study of these Tales.”

२. ‘The Jatak’ vol. I Pages 120 Ed. Cowel E.B.

३. ‘The Jatak’ vol. IV Page 117. Ed. Cowel E.B.

४. “पंचतंत्र” संपादक डॉ. भोगीलाल सांडेसरा पृ. ३३५-३३७

५. आ कथानको जे जे पुस्तकोमांथी लीधां छे तेनी सविस्तर माहिती ते महानिबंधमां पृ. ६७२ थी ६९२ सुधीमां, ते ते कथाना उल्लेख प्रसंगे नीचे फूटनोटमां आपेली छे.

આપણી પ્રયુમ્નકથામાં પ્રયુમ્નની પાલકમાતા કનકમાલા પ્રયુમ્નની વીરતા, રૂપ અને ગુણથી આકર્ષાઈ તેની પાસે અળછાજતી માગણી કરે છે. પ્રયુમ્ન, માતા તરફનો પોતાનો પૂજ્યભાવ પ્રકટ કરી ચાલ્યો જાય છે. ત્યારે પોતાની કામવાસના પૂર્ણ ન થવાથી રોષે મરાયેલી કનકમાલા તેના પર ચારિત્ર્યભ્રષ્ટતાનું આઠ મૂકે છે.

આગઠ જોયું એ પ્રમાણે આઠ અનેક પ્રકારનાં હોય છે. તેમાંથી અહીં માત્ર ચારિત્ર્ય-ભ્રષ્ટતાના આઠ વિષે વધુ વિચાર કરેલો છે. ચારિત્ર્યભ્રષ્ટતાનું આ આઠ સ્ત્રી કોઈ પરપુરુષ ઉપર, પોતાના ઓરમાન કે પાલકપુત્ર ઉપર કે દિયર ઉપર મૂકે છે. સ્ત્રી ઉપર્યુક્ત કોઈ પણ વ્યક્તિ ઉપર તેની વીરતા, રૂપ, ગુણ કે યૌવનથી આકર્ષાઈ આસક્ત થાય છે. અને ત્યારબાદ તે વ્યક્તિની પાસે પોતાની ઇચ્છાને તૃપ્ત કરવા તે શારીરિક હાવભાવ કે શૃંગારિક ચેષ્ટાઓ વડે નમ્ર બની માગણી કરે છે. આવી માગણી કરતી સ્ત્રી સાથેના પોતાના સંબંધનો ધ્યાન રાખી તથા નીતિ અને ફરજના મહત્ત્વ સાથે પેલી વ્યક્તિ એ સ્ત્રીની નઠારી માંગણીનો જ્યારે અસ્વીકાર કરે છે ત્યારે પોતાની ઇચ્છા વર ન આવવાના કારણે વેરથી ઝદિત થઈ તથા પોતાના આ કુકર્મ ઉપર ઢાંકપિછેડો કરવાના હેતુથી પોતાના શરીરની વિકૃતિ કરી, પેલી વ્યક્તિ ઉપર, પોતાના પર બલાસ્કાર કરવાનું આઠ ઓઢાઢે છે. કદિક પોતાને અળગમતી વ્યક્તિને દૂર કરવા માટે પણ તેના પર ચારિત્ર્યભ્રષ્ટતાનું આઠ ઓઢાઢવામાં આવે છે.

પરંતુ ઘણી વખત સ્ત્રી, જે વ્યક્તિ ઉપર આઠ મૂકે છે તે વ્યક્તિને તેણે પહેલાં ક્યારેય જોઈ નથી હોતી. પરંતુ અકસ્માતે એ વ્યક્તિ રાત્રીના અંધકારમાં કે એકાંતમાં પોતાની તરફ આવતી હોય કે પોતાના શયનની બાજુમાં ઊભી હોય ત્યારે સ્ત્રી એ વ્યક્તિ પોતાનું ચારિત્ર્ય ભ્રષ્ટ કરવા જ આવતી હોય છે અથવા ઊભી હોય છે એમ સમજી તેના પર જાણ્યા વૂઝ્યા વગર જ, ચારિત્ર્ય-ભ્રષ્ટતાનું આઠ મૂકે છે.

અંતે આ આઠ, સાચી વસ્તુપરિસ્થિતિની જાણથી, આઠ મૂકાયેલી વ્યક્તિની વીરતાથી કે તેના શીલમાહાત્મ્યથી પ્રસન્ન થયેલી કોઈ અલૌકિક શક્તિ વડે ઊતરી જાય છે. કદિક ચારિત્ર્ય-ભ્રષ્ટતાના આઠથી કોઈ વ્યક્તિ દેહાંતદંડ ભોગવે છે અને તેના મરણ પછી સાચી વાત બહાર આવતી હોય છે. કદિક આઠ મૂકાયેલી વ્યક્તિ આઠ ઊતરી જતાં લોકોમાં પૂજાય છે અને આઠ મૂકનાર વ્યક્તિ, પોતાની પોલ પકડાઈ જવાથી લોકોમાં નિંદાપાત્ર થાય છે. અને તેની બીકે ઘણી-વાર તે ગળે ફાંસો ધાઈ જીવનનો અંત લાવતી હોય છે.

આમ ચારિત્ર્યભ્રષ્ટતાના આઠ વિષે આટલો પ્રાસ્તવિક વિચાર કર્યા પછી કેટલાંક કથાનકો દ્વારા તે કથાઘટકને સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ. ડૉ. ભાયાળી તથા ડૉ. દવેએ લીધેલાં કથાનકોની નોંધ આગઠ આપી છે. તેમણે નિરૂપેલાં કથાનકોનો અહીં ઉપયોગ નથી કર્યો. તે ઉપરાંત બીજાં કેટલાંક નવા કથાનકોનું અહીં નિરૂપણ કરેલું છે.

બૌદ્ધસાહિત્યમાં રાજા અશોકનું કથાનક આવે છે. તેમાં તેના પુત્ર કુણાલની કરુણ કથા આલેખવામાં આવી છે. કુણાલ નામનાં પક્ષી જેવી સુંદર આંખો ધરાવતો આ અશોક-પુત્ર કુણાલ રાજસભાની ઘટપટોથી હમેશાં દૂર જ રહેતો હોય છે. રાજાની રાણીઓમાંની એક તિષ્ઠરશ્ચિતા આ સુંદર અને યુવાન કુણાલ પ્રત્યે પ્રેમમાં સલગતી હોય છે. તે રાણીએ કુણાલ પાસે આવી અ-ઘટિત માગણી કરી, પરંતુ તેની વિનંતિ કે ધાકધમકી વધુ નકામું ગયું. વેરની આગ સંતોષવા તેણે એક કાવત્રું રચ્યું. તે મુજબ તેણે કુણાલને દૂરના પ્રાન્તમાં મોકલ્યો અને પછી ચોરીકૃપીથી

राजानी मुद्रावाळो एक आज्ञापत्र लखी त्यां कुणालनी आंखो फोडी नाखवानो हुकम लखी मोकलाव्यो. ते प्रमाणे तेनी बन्ने आंखा फोडी नाखवामां आवी.^१

त्यारबाद ते भिखारीनी हालतमां तेनी पत्नी साथे अशोकनी नगरीमां आव्यो अने त्यां राजमहेलनी सामे वीणा बजाववा लाग्यो. राजाए अवाज सांभळता तेने बोलाव्यो. साची वस्तुनी जाण थई. राजाए गुरूसामां राणीने मारी नाखवानो हुकम कर्यो, पण क्षमावंत कुणाले विनंतिथी तेने जीवितदान आप्युं अने कहुं के “ए मारी माता प्रत्ये मने हजी पण अपार लागणी छे. जा आ शब्दो साचा होय तो मारी आंख पाछी जेवी हती तेवी थई जाओ.” अने तरत ज तेनी आंखो पहेलांना जेवी सुंदर थई गई.^२

आ कथामां अपरमानी अघटित मागणी अने पुत्र द्वारा अनादरनी वात आवे छे. जो के आमां उघाडा आळनी वात नथो आवती, परंतु अनादरथी उदित थयेला वेरनी वसुला-तनी वात आवे छे.

जैनसाहित्यमां सुदर्शन श्रेष्ठिनी कथामां भ्रष्टाचारना आळनी वात आवे छे. शीलनो प्रभाव अने तेना माहात्म्य अर्थे जैन कथासाहित्यमां आ कथा खूब प्रचलित छे. तेनी कथा टूंकमां आ प्रमाणे छे :-

चंपापुरीमां ऋषभदास नामना श्रेष्ठिने अर्हदासी नामनी स्त्री हती. तेने सुदर्शन नामनो पुत्र थयो. ते सुदर्शन युवावस्था पाम्यो त्यारे तेने श्रेष्ठिए मनोरमा नामनी कन्या परणावी. सुदर्शनने राजाना पुरोहित कपिलनी साथे गाढ मैत्री हती. एक वखत कपिलना मुखथो सुदर्शननी प्रसंशा सांभळी तेनी स्त्री कपिला तेना पर अनुरक्त थई.

एक दिवस एकांतनो वखत जोईने कपिला सुदर्शनने घेर गई अने तेने कहुं, ‘आजे तमारा मित्रने शरीरे ठीक नथी. माटे तेनी खबर लेवा माटे घरे चालो, ते बोलावे छे’. एम कही सुदर्शनने पोताने घरे तेडी गई. त्यां गुप्त गृहमां तेने लई जई बारणा बंध करी, लज्जा त्यागीने तेणे भोगनी प्रार्थना करी. त्यारे सुदर्शन पोते नपुंसक छे एम कही त्यांथी बहार नीकळी पोताने घेर गयो.

एकदा राजा, पुरोहित अने सुदर्शनने साथे लई उद्यानमां क्रीडा करवा गयो. ते वखते बाहनमां बेजोने ते राजानी अभया नामनी राणी कपिलाने साथे लई उद्यानमां आवी. तेवामां मार्गमां कपिलाए एक स्त्रीने छ पुत्रो सहित मार्गे चाली जती जोईने, ‘आ स्त्री कोण छे ?’ एम अभया राणीने पूछ्युं. त्यारे ते बोली के, ‘आ तो सुदर्शन शेटनी स्त्री छे. अने आ छ तेना पुत्रो छे.’ ते सांभळीने कपिलाए कहुं के, ‘शेठ तो नपुंसक छे. तेने पुत्रो क्यांथी ?’ एम कही तेणे पोतानो सर्व वृत्तान्त राणीने जणाव्यो. राणीए ते सांभळी कहुं के “तुं तो मूर्ख छे, ते शेठे तने कपट करीने छेउरी छे.” कपिला बोली, “हे देवी ! तमारी चतुराह तो हुं त्यारे ज जाणुं के ज्यारे तमे एक पण वखत ते सुदर्शन शेठ साथे क्रीडा करो.” राणीए वचन अंगी-कार कर्तुं.

१. अपरमाता पोताना दीकरानी आंखो पोताना पति पासे ज फोडी नखावे छे. ए प्रकार्तुं कथानक फ्रेंच लोककथामां पण छे. जुओ : ‘Tales from the French Folklore of Missouri-by Joseph Medard Carriere-[कथा नं० ४२ पृ० २०८]

२. ‘Buddha and the Gospel of Buddhism.’

-आनंद कुमार स्वामी पृ० ३१४-३१५

३. “उपदेशप्रासाद”-कर्ता विजयलक्ष्मीसूरि, गु० भाषांतर-श्री जैनधर्म प्रचारक सभा, भावनगर.

[३ जी आवृत्ति] स्तंभ ४थो, व्याख्यान ५३मुं, पृ. २५६

એકદા રાજા ઇત્યાદિ સર્વે ક્રીડા કરવા ઉદ્યાનમાં ગયા હતા. મહેલમાં અભયા રાણી એકલ હતી. તે વલતે પંડિતા નામની પોતાની ધાત્રીને સુદર્શન શેઠને તેડી લાવવાનું કહ્યું. તે ધાત્રી સુદર્શનને ઘેર ગઈ તો એક ઘરમાં સુદર્શનને કાચોસર્ગે રહેલાં જાયાં. તેને ધાત્રીએ ઉપાડી રથમાં નાચી રાણીના મહેલમાં લઈ ગઈ. એકાંતમાં રાણીએ હાવભાવપૂર્વક કામવિકાર દેખાડી તેનો ઘણી પ્રાર્થના કરી તો પળ સુદર્શનનું મન ક્ષોભ ન પામ્યું. છેવટે રાણી થાકી ગઈ ત્યારે તેણીએ પોકાર કરી સિપાઈઓને બોલાવીને “આ સુદર્શન મારા પર બલાત્કાર કરવા અહીં આવ્યો છે”—એમ કહ્યું. સિપાઈઓ સુદર્શનને પકડી રાજા પાસે લઈ ગયા. રાજાએ સાચી વાત પૂછી, ત્યારે તેણે રાણીનો દયાને લીધે કંઈ પળ કહ્યું નહિ. ત્યારે તેને દુષિત ધારી શૂઠીએ ચઢાવવાના હુકમ કર્યો. રાજાના સેવકોએ તેને શૂઠી પર ચઢાવ્યો. તો તે શૂઠી, શીલ્ના પ્રભાવથી સુવર્ણનું સિંહાસન થઈ ગઈ. સિપાઈઓએ તેનો વધ કરવા કંઠ, મસ્તક, કાન તથા હાથપગ ઉપર ખડ્ગ વડે પ્રહારો કર્યા. તો અનુક્રમે ત્યાં હાર, મુકુટ, કુંડલ અને કડાં થઈ ગયા. તે આશ્ચર્યકારક બનાવ સિપાઈ-ઓએ રાજાને કહ્યો. રાજાએ જ્યારે આગ્રહપૂર્વક સાચી વાત જણાવવા કહ્યું ત્યારે તેણે રાણીને અભયવચન અપાવી બધી વાત કરી. આ વૃત્તાન્ત જાણી અભયારાણી ગલ્લે ફાંસો ખાઈ મૃત્યુ પામી. પંડિતા પાટલિપુત્રમાં કોઈ વેશ્યાને ત્યાં જતી રહી. અનુક્રમે શેઠ વૈરાગ્ય પામી દીડા લઈ મોક્ષે ગયા.

આમ અહીં હેતુપૂર્વકના આઠની વાત આબે છે, પળ આઠમાં ફસાયેલી વ્યક્તિ અલૌકિક શક્તિથી બચી જાય છે અને આઠ ઓઢાડનાર પોતે મૃત્યુ પામે છે. વઢી આઠમાં ફસાયેલી વ્યક્તિ યુક્તિપૂર્વક છૂટી પળ જાય છે. આઠના કથાઘટકનું આ એક સુંદર ઉદાહરણ છે.

આ ઉપરાંત લાલાફૂલાણીની કથામાં પળ તેની વિમાતા રાણી ઘણ તેના પર મોહિત થાય છે. પરંતુ અનાદર પામતા તે તેના પર અષ્ટાચારનું આઠ મૂકે છે. કથા ટૂંકમાં આ પ્રમાણે છે:

કેલાકોટ નામની વસ્તીમાં ફૂલ નામે રાજા હતો. તે ગામમાં સુકાઠ વર્તતો હોવાથી ત્યાંના ઘણિયાને અનાજના ધંધામાં ઘોટ જતી હતી. તેથી મંત્ર-યુક્તિથી તેમણે ડુકાઠ વર્તાવ્યો. ફૂલને કાને વાત આવતા તેણે બનમાં જઈ મન્ત્રયુક્તિ સેરવી નાચી અને ત્યાં મુશઠધાર વરસાદ વરસવો શરૂ થઈ ગયો. તે દરમિયાન ફૂલ પાછો ફર્યો. તેના સાથીઓ બધા વિવશ થઈ ગયા અને પાછળ પડી ગયા. વરસાદમાં રલલડતો કૂટાતા ફૂલ અચેત થઈ ગયો. તેનો ઘોડો તેને સેરવી ગામમાં લઈ પહોંચ્યો. ત્યાં જમલા આહીરની મોટી કુંવારો પુત્રીએ, તેના પિતાની સંમતિથી ફૂલની સાથે એ જ અવસ્થામાં લગ્નનાં ફેરા ફરીને બે પ્રહર સુધાં ફૂલને છાતીસાથે મીડાવી ચેતન આપ્યું. જ્યારે અડધી રાત્રે ફૂલ જાગ્યો ત્યારે તેને બધો વાત જણાવો. ફૂલ ખુશ થયો અને શેષ રાત્રી રસરંગમાં વિતાવી. એ જ રાત્રીએ કન્યાને ગર્ભ રહ્યો.

પ્રમાત થતાં ફૂલ અશ્વારૂઢ થઈ, કન્યાને કોઈ કલંકિત ન કહે તે માટે મુદ્રિકા નિશાની રૂપે આપી અને એક લલાણ કરી આપો પછી કેલાકોટ ચાલ્યો ગયો. અને પટરાણો ઘણના પ્રેમભાવમાં લીન થઈ આ આહીર કન્યાને મૂલી ગયો.

આ બાજુ અવધિ પૂર્ણ થતાં પેલી કન્યાના પેટથી લાલાનો જન્મ થયો. તે આઠ-દશ વર્ષનો થયો ત્યારે પિતા વિશે પૂઠતાં તેની માતાએ બધો વૃત્તાન્ત જણાવો, લાલાના કહેવાથી તેને ફૂલે આપેલી મુદ્રિકા અને લલાણ આપી કેલાકોટ મોકલ્યો.

૧. ‘મુંહણોત નૈણસીરી ર્યાત’ ળંડ-૨ સંપા. હી. ગૌ. ઓજ્ઞા, અનુ. રામનારાયણ ડુગ્ગડ, પ્રકરણ ૧૭, પૃ. ૨૨૯.

केलाकोटमां पिताने बधी वस्तुओ बतावी. फूले लाखाने हर्षपूर्वक पोतानी पासे राख्या. फूलने बीजो कोई पुत्र हतो नहि. फूल प्रायः केलाकोटमां रहेतो नहि अने लाखो केलाकोटमां काम चलावतो. ते रूप गुणनो भंडार हतो. एतुं रूप जोईने राणी घणना मनोभावमां विकार थया. एकवार राणीए तेने पोताना महेलमां बोलावी पोतानी दुष्ट वासना प्रकट करी. लाखाए तेना प्रत्ये माताभाव दर्शावी तेम न करवानी वात साफ जणावी दीधी. वेरथी प्रज्वलतो घण राणीए एक सांढणी-सवार मारफत एक पत्र फूलनी पासे माकलाठ्यो. काइ आवश्यक काम होय तो ज सांढणीसवार आवतो. तेथी फूले तेने आवतो जोई आ अडधो दूहो पूछया :

“कच्छ करीरै छंडियो कु देसडो कु सुत्त ।”

तेना उत्तरमां कासिदे कहुं :

“लाखो फूल महलियां खिण देवर खिण पुत्त ।”

—घणे आ समाचार कहेवडाव्या छे. सांभळतानी साथे फूले क्रोधथो सरदारोने लाखाने देशनिकालनो हुकम कर्यो. ज्यारे आ वातनो लाखाने खबर पडी त्यारे तेणे कहुं के “मारा पितानी वृद्धावस्थाए तमे मने काढी मूको छो, पण याद राखजो के जे कोई आवीने मने फूल मरी गया छे ए शब्द कहेशे तेनी जीभ कापी कादीश.” आम कही पाताना मामाने त्यां ते जतो रह्यो. फूलनुं मृत्यु थतां घण राणी तेनी साथे बळी मरी. आ समाचार लाखाने जणाववा कोई तैयार न थयुं. परंतु डाही डोमनीए जईने युक्तिपूर्वक लाखाना ज मोढेथी कहेवडाव्युं के, “शुं फूल मरी गया ?” आम पोताना मुखेथी ज ए शब्दो सांभळता ते पातानी जीभ कापी नाखवा तैयार थया, पण समजावटथी सोनानी जीभ सात वार कापी अने पछी ते केलाकोटनी राजगादीए बेठो.

आम आ कथामां विमाता द्वारा आळ ओढाडाय छे, परन्तु ते आळ उत्तरीनी वात अहीं आवती नथी.

शामळ भट्टनी “सिंहासनबन्नीशी”मांनी पचीशमी “जोगणीनी वार्ता”मां अपरमानी पुत्र प्रत्येनी कामवासनानी वात आवे छे. तेनो सार नीचे प्रमाणे छे :

उज्जैणोमां एक घेलो देखातो युवान आवी चढ्यो अने अणबोल्थो तंबोळीनी दुकाने रहेवा लाग्यो. विक्रमनी सभामां ए घेलानी पेर काढवानी होड थई अने राजाए तेनी पासे जई तेना चिह्न ओळखी ते बन्नीशलक्षणो होवानुं कहुं. पछी तेने पोताना महेलमां लावी पेरे पेरे तेनो पार पामी लीधो. तेणे विक्रमने कहुं, “रतनपुरीनो हुं राजकुमार ह्युं. मारा पिता, विदर्भना राजानी चढाइ आवता राज मूकी नासी गया. मारी अपरमाना महेलमां एकदा मारो दडो गेडीथी उछाळता जई पड्यो. ते लेवा हुं त्यां गयो एटले मारा यौवनथी आकर्षाई तेणे मने पोतानी साथे रंगे रमवा कहुं. में ना कही एटले मारे माथे भ्रष्टाचारनो आरोप मूकी, मारा पिताने ए प्रमाणेनो पत्र पाठव्यो. तेमणे कई पण तपास कर्या विना मारा कटका करवा प्रधानने आज्ञा मोकळी. शाणा प्रधाने पोतानी पुत्री द्वारा मारुं शील तपासाव्युं. हुं ए प्रधानपुत्रीनो लपटाय्यो न लपटायो. प्रधानने मारा सच्चारिण्यनी खातरी थइ. आथी तेणे पोतानी पुत्री मारी साथे परणावी. त्यारबाद तेना आवासमां हुं गुप्तरीते रहेवा लाग्यो. परंतु सासरे वधारे वखत रहेवुं याग्य न लागतां हुं घोडे चडीने त्यांथी भागी नीकळ्यो इत्यादि .... इत्यादि ....

१ ‘सिंहासन बन्नीशी’ कर्ता शामळ भट्ट सं. हरिहर पुस्तकालय (असल बन्नीश पुतळीनी मोटी वार्ता)

ગેડીથી દડો ઉછેલી અપરમાના ઘરમાં પડતાં તે લેવા રાજકુમાર જાય અને ત્યાં અપરમા તેને જોઈ તેના રૂપ-યૌવનથી આકર્ષાઈ અઘટિત માગણી કરે અને અનાદર પામતાં ચારિત્ર્ય-ભ્રષ્ટતાનું આઠ મૂકે એ પ્રકારનું કથાઘટક ‘હંસાવલી’ની કથામાં પણ પ્રતીત થાય છે.

આ જ પ્રમાણે ગેડીથી ઉછેલેલો દડો અપરમા પાસે પડતાં તે લેવા આવતાં ઓરમાન પુત્ર ઉપર તેની અપરમા તે અળગમતો હોવાથી તેનો કાંટો દૂર કરવાની ઇચ્છાથી એકાંતનો લાભ લઈ, શરીરની વિકૃતિ કરી, તેના પરવ્યભિચારનું આઠ ઓઢાડે તેવી એક કથા પશ્ચિમ ભારત-માં પણ પ્રચલિત છે. કથાનો ટૂંક સાર આ પ્રમાણે છે:

એક રાજા પોતાની એક રાણી અને બે સંતાનો સાથે રહેતો હતો. થોડા દિવસ બાદ રાણી મરણ પામી અને રાજા બીજી રાણી પરણી લાવ્યો. આ બીજી રાણી પહેલી રાણીનાં બાલકો પ્રત્યે અદેસ્વાઈ કરવા લાગી અને રાજા તથા પોતાની સાથેથી બાલકોને ટાલવા લાગી. બાલકો અપરમાની આ વર્તણૂકથી સમજીને દૂર રહેતાં હતાં.

એક દિવસ રાણી બગીચામાં મહાલતી હતી. તેવામાં હીરામોતીથી જડેલો એક દડો તેના પગ આગળ આવો પડ્યો. આવો અમૂલ્ય દડો પોતાના ઓરમાન પુત્રોનો જ છે એમ જાણીને તે તે લેવા જતી હતી ત્યાં તેનો ઓરમાન દીકરો મીંત કૂદીને બગીચામાં આવ્યો અને જ્યાં રાણી હતી ત્યાંથી દડો લઈ સ્તંભપથો ભાગવા લાગ્યો. પણ તેણે પીઠ ફેરવી કે તરત જ રાણીએ શોર મચાવી મૂક્યો, છાતીફાટ રુદન કરવા લાગી, પોતાના વાલ્ક પેદી નાખ્યા અને કપડાં ફાડી નાખ્યાં. એવામાં ચોક્કીદારો ત્યાં દોડી આવ્યા અને શોક-સંતાપ માટે પૂછતાં રાણીએ તરત જ રોષમાં તે મોટા ઓરમાન દીકરા પર બદચલનનું આઠ ઓઢાડ્યું. ચોક્કીદારો તેને પકડી રાજા પાસે લઈ ગયા. રાણીએ રાજા પાસે મોટા દીકરા વિરુદ્ધ કાઢી કહાની રજૂ કરી. ગુસ્સાથી કંપતા રાજાએ રાણીના કહ્યા મુજબ બન્ને રાજકુમારોને મારી નાખી તેમની આંખો હાજર કરવાનો મારાઓને હુકમ કર્યો.

ત્યારબાદ મારાની દયાથી બન્ને માઈઓ બચી જાય છે અને નાસી છૂટા પડી જાય છે. તેમાંથી એક માઈ પર હાથળી કલશ ઢોલે છે, એટલે તે બીનવારસ ગાદીનો રાજા થાય છે. બીજો રાજા રહ્યો છે. કેટલાંક સાહસિક પરાક્રમો પછી એ પણ રાજા થાય છે. અંતે માઈઓનો મેળાપ થાય છે. બન્ને મઠી પિતા પાસે આવે છે. ઓરમાન મા પોતાનો ગુનો કબૂલ કરે છે. રાજા તેને ગામ બહાર ધકેલી દે છે. પિતાપુત્રો આનન્દથી રાજ્ય કરે છે.^૨

એક મણિપૂરી કથામાં ઉપર્યુક્ત કથાનું જ કંઈક વિગતભેદે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.^૩ રાજાનું નામ હેમાંગસેન અને રાણીનું નામ અનંગમંજરી છે. તેના બે પુત્રોનું નામ તૂરી અને વસંત છે. અહીં તેઓની મા મરી જતાં જે નવી મા આવે છે તે ઓરમાન પુત્રો પર આઠ ન મૂકતાં નવો પ્રપંચ ખેલે છે. માંદગીનો ઢોંગ કરી ગુસ્સા રીતે શાળા માળસને બોલાવી તેને રાજા

૧. Folktales in Western India No. 11-by Putali H.Wadia. The Indian Antiquary Vol. XVII March 1881, P.75-81

૨. આ જ પ્રકારની કથા ‘અમરસેન-વયરસેન’ની વાર્તામાં, ‘હંસરાજ-વચ્છરાજ’ની વાર્તામાં અને ‘વીરમાળ-ઉદયમાળ’ની વાર્તામાં કંઈક વિગતભેદે કહેવાય છે.

૩. ‘The Two Brothers’ by Damant G. H., The Indian Antiquary Vol IV. 1875 p.260.-264

ने एम कहेवानुं शीखवे छे के-आ राणी जो तमारा बै दीकरा तूरी अने बसंतनां लोहीथी स्नान करे तो साजी थाय. राजा ज्यारे शाणा माणसने राणीनी मांदगीनुं कारण पूछे छे त्यारे ते राणीना शीखव्या प्रमाणे ज जणावे छे. राजा पुत्रोने मारी नाखवानो हुकम करे छे. पण माराओनी दयाथी छूटी जाय छे .....इत्यादि.....

आवा ज प्रकारनी एक बीजी कथा काश्मीरनी लोककथामां पण कहेवाई छे. तेनी कथा उपर प्रमाणेनी ज छे. तेमां फेर एटलो ज छे के नवी राणी ए वजीरनी पुत्री होय छे. नवी राणी राजाने पोतानो मानीतो बनावी पछी भभेरे छे के तेना बे पुत्रो स्वच्छंदी छे अने पोताना तरफ खराब वर्तनवाळा छे. राजा आ सांभळी बाळकोने मारी नाखवानो हुकम करे छे. माराओ ज्यां मारवा जाय छे त्यां देवीना प्रतापथी तेमनी तलवार लाकडानी थई जाय छे. आथी तेओ ते छोकराओने जंगलमां छोडी दे छे इत्यादि.....

काश्मीरनी एक बीजी लोककथामां अपरमा पोताना पुत्र पासे अघटित आचरण करवानुं जणावे छे. त्यारे तेओ ए वातना अनादर करे छे. अपरमा वेरथो प्रवृत्त थई तेमना पर आळ ओढाडी राजा पासे ते बे पुत्रोना हृदयनी मागणी करे छे. वातना टूंक सार आ प्रमाणे छे :^१

एक राजा अने एक राणीने बे बाळको हतां. थोडा समय पछी राणी मृत्यु पामी अने राजा बीजी वार परणीने नवी राणी लाव्यो. बन्ने बाळकोए एकमेकनी सलाह लई विचार कर्यो के आपणे नवीमाने कंइक अभिनंदनात्मक भेट घरीए. तेथी तेओए हीरा-माणिक्ये एक थाळ भयो अने नवी माना चरणोमां धर्यो. नवी राणीए तेनो स्वीकार कर्यो, ते वखते आ बे राजकुमारो पर तेनी नजर चोटी. राजकुमारो चाल्या गया. दिवसे दिवसे तेओ नवी राणी माटे एबी ज रीते भेट-वस्तुओ लेता आवता हता.

आम करता एक दिवस नवी राणीना मनमां ते ओरमान पुत्रो प्रत्ये कामवासना जाग्रत थई अने तेणे ते पुत्रोने पोतानी साथे अनीति आचरवानुं कहुं. पण तेओ बोल्या के, 'तमे तो अमारी माता थाओ. तमारी अने अमारी वच्चे आबुं कदापि संभवे नहि.' आम कही तेओ चाल्या गया.

सांजे ज्यारे राजा अंतःपुरमां गयो त्यारे राणीए पोतानुं द्वार वासी राख्युं. राजाए खलडाव्युं तो पण तेणे उघाड्युं नहि. राजाए कारण पूछ्युं त्यारे ते बोली, 'हुं तमारी परनी छुं के तमारा बे बाळकोनी ?' आम कही तेणे ते बाळको पर व्यभिचारनुं आळ ओढाड्युं. अने कहुं, 'हबे ज्यां सुधी तमे मने तमारा बे पुत्रोना हृदय काठीने नहि आपो त्यां सुधी हुं द्वार खोलवानी नथी.' राजाए तयारवाद वजीरने ते बाळकोने मारी नाखवा जणाव्युं पण वजीरनी दयाथी तेओ जंगलमां नासी नीकळया इत्यादि ..

१. Folktales of Kashmir by Knowls. J. H. [बीजी आवृत्ति] [पृष्ठांक १६६]

२. Hatim Tales. Kashmiri Stories and Songs by Sir Aurel Stain and G.A Grierson P. 45

आ उपरांत पात्र अने प्रसंगना आलेखनमां कंइक विगतफेर साथे आ ज प्रकारनी बीजी काश्मीरी कथा माटे जुओ Folktales of Kashmir by Knowls G.H.ए पुस्तकमांनी पृष्ठांक ४१५ थी ४४१ सुधी आपेली 'The Four Princes'-चार राजकुमारो ए नामनी कथा.

वार्ता आगळ चाले छे. तेमां पण फरीथी राजकुमार उपर भ्रष्टाचारनी शंका आवे छे. ते आ प्रमाणे:

रखडतां रखडतां बे राजकुमारो एक बीजा गाममां प्होंच्या. त्यांना राजाए तेमने उत्तम-कुळना जाणी नोकरीमां राख्या अने पोताना बे वृद्ध अंगरक्षकोनी साथे ते बे जणने पण अंगरक्षक तरीके नीम्या.

रात्रीना प्रथम प्रहरे मोटो राजकुमार चोकी करवा आव्यो अने ते राजाराणी सूतां हता ते शयनगृह आगळ चोकी करवा मांड्यो. रात्रीने वखते एक मोटो सर्प छत ऊपरथी नीचे सरतो तेनी नजरे पड्यो. सरतो सरतो ते राणी पासे प्होंच्यो. तरत ज मोटा राजपुत्रे पोतानी तलवारथी ए सर्पना कटका करी नाख्या अने तेने पथारी नीचे मूकी दीघा अने पोतानी तलवारने एक लूगडांमां वींटी लीघी. पछी एक लूगडांथी राणीनुं शरीर लूछवा गयो कारण के तेने थयुं के कदाच सर्पनुं विष राणीनां शरीरने लाग्युं होय. जेवो ते राणीना शरीरने लूछवा जाय छे त्यां राजा जामी जाय छे अने जुए छे तो राणीनी पासे तेनो आ अंगरक्षक ऊभो होय छे. राजा कंइ बोलतो नथी. पण पछी त्यारबाद आवता दरेक अंगरक्षकने ए पूछे छे के, 'जे सेवक पोताना मालिकने दगो दे तेने शुं सजा करवी?' दरेक अंगरक्षक जवाब आपे छे के, 'तेनो शिरच्छेद करवो'. पण ते वखते उतावळे कार्य करवाथी हानि थाय छे ए विषे एक एक दृष्टान्त कहे छे. त्यारबाद मोटा राजपुत्रे आवी रात्रीनो सर्व वृत्तान्त जणाव्यो अने पोतानी निर्दोषता साबित करी.

अहीं मात्र भ्रष्टाचारनी राजाने शंका ज आवे छे पण आ ज प्रकारनुं जे कथानक बंगाळनी लोककथामां खुब प्रचलित छे तेमां तो राणी स्पष्ट रीते भ्रष्टाचारनुं आळ ओढाडे छे. बंगाळनी आ कथा आ प्रमाणे छे :

एक राजाने त्रण पुत्रो हता. राज्यमां चोरोनो त्राव थयो होवाथी राजाए त्रणे पुत्रोने ते त्रास दूर करवानी आज्ञा आपी. प्रथम बन्ने भाईओ रात्रे फरवा नीकळ्या. पण बन्नेने चोरनी भाळ लागी नहीं. त्यारबाद सौथी नानो पुत्र शहरमां नीकळ्यो. राजमहेलना दरवाजा पासे आवता तेणे राजमहेलमांथी एक स्वरूपवान कन्याने बहार नीसरती जोई एने पूछ्युं के, 'तुं कोण छे? अवे रात्रीने समये कथां जाय छे?' एटले कन्याए कहुं के, 'हुं राज्यलक्ष्मी छुं. आज रात्रीए राजानुं मृत्यु थवानुं छे. तेथो अहो हवे मारो जरूर नथी. हुं बहार चाली जाउं छुं' नाना राजकुमारे तेने राजाने बचाववानुं वचन आपी, राजमहेलमां पाछी वाळी.

राजकुमार त्यांथी सीधो पिताना शयनगृहमां गयो. त्यां जोयुं तो राजा भर ऊंघमां हतो अने बाजुनी शय्यामां तेनी बीजा युवान राणी सूती हती. त्यां तो राजकुमारे एक मोटा नागने राजाना पलंगनी आजुबाजु फरतो जोयो. राजकुमारे पोतानी तलवारथी ते नागना बे टूकडा कर्या. छतां पण संतोष न थवाथी तेणे ए नागना सेंकडो टूकडा कर्या अने पाननी थाळीमां मूक्या.

परन्तु ज्यारे राजकुमार सर्पना टूकडा करतो हतो त्यारे ए नागना लोहीनुं विषमय टीपुं तेनी युवान ओरमान माना स्तन उपर जईने पड्युं. राजकुमारे जेम पिताने तेम माताने बचाववानो निश्चय करी पोतानी जीमे सात पडवाळो लूगटानो टूकडो वींटाळीने तेना वडे तेनी ओरमान माना स्तन पर पडेळुं लोहीनुं टीपुं लूछवा गयो. ज्यां ते नीचो वळीने टीपुं लूछे छे एटलांमां तो राणी ज्ञागी गई. तरत ज राजकुमार शयनगृहमांथी दोडी गयो. नाना राजकुमारनो नाश करवाना

१. Folktales of Bengal by L.B.Day [पृष्ठांक १४०-१५१]

हेतुथी राणीए राजाने जगाडीने कहुं के, 'में हमणा तमारा सौथी नाना पुत्रने मारा स्तननो स्पर्श करता पकड़यो छे. नक्की ते बददानतथी अहीं घूस्यो हतो.' राजा आ सांभळी स्तब्ध बनी गयो. आ बाजु नानो राजकुमार पोताना भाईओ पासे पाछो आव्यो अने कंइ पण बोख्यो नहि

बहेली सवारे मोटा पुत्रने अने तयारबाद बीजा पुत्रने बोलावीने राजाए पूछ्युं के, 'ए मानवी के जेनी पासेथी में मारी कीर्ति अने जिंदगीनो भरोसो राख्यो होय ते ज दगाबाज नीबडे तो मारे शुं करबुं?' बन्नेए अनुक्रमे 'शिरच्छेदनी शिक्षा ज करवी घटे' एम जणाव्युं. परन्तु उदाहरणो द्वारा समजाव्युं के 'प्रथम एनी खात्री करी लेवी जोइए के ते खरेखर गुनेगार छे के नहि'. सौथी नाना पुत्रने ज्यारे बोलाववामां आव्यो तयारे तेणे पण ए ज रीते जवाब आपीने पछी गई रात्रीनी बधी बात जणावी. राजा खुश थयो अने तेने खूब चाहवा लारयो.'

उपर्युक्त बन्ने कथाओमां आलेखननी दृष्टिए बंगालनी कथा अवश्य कलात्मक रीते कहे-वाई छे. काश्मीरनी कथामां राजा परपुरुष पर राणी प्रत्येना भ्रष्टाचारनी शंका सेवे छे, ज्यारे अहीं बंगालनी कथामां अपरमाता ओरमान नाना पुत्र उपर पोते ज तेना विनाशार्थे बदचलननुं आळ मूके छे.

आ उपरांत बंगालनी एक बीजी 'शीत अने बसंत' ए नामनी कथामां पण अपरमाता तेना ओरमान पुत्र पर व्यभिचारनुं आळ ओढाडे छे -ए कथाघटकनो उपयोग थयेलो छे. ते कथा टूंकमां आ प्रमाणे छे :

एक राजाने सूओ नामे मानीती अने दूओ नामे अणमानीती राणी हती. सूओ दुष्ट हती अने दूओने कष्ट आपती हती. सूओ निःसंतान हती. दूओने शीत अने बसंत नामना बे पुत्रो हता.

एक दिवस बन्ने राणीओ नदीए नहावा गइ, तयारे सूओए युक्तिपूर्वक दूओने माथे कंइक नाखीने पोपटी बनावी दीधी. घरे आवीने सूओए जाहेर कर्युं के दूओ नदीमां डूबी गई छे.

आ बाजु वखत जतां सूओने त्रण दीकरा अवतर्या. तेओ साव दोरी जेवा पातळा हता. ज्यारे शीत अने बसंत भरावदार हता. तेथी तेनी ओरमान मा तेमने खूब दुःख आपती. एक दिवस शीत अने बसंतने बदनाम करवाना हेतुथी तेओ ज्यारे शाळाएथी घरे आव्या तयारे ओरमान माए पोताना वाळ तोडी खूब शोर मचावी गुस्सामां एक दासीने बोलावी राजा पासे कहे-वडाव्युं के तमारा दीकरा शीत अने बसंत तेमनी ओरमान माने खूब गलीच भाषामां बदनाम करी छे. राजा ज्यारे क्रोधमां भभूकतो आव्यो तयारे राणीए तेने ते बे पुत्रोना रक्तथो स्नान करवानी इच्छा जणावी. राजाए तेम करवानी आज्ञा आपी. परंतु माराओनी दयाथी तेओ छूटी गया. इत्यादि...

आ उपरांत सिंधनी लोककथामां लाल शाहबाइ नामना एक महापुरुषनी कथा प्रचलित छे. आ 'लाल शाहबाइ'नी कथामां पण भ्रष्टाचारना आळनी बात आवे छे. ते टूंकमां आ प्रमाणे छे :

१. आ ज कथा 'शिक्षा अने शांति' ए शीर्षक नीचे 'भारत लोककथा' संपादक : ठक्कुर वसनजी, भाग चौथामां पृ. २१८ थी २२८सुधीमां आपेली छे.

२. Bengal Fairy Tales by F.B.Bradly-Birt p.153

३. Folktales of Sind and Gujarat (पृष्ठक७ थी१२) कर्ता-Kincaid C.A

લાલ શાહવાણનું 'શર' નામ હજારત સૈયદ ઉસ્માનશાહ મારવાડી હતું. જીવનની શરૂઆતનાં વર્ષોમાં જ તેઓ આધ્યાત્મિક જીવન તરફ વળ્યા હતા. ત્રણ વર્ષની વયે, કહેવાય છે કે, તેમણે આંધળાને દેખતાં કર્યાં, બહેરાને સાંભળતા અને મૂંગાને બોલતા કર્યાં.

તેમને ત્રણ સાથીદારો હતા. તેમના નામ શેખ બહાવલદીન, શેખ ફરીદગંજ શંકર અને મલ્હૂન જલાલુદીન. લાલ શાહવાણને આ 'લાલ શાહવાણ' નામ એમણે બતાવેલ ચમત્કારના પરિણામે મળેલું હતું.

શેખ જલાલ નામના ફકીરને પરાજય આપીને લાલ શાહવાણ તેમના ઉપયુક્ત ત્રણ સાથીદારો સાથે મુક્કા અને મદીના ગયા હતા. ત્યાંથી પાછા ફરતાં તેઓ એક ગામમાં રાતવાસો કરવા રોકાયા તે વખતે શેખ ફરીદગંજ સાથીદારો માટે બહાર પાંડુ ખરીદ કરવા ગયા. કમનસીબે પાંડુ પકાવવાવાળાની દુષ્ટ પત્નીને આ યુવાનને જોતાં કામવાસના જાગૃત થઈ. તેણે જ્યારે અઘટિત માગણી કરી ત્યારે શેખ ફરીદગંજે તેનો અનાદર કર્યો. આથી તેણે શેખ ફરીદગંજ ઉપર અષ્ટાચારનું આઠ મૂક્યું. તરત જ તેને પકડવામાં આવ્યો. અને તેને દેહાંતદંડની સજા થઈ. જ્યારે લાલ-શાહવાણે આ સાંભળ્યું ત્યારે તરત જ પોતાના મિત્રને છોડાવવાના પગલાં લીધાં, તેમણે બાકીના બે મિત્રોમાંથી એકને હરણ બનાવી વધસ્તંભ તરફ છાડી મૂક્યો. લાકો ઘેલા થઈને આ હરણ પકડવા તેની પાછળ પડ્યા. તરત જ લાલ શાહવાણે તેના બીજા મિત્રને સિંહ બનાવી દીધા. તેને જોઈ મારા ભાગી ગયા. અંતે સંત બાજ પક્ષીનું રૂપ લઈ શેખ ફરીદગંજને ઉપાડી સલામત સ્થળે લઈ ગયા. આ ચમત્કારથી તે સંત 'શાહવાજ' કહેવાયા, જેનો સિંધી-ભાષામાં 'બાજ પક્ષી' એવો અર્થ થાય છે.

આમ આ કથામાં એક પર સ્ત્રી એક સંતપુરુષ ઉપર મોહ પામી આઠ ઓઢાડે છે. આ કથાઘટકના નિરૂપણમાંનું એક નોંધનીય તત્ત્વ છે. આ ઉપરાંત મધ્યપ્રદેશમાંની એક ગોંડ-લોકકથામાં પણ એક અષ્ટાચારના આઠનું કથાનક આવે છે. ટૂંકમાં આ કથાનક આ પ્રમાણે છે :

એક પક્ષીનાં બે ઈંડાંમાંથી ગુંજમરા અને ગુંજહિરા (Gunjmarā and Gunjhirā) નામના બે કુમારો પેદા થાય છે. મોટા થઈ તેઓ એક રાજ્યમાં જાય છે. ત્યાં નાનો કુમાર ગુંજહિરા તે ગામમાં ત્રણ ફેલાવનાર મત્સ્યને મારી નાંખે છે. રાજાએ જાહેર કર્યું હોય છે કે જે મત્સ્યને મારશે તેને રાજકુંવરી પરણાવી મોટી સમૃદ્ધિ આપવામાં આવશે.

ગુંજહિરાના પરાક્રમથી રાજકન્યા તેના પ્રેમમાં પડી જાય છે. અને રાજા પોતાની શરત મુજબ મત્સ્યને મારનાર આ ગુંજહિરાને તે રાજકુંવરી આપે છે. પરંતુ ગુંજહિરા તે રાજકન્યાને પોતાના મોટા ભાઈ ગુંજમરા સાથે પરણાવવાનું કહે છે. અંતે રાજકન્યા ગુંજહિરા પ્રત્યે પ્રેમમાં પરોવાયેલી હોય છે છતાં, સાથે રહેવાના લોભે ગુંજમરા સાથે પરણે છે અને ત્રણ સાથે રહે છે.

એક દિવસ ગુંજમરા શિકાર માટે બહાર ગયો હોય છે ત્યારે મામી ગુંજહિરાને અંદર જમવા બોલાવે છે. બન્ને અંદર ગયા ત્યારે મામી બનેલી રાજકન્યાએ ગુંજહિરા પાસે અઘટિત માગણી કરી. જેનો ગુંજહિરાએ અનાદર કર્યો ત્યારે ગુસ્સે થઈ રાજકુંવરી બોલી, 'હું મરી જઈશ અને તને પણ મારી નાખોશ'. એમ કહી તે દહીં લાવી અને તેને પોતાના આંખા શરેરે ચોપડ્યું અને બિઠાબી-

૧. Folktales of Mahakoshal'-P.178 by Verrier Elwin

ओने पोतानुं शरीर चाटवा बोलावी. बिलाडीओए नहोर इत्यादिथी तेने मरणतोल करी नाखी. सांजे ज्यारे मोटो भाई घरे आव्यो त्यारे पत्नीनी आ हालत विषे पूछ्युं. त्यारे ते गुंजहिरा उपर आळ ओढाडती बोली, 'तमारा भाईए मारा पर बळात्कार करवानो प्रयत्न करी मारी आ हालत करी मूकी छे.' क्रोधे भराई गुंजमरा फांसो खावा जाय छे. पण गुंजहिरा 'पंच समक्ष आ वातनो फेंसलो थरो' एम कही पाछो वाळे छे. अंते गुंजहिरा पंच समक्ष तपावेला लोखंडना थांभलाने भेटा, सहीसलामत रही पोताना चारित्रनी साक्षी आपी जंगलमां चाव्यो जाय छे.

आम आ कथानकमां आळ मूकवा माटे स्त्री पोताना शरीरनी सामान्य रीते जे प्रमाणे पोताना ज हाथे कपडां फाडो, वाळ तोडी, कृत्रिम विकृति करे छे, तेना करता कंडक विचित्र रीते बिलाडीओ पासे ए प्रकारनी विकृति कराववानुं आलेखन नोंधनीय छे. अहां आरोपी शोलप्रभावे भयंकर कसोटीमांथी पसार थई, तेमांथी हेमखेम पार उतरी पोतानी पवित्रता साबित करी पोतानां कलंकने धोई नाखे छे.

आ ज प्रकारनी एक मुरिआ कथामां पण आळनुं कथानक आवे छे.'

एक राजाना थूंकथी एक हरणीने गर्भ रद्धो अने ज्यारे बाळक अवतर्युं त्यारे वृक्ष नीचे मूकी दीधुं. राजा निःसंतान होई तेने महेलमां लई जईने उछेरवा मांड्यो. क्रमे क्रमे ते मोटो थयो.

एक दिवस राजा शिकार करवा गयो ते वखते राजानी राणी अने आ छोकरो एक ज खंडमां सूतां हतां. राणी आ छोराने जोई कामातुर थई अने तेने पोताने आलिंगन आपवा माटे दबाण कर्तुं. छोराने तेनुं कष्टुं मान्यु नहीं. तेथी राणी खूब गुस्से थई.

राजानो ज्यारे आववानो समय थयो त्यारे राणीए कांटाओ वडे पोतानुं शरीर उझरडी नाख्युं अने भोंय पडी गई. राजाए ज्यारे कारण पूछ्युं त्यारे तेणे पोताना पर बळात्कार करवानुं आळ पेला छोराने पर ओढाड्युं. राजाए तेने जेलमां धकेली दीधो. तयारवाद पेला हरणी युक्तिपूर्वक तेने छोडावे छे अने साची वात राजाने जणावे छे. तेथी राजा ते राणीने जीवती दाटी दे छे. अने ते हरणी हरणी मटी सुंदर कन्या बनी जाय छे.

आम आ कथानकमां प्रद्युम्नकथानी माफक पालकमाता तेना पालकपुत्र प्रत्ये मोह पामी, पोतानी अघटित मागणीओने अनादर थतां भ्रष्टाचारनुं आळ मूके छे.

मध्यप्रदेशनी एक कथामां वळी एक राणी पोतानी ओरमान कुंवारी पुत्री उपर भ्रष्टाचारनुं आळ ओढाडे छे-एवुं आलेखन थयेळुं छे. कथा टूकमां आ प्रमाणे छे^१:

एक राजाने एक राणी अने बे बाळकोमां एक दीकरी हती. राणीना मरण बाद राजा बीजी राणी लाव्यो. ते आ बाळकोने असह्य दुःख आपवा लागी. आथी पण संतोष न पामता ए ओरमान माताए ए छोकरी उपर आळ मूकीने राजाने भरमाव्यो के, "छोकरी कुचारिथ्यनी छे, जुओ तेना शरीर उपर सगर्भावस्थाना चिन्हो जणाय छे." ज्यारे ए छोकरीना भाईए आ आळनी वात जाणी त्यारे ते बहेन अने भाई महेलमांथी भागी बूझ्या... इत्यादि...

१. Folktales of Mahakoshal P 361-363 by Verrier Elwin

२. 'Folklore in the Central Provinces of India' by M. N. Venkataswami of Nagpur. जुओ 'The Indian Antiquary' Vol. XXV (Feb. 1876) p. 48

આમ ભારતના અનેક ભાષાના કથા-સાહિત્યમાં આ ઘટનાના આઠનું ઘટક સમાવતી અનેક કથાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. વિદેશો કથાસાહિત્યમાં પણ આ કથાઘટકને અનેક કથાઓમાં ઉપયોગ થયેલો છે. ડૉ. માયાળોએ તેના ઉદાહરણાર્થે પ્રાચીન મિસરી સાહિત્યમાંથી “બે વંધુ-ઓની વાર્તા”નો, “ઈલિયડ”માંની બેલેરોફોનની કથાનો તથા “બાઈબલ”માંથી જોસેફ અને પોટિફરના પ્રસંગનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.^૧ તે ઉપરાંત ગ્રીક સાહિત્યમાંની “Phaedra and Hippolytus” ની કથામાં પણ ઘટનાના આઠની વાત આવે છે. કથા ટૂંકમાં આ પ્રમાણે છે^૨:

થેસસ (Theseus) નામના રાજાને હિપ્પોલિટા (Hippolyta) નામની રાણીને હિપ્પોલિટસ નામે પુત્ર હતો. પછીથી થેસસ, ફેડ્રા નામની બીજી સ્ત્રીને પરણ્યો. ત્યારપછી હિપ્પોલિટસને તેના પિતાએ પિથ્યેઅસ (Pittheus) ની પાસે મોકલ્યો. જેણે પોતાના ટ્રોજનની ગાદીના વારસ તરોકે તેને દત્તક લીધો.

હિપ્પોલિટસે ટ્રોજનમાં આર્ટેમિસ (Artemis) દેવીનું દેવલ બંધાવ્યું. આ વાત એફોડા-ઈટ નામની દેવીને અપમાનજનક લાગી. તેથી હિપ્પોલિટસને શિક્ષા કરવાના હેતુથી તેની અપરમા ફેડ્રા તેના પ્રેમમાં પડે એમ વિચારવા લાગી.

થેસસની ગેરહાજરીમાં ફેડ્રા હિપ્પોલિટસની પાછળ ટ્રોજનમાં આવી અને ત્યાં તેણે હિપ્પો-લિટસની કસરતશાળાની સામે એક દેવલ બંધાવ્યું જેથી તે હિપ્પોલિટસ જ્યારે નગ્ન થઈ કસ-રત કરે ત્યારે તેને જોઈ શકે. આમ તે હિપ્પોલિટસ પ્રત્યેની કામવાસનામાં ઝૂંબવળવા માંડી. તેણે હિપ્પોલિટસ પ્રત્યેનો માતૃભાવ છૂપાવી રાખ્યો. પણ તે દિવસે દિવસે સુકાવા લાગી. આ વાત તેની બુદ્ધ ધાત્રી જાણી ગઈ તેથી તેણે હિપ્પોલિટસ ઉપર ફેડ્રાને પ્રેમની માગણી કરતો કાગલ લખવાનું જણાવ્યું. ફેડ્રાએ તે પ્રમાણે પોતાની કામવાસના તૃપ્ત કરવા માટે જણાવતો પત્ર હિપ્પો-લિટસ ઉપર પાઠવ્યો. હિપ્પોલિટસે તે કાગલ બાઢી નાખ્યો અને ધુંઆપું આ થતો ફેડ્રાના ટૂંકમાં આવી મોટેથી ઠપકા આપવા લાગ્યો. પણ ત્યાં તો ફેડ્રાએ પોતાના કપડાં ફાડી નાખ્યાં અને મોટેથી બૂમો પાડવા માંડી ‘મદદ મદદ, મારા પર બઢાત્કાર થાય છે’. પછી તેણે પોતે ગઢે ફાંસો લાધો અને પાછળ હિપોલિટસ પર મરંકર આઢ મૂકતી ગઈ ઈત્યાદિ.

આમ આ કથામાં અપરમાતા પુત્ર પર ઘટનાના આઠ ઓઢાઢી પોતે એ આઢને વધારે સ્વેચ્છ બનાવવા ગઢે ફાંસો ટાઈ મરી જાય છે જેથી એમ સાબિત થાય કે ઘટનાના આઢર-નાર વ્યક્તિએ પોતાનું કાર્ય પતાવો એ કાર્યની જાણ ન થાય એ માટે ઘટના થયેલી વ્યક્તિનું નિકં-દન જ કાઢી નાખ્યું છે. ગ્રીકકથા ઉપરાંત ઈરાની સાહિત્યમાં પણ એક કથાનકમાં આ કથાઘટકનો ઉપયોગ થયો છે.

કવિ ફિરદૌસીના ‘શાહનામા’માં રાજા કાઉસ (Kai Kāus) ની કથામાં આ વાત આવે છે.^૩

૧. ‘શોષ અને સ્વાધ્યાય’ પૃ. ૨૮૨

૨. The Greek Myths Vol. I, P. 356 Robert Graves.

૩. The Shāhnāmā of Firdausi Vol.II. page 200. Translated into English by Warnar Arthur George and Warnar Edmond તથા જુઓ Mythology of all Races (Iranian Mythology) Vol VI. P. 336. Ed. by Albert J. Cornoy

पर्शियानो राजा काउस, सूडाबा (Sūdabā) नामनी एक स्त्रीने परण्यो हतो. ते द्वेषिली हती. ते पोतानो आगळी शोक्यना सियावूष (Siyāwush) नामना युवान पुत्र उपर मोहित थई अने तेनी पासे तेणे अवटित मागणी करी. सियावूषे ते मागणी नकारी एटले तेणे तेनो विनाश करवा तेना पर भ्रष्टाचारनुं आळ ओढाड्युं. त्यारबाद कोई डाकणथी तेने बे राक्षसी बाळको थया छे एवो दोषारोप तेनी अपरमा तेना पर मूके छे. तेमांथी सियावूष मुक्त थाय छे. छतां पण तेनी मा तेने देशनिकाल करे छे.

दुष्ट राणी सूडाबानी माफक ज चीननी लोककथामां राणी टा-ची (Tā-chi)नी कथामां पण ते तेना ओरमान पुत्र उपर भ्रष्टाचारनुं आळ मूके छे, ते कथाघटक निरूपायुं छे. ते कथा टूकमां आम छे: ' १

पाँ-आइ-काओं (Po-I-Kāo) ए वैन वांग (Wen Wāng) नो मोटो पुत्र हतो. चाउ (Chāu) नामना राजाए वैन वांगने जीती जेलमां पूर्यो हतो. पाँ-आइ-काओंए पोताना पिताने मुक्त करवा अथाग प्रयत्न कर्यो. चाउने प्रसन्न करवा तेणे घणी समृद्धि साथे दस सुंदर युव तिओ अने सफेद मुखवाळा अजब यादशक्ति धरावता वांदराओ मोकल्या.

कसनरीबे पाँ-आइ-काओंनी उपर राजा चाउनी मानीती रखात टा-ची (Tā-chi) कामातुर थई अने तेणे पाँ-आइ-काओंने पोतानी जाळमां फसाववा घणा प्रयत्नो कर्या, परंतु ते निष्फळ गया. अंते तेणे पाँ-आइ-काओं- उपर भ्रष्टाचारनुं आळ मूक्युं. राजा चाउए तपास करी पाँ-आइ-काओंने निर्दोष जाहेर कर्यो. त्यारबाद टा-ची पाँ-आइ-काओंने अनेक रीते हेरान करवा लागी. तेथी पाँ-आइ-काओंए राजाने आ दुष्ट टा-चीथी पोताने दूर मोकलवा विनंती करी. ते वखते टा-चीए पाँ-आइ-काओंनुं अपमान कर्युं. तेथी गुस्सामां पाँ-आइ-काओंए तेने वीणा वडे फटकारी. आथी तेने क्रूर रीते मारी नाखवामां आव्यो अने तेनुं मांस तेना पिताने खावा मोकल्युं इत्यादि... २

आम आपणे जोई शकीए छीए के मोटा भागे अपरमाता के पालकमाता पोताना आकर्षक अने युवान पुत्रना रूप-यौवनथी आकर्षाई कामातुर थाय छे, अवटित मागणी करे छे अने दरेक वखते ए सुपुत्र ते अवटित संबंधनो अनादर करी, माता द्वारा भ्रष्टाचारनुं आळ पोताना शरीरे व्होरी ले छे. कयाँक भाभी दियर उपर, तो कोई स्त्री परपुरुष उपर पण ए ज रीते कामातुर थाय छे. परंतु ज्यारे पोतानी अवटित मागणीनो ते व्यक्ति द्वारा अनादर थाय छे त्यारे पोतानुं कपट छूपाववा तेना पर भ्रष्टाचारनुं आळ ओढाडे छे. आम आपणे भारतीय परंपरा तथा विदेशी परंपराना कथासाहित्यमां 'भ्रष्टाचारनुं आळ' ए कथाघटकनो व्यापक रीते उपयोग थयेलो जोई शकीए छीए.

(६) परपुरुष साथे छानो संबंध राखती पत्नी

१. Myths and Legends of China by F.T.C. Warner. P.192

२. पर्शियानी राणी सूडाबा अने चीननी राणी टा-ची (Tā-chi) ना आ भ्रष्टाचारना आळनी कथाना तुलनात्मक अभ्यास माटे जुओ Some Shāhanāmā Legends and their Chinese Parallels by Coyajee J.C., Journal and Proceedings of Asiatic Society of Bengal Vol. 24.P. 191 (New Series)

આ એક હલકા પ્રકારનું સ્ત્રી-ચરિત્ર છે. ઘણી વખત સ્ત્રીની કામવાસના એટલી વધી ઉદ્દિપ્ત હોય છે કે તે પોતાનું ગૌરવ, લજ્જા કે પરજનું માન મૂલી પોતાના પતિ ઉપરાંત ઇતર પરપુરુષ સાથે અયોગ્ય સંબંધ બાંધી કામભોગ ભોગવતી હોય છે. પતિ આ વાતથી અજાણ હોય છે અને પત્ની તેનો લાભ લઈ પોતાની કામવાસનાને સંતોષે જતી હોય છે. આ રીતે તે એટલી હદે અસંયમી બની જાય છે કે પોતાના વાસનાને સંતોષવા માટે પોતાના જારના હાથનો અસહ્ય માર પળ સહન કરે છે. એટલું જ નહિ પણ ક્યારેક તો તે જારનો આજ્ઞાને વશવર્તી પોતાના પતિનું નિકંદન પણ કાઢી નાખતી હોય છે. કેટલીક વાર પતિને પોતાની પત્નીના આ વ્યભિચારની ખબર પડી જાય છે, ત્યારે પત્ની પોતાની નિર્દોષતા પુરવાર કરવા બીજા અનેક પ્રકારના સ્ત્રી-ચરિત્રો અજમાવે છે. કેટલીક વાર ચાલાક પતિ પોતાની પત્નીની આ પ્રકારની યુક્તિઆને નિષ્ફળ બનાવી તેનું પોલ ડઘાડું પણ પાડે છે. ક્યારેક પત્ની પોતાનું અષ્ટ ચારિત્ર્ય છૂપાવવા પતિ ઉપર સામું આઠ પણ મૂકે છે, તો ક્યારેક પોતાના યાર સાથે મનમાની મોજ કરવા માટે ક્રૂરબની પોતે જ પોતાના હાથે પતિનો કાંટો દૂર પણ કરતી હોય છે.

આમાં માત્ર નીચ કૂઠની કે હલકા વર્ણની સ્ત્રીઓ ઉત્તમ કૂઠના પરપુરુષ સાથે જ આવો અયોગ્ય સંબંધ રાખે છે એવું નથી, કે સ્ત્રી પોતાના પાંગળા કુરૂપ કે નિર્ધન પતિથી કેટાઢીને કોઈ સશક્ત, દેખાવડા અને ધનવાન પરપુરુષ સાથે પોતાની કામવાસનાની મૂલ્ય માંગવા જાય છે એવું ય નથી. પરન્તુ 'કામાંધો નૈવ પશ્યતિ' એ ન્યાયે ઉત્તમ કૂઠની સ્ત્રીઓ નીચ વર્ણના પુરુષો સાથે પણ કામભોગ આચરે છે અને પોતાના ગુણવાન, રૂપવાન અને મોખાદાર-ધનવાન પતિને છોડીને રસ્તે રખડતા કૂબડાની સાથે અનીતિ આચરતી હોય છે.

ડૉ. જનક દવેએ પોતાના અપ્રકટ મહાનિબંધમાં "નારીની નીચ પ્રીતિ" એ કથાઘટકનો કેટલાક દષ્ટાન્તો સાથે વિચાર કર્યો છે. તેમાં તેમણે નીચેના દષ્ટાન્તોનું આ કથાઘટક પરત્વે નિરૂપણ કરેલું છે :

૧. મતૃહરિની કથા ૨. દષ્ટાન્તશતકમાંની મતૃહરિની કથાને મઢતી એક બીજી કથા ૩. ધર્મોપદેશમાલા-વિવરણમાંની "દોષવાહુલ્યે નૂપુરપંડિતા કથા" ૪. તેમાં જ નારીની નીચ પ્રીતિનું એક બીજું કથાનક ૫. તેમાં જ વઢી એવું ત્રીજું કથાનક ૬. દોષવાહુલ્યે નૂપુર-પંડિતા કથાના પ્રથમ અંશના રૂપાન્તર સમો શામળની 'સૂડાબહોતેરી'ની 'કોણ મૂરખ?' એ શીર્ષકવાઢી કથા ૭. પંડિત શુભશીલગણિકૃત "વિક્રમચરિત્રમ્"માં 'સ્ત્રીચરિત્ર વીક્ષણ સંબન્ધ:' માંની બે કથા-એક "રત્નમંજરીકથા", બીજી "રાક્ષીચરિત્રવીક્ષણમ્" ૮. શામળની પંચદંડની વાર્તામાં પાંચમા દંડની પ્રાપ્તિની વાર્તા ૯. પંડિત શુભશીલગણિકૃત "વિક્રમચરિત્રમ્"માંનો છાહડની વાર્તા ૧૦. શામળની "સિંહાસનચત્રીશી" માંની વહાણની વાર્તા ૧૧. તેમાંની જ મેના-પોપટની વાર્તા ૧૨. 'સ્ત્રી-ચરિત્રની નવીન વાર્તાઓ' નામના પુસ્તકમાંની "કોઢીલાલ અને ચતુરાની વાર્તા" ૧૩. એ પુસ્તક માંની જ ત્રીજી 'રતનશી સોનો તથા તેની સ્ત્રી કૂલવેતીની વાર્તા" ૧૪. એ પુસ્તકમાંની જ છઢી 'જહાંદારશાહ અને હુરમનૂરજ્ઞાંહાની વાર્તા" ૧૫. એ પુસ્તકમાંની જ "અમરાસિહ અને તેનો સ્ત્રી જારમતી' ની કથા ૧૬. "વરદા" પત્રિકામાંનું લાલા ફૂલાણીનું કથાનક ૧૭. "કથાસરિ-ત્સાગર"—શક્તિયશાલેન્દ્રક, તરંગ ૨ જો"માંની "સિંહબઢ અને તેની રાણીની કથા ૧૮. શુભશીલ-

૧. Shāmal's Sinhasanbatrisi Preparation of an Authentic Edition of Tales Nos. 28,29,30,31 From the Original Manuscripts together with a Critical Study of these Tales p.638-675.

गणिकृत विक्रमचरित्रम्, (गु. अनुवाद प्रकरण ४९) नी एक कथा १९. ए पुस्तकमांनी ज 'बे माछलाने हसवानु' कारण' ए कथा. २०. "कथासरित्सागर-कथापीठलंबक", -५मा तरंगनी एक कथा २१. "जंबुस्वामी रास"—कर्ता यशोविजयजी—संपादक रमणलाल शाह, पांचमो अधि-कार, तरंग ८ मां ढाळ १ ली. पृ. ११४-१२२ मांनी एक कथा. २२. "कथासरित्सागर-शक्तियशालंबकनी 'घट अने कर्पूर नामना चोरनी कथा', "धनदेवनी वडूनी कथा" 'रुद्रसोमनी स्त्रीनी कथा' "शशीनी कथा, "एक नागदेव अने तेनी कथा", तरंग ७मानी 'यशोधर अने लक्ष्मीधरनी कथा', तरंग ९ मानी 'व्यभिचारी नारीनी कथा', तरंग १० मानी "सिंहाक्षनी राणीनी कथा", तरंग ५मानी "अस्थिमुग्धनी कथा".

आम डॉ. दवेए "कथासरित्सागर", "स्त्रीचरित्रनी नवीन वार्ताओ" तथा शुभशीलगणिकृत "विक्रमचरित्रम्" मांथी मोटे भागे कथाओ टांकी छे अने ते द्वारा स्त्रीचरित्रना वैविध्यनो ख्याल आप्यो छे.

आ उपरात में पण अहीं बीजा केटलाक नवा कथानको द्वारा आ कथाघटकनो विचार करवानो प्रयत्न करेलो छे.

आचार्य हरिभद्रसूरि विरचित प्राकृत ग्रंथ 'समराइच्चकहा' मां समरादित्य राजाना चौथा भवनी कथामा 'यशोधरचरित्र' आवे छे. अहीं यशोधर नामना श्रमण पोतानो वृत्तान्त कहे छे—

"विशाला नामनी नगरीमां अमरदत्त नामनो राजा हतो. आ भवनी पहेलाना नवमा भवमां सुरेन्द्रदत्त नामनो हुं तेमनो पुत्र हतो. मारी मातानुं नाम यशोधरा हतुं. अने ते वलते नयना वली नामनी मारी भार्या हती.

एक दिवस मारो पोतानो सफेद केश हाथमां आवतां मने वैराग्यभाव जागृत थयो अने में ते बात नयनावलीने कही. त्यारे नयनावलीए खूब अनुरागपूर्वक पोते पण दीक्षा लेशे एम जणाव्युं. पछो तेना अनुरागनो प्रशंसा करता करतो हुं शयनगृहमा जई सूई रख्यो.

एटलामां नयनावली हुं ऊंधी गयो छुं एम जाणी पलंग ऊपरथी उतरीने वासधरमांथी बहारनीकळी. नक्की मारग भावि वियोगथी कायर बनी ते आत्महत्या करेशे—एम धारी, तलवार लई हुं तेनी पाछळ गयो. त्यां तो राणीए राजमहेलनुं रक्षण करनार एक कूवडाने जगाडयो. कूवडाए राणीनो सुगंधी चोटलो पकडीने भूमि उपर पछाडी. छतां राणीए तेने आलिंगन अने चूबन करी शांत कर्यो. आ जोई मारुं मन विरक्त थई गयुं अने धर्म तरफ वधु लेंचायो. दीक्षा लेवानो निश्चय करी पाछो हुं शयनगृहमां आवी सूई गया. एटलामां नयनावली पाछी आवी.

१. "समराइच्चकहा" मूळ कर्ता—आचार्य हरिभद्रसूरि—गुर्जरानुवाद : आचार्य हेमसागरसूरि पृ. १२०-१२७.

२. जारना हाथनो मार खावानी बात नीचेना कथानकोमां पण प्राप्त थाय छे. १. 'धर्मो-पदेश विवरण' मांनी 'दोष बाहुल्ये नूपुरपंडिता' नी कथामां राणी पोताना जार महावत वडे मोडा थवा बदल सांकळनो मार खाय छे. जुओ-डॉ. जनक दवेनो महानिबंध पृ. ६४३ २. पंडित शुभशीलगणिकृत विक्रमचरित्रम् अन्तर्गत गगनधूलिनी वार्तामां ज्यारे रुक्मिणी मोदक लई जाय छे त्यारे मोडा थवा माटे तेने जार तमाचो मारे छे. जुओ डॉ. जनक दवेनो महानिबंध पृ. ६२१. ३. 'स्त्रीचरित्रनी नवीन वार्ताओ'मां 'कोडीलाल अने चतुरा'नी वार्तामां चतुरानो यार तेना नाककान कापी नाखे छे. जुओ डॉ. जनक दवेनो महानिबंध पृ. ६२४. ४. आगळ पृ. ५८१ पर काश्मीरनी लोककथानी एक वार्तामां पण जार वडे डांगनो मार खाली स्त्रीनी बात आवे छे.

ત્યારબાદ નયનાવલીએ વિચાર્યું કે, 'રાજા દીક્ષા લેશે અને હું નહીં લઉં' તો મને મોઢું કલંક લાગશે. જો પતિ મૃત્યુ પામે અને મંત્રી પોતે વચનથી બાલ રાજાના પાલન માટે મને પતિ પાછળ મરતી રોકશે, તો તેટલું કલંક નહિ લાગે. માટે કોઈ પણ ઉપાયે મહારાજાને મારી નાખું'. એમ વિચારી તેણે ભોજનમાં ફેર મેળવ્યું. તે ભોજન ખાવાથી મને ફેર ચઢ્યું, હું સિંહાસન ઊપરથી પટકાયા. તે વખતે સેવકો રાજવૈદ્યોને ઓલાવવા ગયા. "વૈદ્ય ઓલાવવા ઠીક નહિ" એમ ચિંતવતી રાણી વ્યાકુળ બની, પોતાનું વસ્ત્ર મારા મુખ ઉપર નાખતી, હાહારવ કરતી મારા દેહ ઉપર પડો. કોઈ ન દેખે તેવી રીતે અને પોતાનાં વસ્ત્રો અસ્ત વ્યસ્ત થઈ ગયા હોય એ રીતે રુદન કરતી એવી તેણીએ અંગૂઠો અને આંગળીઓ વડે ગળે ટૂંપો મારી મારા પ્રાણ હરી લીધા.'

આમ આ કથામાં રાણી જેવી ઉચ્ચ વર્ણની અને પ્રેમાલ્લ તથા મોભાદાર પતિ પામેલી સ્ત્રી કૂવડા સાથે અનીતિ આચરે છે અને છેવટે પોતાના પતિનું નિકંદન કાઢી નાખે છે.

આ ઉપરાંત પરપુરુષ સાથે અઘટિત સંબંધ રાખતી પત્ની, પોતાના એ કપટની પોતાના પતિને લખર પડે છે ત્યારે સામું તે તેના પર ચોરીનું આલ મૂકે છે-એલું વૃત્તાન્ત આપણે 'શ્રી ઉપદેશ-પ્રાસાદ' માંની કાષ્ટમુનિની કથામાં જોઈશું:

રાજગૃહનગરમાં કાષ્ટ નામે શ્રેષ્ઠિને વજ્રા નામે કુલટા સ્ત્રીથી દેવપ્રિય નામે પુત્ર હતો. તે શ્રેષ્ઠિએ પોપટ, મેના અને એક કૂકડો પાલ્યા હતા. અને ઘરની સંભાલ રાખવા માટે એક બ્રાહ્મણના પુત્રને રાખ્યો હતો. એકદા શ્રેષ્ઠિ બહારગામ ગયો ત્યારે તેનો સ્ત્રી આ યુવાન બ્રાહ્મણપુત્ર સાથે વિષયસુખ મોગવવા લાગો. આ જોઈ મેના તેને ઉપદેશ દેવા જતાં વજ્રાએ ક્રોધથી પકડીને અગ્નિમાં નાખી દીધી. તે જોઈ પોપટ મૌન રહ્યો.

એક વખત તે વજ્રાને ઘેર બે મુનિ ભિક્ષા લેવા માટે આવ્યા. તેમથી વૃદ્ધ મુનિએ નાના-નિને કહ્યું કે 'આ કૂકડાનું મસ્તક માંજર સહિત જે લાય તે રાજા થાય.' તે વચન પેલા બ્રાહ્મણપુત્રે સાંભળી, તેણે વજ્રાને કૂકડાને મારી તેનું મસ્તક માંજર સહિત પકાવી આપવાનું કહ્યું વજ્રાએ તેમ કર્યું. પરંતુ બ્રાહ્મણપુત્ર સ્નાન કરવા ગયેલો અને એટલામાં પોતાનો પુત્ર નિશાલેથી ભૂંચ્યા આવ્યો હતો, એટલે તેણે કૂકડાનું મસ્તક પોતાના પુત્રને લખડાવી દીધું. આ વાત બ્રાહ્મણપુત્રે જ્યારે જાણી ત્યારે તેણે વજ્રાને પોતાના પુત્રને મારી તેના પેટમાંથી કૂકડાનું મસ્તક લાવી આપવાનું કહ્યું. વજ્રાએ તે વાત સ્વીકારી. તે વાત પુત્રની ધાવમાતા સાંભળી ગઈ, એટલે તે નિશાલેથી પરભારી જ પુત્રને લઈ ચાલતી ચાલતી ચંપાનગરીના ઉચ્ચાનમાં આવી. ત્યાં તે ગામનો રાજા અપુત્ર મરણ પામ્યો હોવાથી, પ્રધાનોએ પંચદિવ્ય કર્યા હતાં. તે પંચદિવ્યે ઉચ્ચાનમાં સૂતેલા પેલા પુત્રને પ્રમાણ કર્યો. આમ તે દેવપ્રિય રાજા બન્યો.

અહીં કેટલેક કાલે કાષ્ટ શ્રેષ્ઠિ પરદેશથી ઘરે આવ્યો એટલે પોપટે તેને સર્વ વાત કહી. તે સાંભળીને શ્રેષ્ઠિએ વૈરાગ્ય પામી દીક્ષા લીધી. રાજાના ભયથી વજ્રા પણ બ્રાહ્મણપુત્રની સાથે પોતાના ગામથી નીકળી દૈવયોગે પોતાના પુત્રનાં રાજ્યવાલા નગરમાં આવીને રહેવા લાગી.

૧. "શ્રી ઉપદેશપ્રાસાદ"—કર્તા શ્રી વિજયલક્ષ્મીસૂરિ. ગુ. ભાષાંતર :-શ્રી જૈનધર્મપ્રસારક સમા-ત્રીજી આવૃત્તિ, પાંચમા તપસ્વી પ્રભાવક વિષે કાષ્ટમુનિનું દૃષ્ટાંત પૃ. ૧૫૬-૧૫૮

काष्ठमुनि विहारना क्रमे फरतां फरतां ते ज नगरमां भाव्या अने अकस्मात् ते वज्राना घरे भिक्षा माटे आव्या. वज्राए पोताना पतिने ओळखीने विचार्युं, “जा आ मने ओळखसे तो मारी हेल्ना करशे” आथी तेणे भिक्षाना पात्रमां भिक्षानी साथे पोतानुं एक आभूषण मूकी दई पोकार कर्यो. तेथी राजसेवकोए ते साधुने चोर धारीने पकडी राजा पासे लई गया. ते वखते राजा पासे बेठेली धात्रीए तेने ओळखीने राजाने कहुं के, ‘आ तारा पिता छे’, एटले राजाए सर्व वृत्तान्त जाणी, पिताने हगवा इच्छती माताने गाम बहार काढी मूकी अने पोते श्रावक थयो.

आम अहीं भ्रष्ट थयेली छी, बेवफाइनी हदे पहोंची, पोताना पुत्र अने पतिनुं कासळ काढवा तैयार थई जाय छे.

काश्मीरनी लोककथामां पण एक एवी कथा छे के जेमां जारना कहेवाथी पत्नी पतिनुं कासळ काढी नाखे छे. पण पडी तेना फळरूपे ज जार तेने तरछोडी जाय छे त्यारे पोतानुं कपट छूपाववा अने पोताने निर्दोष पुरवार करवा स्त्रा केहुं चरित्र करे छे तेनो वृत्तान्त जोईए^१ :

एक वेपारी तेनी पत्नीने घरे मूकीने वेपारार्थे बहारगाम गयो. आ बाजु वेपारीनी पत्नी एक फकीर साथे विलास करवा लागी. एक दिवस वेपारी घरे पाछो आव्यो.

आ गामनो राजा रात्रे नगरचर्या जोवा नीकळतो हतो. ते वखते मध्यरात्रीए ए वेपारीना घर पासे आवी ऊभो अने जोयुं तो वेपारीनी पत्नी राधेला भातनी थाळी माथे मूकी क्यांक जती हती. राजा छूपातो छूपातो तेनी पाछळ पाछळ गयो अने जोयुं तो ते एक फकीर पासे गई अने थाळी मूकीने प्रणाम करी ऊभो रही. अने फकीरने भात आरोगवा विनंति करी. त्यारे फकीरे पोतानी डांगथी तेने फटकारी अने मोडा आववा माटे कारण पूछ्युं.^२ एटले वेपारीनी छीए पोतानो पति घरे पाछो आव्यो छे अने तेथी मोहुं थई गयुं एम कही भात खावा जणाव्युं. पण फकीरे भात खावानी ना पाडीने कहुं के “तुं तारा पतिनुं माथुं कापी लाव तो हुं भात खाऊं.” जारनी ए वात पण मान्य राखी स्त्री घरे गई अने पोताना ऊंघता पतिनुं माथुं कापी नाख्युं अने फकीर पासे लावी त्यारे फकीरे तेने डांग वडे फटकारी कहुं के “तुं तारा पतिने वफादार नथी, तो मने क्यांथी वफादार रहेवानी !”—आम कही ते चाख्यो गयो. राजा आ बधुं जोतो रखो.

सवारना राजाए शोरबकोर सांभळ्यो के, “वेपारीने चोरोए मारी नाख्यो छे.” वेपारीनी स्त्रीए पण ‘पोताना पतिने चोरोए मारी नाख्यो छे.’ एवी वात राजाने करी. राजा जाणतो हतो के वेपारीने कोणे मारी नाख्यो छे. लोको गुनेगारने शोषवा मांड्या इत्यादि...

एम मनाय छे के स्त्री स्वभावथी ज चंचळ हृदयनी होय छे. मेडिये पूगे के जंगलमानां एकान्तमां एकली राखो, पण जो तेनी कामवासना उद्दिस थरो तो जारकर्म करवा विविध युक्तिओ अजमावशे.

१. Hatim's Tale— “Kashmiri Stories and Songs”

पृष्ठांक १३ थी १७, कर्ता:—Aurel Stein & G. A.Grierson.

२. जारना हाथे स्त्रीमार खाय छे—ए कथानक माटे जुओ: पृष्ठांक ५७८

કાશ્મીરની એક બીજી લોકકથામાં આવી જ એક વાત આવે છે. એક દિવસ શિકાર કરતા એક રાજાને એક ફક્કીર મળ્યો અને તેણે રાજાને કંઈક માગવા કહ્યું. રાજાએ એક સુંદર પરત્ની માગી. ફક્કીરે કહ્યું કે, “હું તને તે આપીશ પણ જેવી જજે કે, સ્ત્રી વેવફા જ નિવડશે.” રાજાએ કહ્યું, ‘કંઈ વાંધો નહિ.’ ફક્કીરે તેને સુંદર પરત્ની આપી. રાજાએ તે રાણી માટે જંગલના એકાન્તમાં એક મહેલ બંધાવ્યો અને બંને એટલો વધારે સમય તેની સાથે રહેવો લાગ્યો.

એક દિવસ તે રાણીએ રાજાની ગેરહાજરીમાં મહેલ નીચેથી સુંદર અને યુવાન એવા વજીરને જતો જોયો, તે તરત જ તેના પ્રેમમાં પડી અને તેને ઉપર બોલાવ્યો. આ પ્રમાણે રોજ તેઓ ગુપ્ત રીતે મળવા લાગ્યાં. એકબીજાનાં મન સ્વપ્ન મઠી ગયાં ત્યારે વજીરે શહેરથી રાજમહેલ સુધીનું ગુપ્ત મોયરું ઘોડાવ્યું અને તે માર્ગે રોજ તે રાણી પાસે આવવા લાગ્યો.

એક દિવસ વજીરે એક મોટી મિજબાની ગોટવી અને રાજાને આમંત્રણ આપ્યું. પેલી રાણી પણ વેશપલટો કરી ત્યાં આવી. રાજાએ તેને ઓઢાલી લીધી. છતાં ચોક્કસ સાચી કરવા માટે રાણીના વસ્ત્રના છેડાને હઠ્ઠદરનો ઢાઘ પાડી દીધા અને ચાલ્યો ગયો.

રાત્રે જ્યારે તે મહેલમાં રાણી પાસે આવ્યો ત્યારે તેણે તે જ હઠ્ઠદરનો ઢાઘ તેના વસ્ત્રના છેડે જોયો. તરત જ તેણે તલવારના ઝાટકે રાણીનો શિરચ્છેદ કર્યો અને બીજે દિવસે રાજપાટ છોડી ફક્કીર થી ગયો.

“અલ્ખેરાજ દેવડા”^૨ ની કથામાં પણ આ જ કથાઘટકનો ઉપયોગ થયેલો છે :

શિરોહી નગરમાં અલ્ખેરાજ દેવડો રાજ્ય કરતો હતો. તેનું લગ્ન શાલાવાડમાં એક શાલીની સાથે થયું હતું, પણ પરણ્યાં પછી અળબનાવ ત્યાં રાજાએ બીજું લગ્ન કર્યું. શાલી મવનાવના હોઈ તેનું ચિત્ત સ્વ કામાતુર રહેતું.

એક દિવસ દિલ્હીના બાદશાહનો શાહજાદો દેશાટને નીકળ્યો હતો, તે ફરતો ફરતો આ રાણીના મહેલ નીચેથી નીકળ્યો. આવો કાન્તિમાન શાહજાદો જોઈ શાલીનું મન ચઢી ગયું અને સંદેશો પાઠવી પોતાની ઇચ્છા સંતોષવા જણાવ્યું, પણ ગમરુ શાહજાદાએ પોતાનો છાવળીએ આવવા જણાવ્યું. રાત્રે રાણી શાહજાદાની છાવળીમાં આવી અને તેને શાહજાદાએ પોતાની પાસે રાહી દિલ્હી ચાલ્યો ગયો.

સવારે જ્યારે અલ્ખેરાજને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તે અને તેનો ભાણેજ ઉમેદસિંગ દિલ્હી ગયા. રસ્તામાં પોતાના ઓઢાલીતા નટોની સાથે દિલ્હીના રાજા પાસે ઢોલવાઢાને વેશે તેઓ ગયા. શાહજાદાનું માથું ઢાઢામાં લઈને બેઠેલી શાલીને જોતાં પ્રવંચ આવેગમાં આવી તે જોરથી ઢોલ બજાવવા માંડ્યો. શાલો અલ્ખેરાજને ઓઢાલી ગઈ અને શાહજાદાને ઓઢાલ આપી. શાહજાદાએ ઢોલવાલાનું મસ્તક કાપી નાખવાનો હુકમ કર્યો. આ હુકમ દોર ઉપર ચઢેલા નટે સાંભળ્યો અને વિચાર કર્યો કે “લાલ મરજો પણ લાલનો પાઢવાવાઢો મરજો નહિ”. તેથી તે દોર ઉપરથી ડૂતરી રાજા પાસેથી ઢોલ લઈને પોતે વગાડવા માંડ્યો. સિપાઈઓએ આવીને ઢોલ વગાડતા નટનું માથું વાઢી નાશ્યું.

૧. “Folktales of Kashmir”-by J. H. Knowles [Second Edition P. 227-228]

૨. “ભારત લોકકથા”-પ્રથમ ગુચ્છ, પૃષ્ઠાંક ૧થી ૧૭. સંપાદક “ગુજરાતી” પ્રેસ.

आ बाजु अखेराज अने उमेदसिंग बन्नेए झालीने पकडवानो निश्चय कर्यो अने दरबार-गढमां दाखल थया. पण चोतरफ अं गारानो खाई हती. ते वखते वफादार उमेदसिंग ते खाईनी वच्चे पहेला जईने ऊंधो पड्यो, तेनी पीठ उपर थईने अखेराज सामी बाजु पहाँची, वृक्षना सहारे जलदीथी राजमहेलमां जई, शाहजादाने वादी नाखी, झालीने पकडीने पाछा उमेदसिंगनी पीठ पर थईने कूदी सामे जतो रह्यो.

सवारे बादशाहने शाहजादाना मरणनी खबर पडी थ्यारे ते वखते झालीने न जोवाथी झात्री थह के आ अखेराजनुं काम छे. तेथी तेनी पाछळ लश्कर मोकल्युं. तेमांथी बे सिपाइओ लश्करनी बहार आगळ नीकळी गया अने रस्तामां राजाने तथा झालीने पकडी लीधा अने अखेराजने बांधी, ते बन्ने नमाज पढवा माटे पासेनी वावमां ऊतर्या.

आ बाजु अखेराजे युक्तिपूर्वक पासे ऊभी ऊभी मलकाती झालीने कथुं के “तें नीचकृत्य तो कथुं, पण आ मलेच्छना हाथे मरवा करतां हुं तारा जेवी रजपूताणीने हाथे मरवा घासं लुं. तो मारी तलवारथी तुं मने मारी नाख.” आ सांभळी खुश थती राणीए विचार्युं के ‘लावने टाढे पाणीए खस काडु’, एम विचारी तलवार लइ ते जेवी राजा उपर घा करवा जाय छे के तरत ज राजाए एवी करामत करी के झालीनो झटको बांधेला बंधनो उपर पड्यो. बंधन तूटी गया अने राजा मुक्त थइने झालीने पकडी, वावमां नमाज पढता बे सिपाइने खलास करी, शिरोही चाल्यो. त्यां जई झालीने जीवती भीतमां दाटी.

बीबी आ प्रकारनी अनेक कथाओमां बेवफा पत्नीनो पति कां तो स्त्रीना कपटनो भोग बनी मृत्यु पामे छे, कां तो स्त्रीनो नीच वृत्तान्त जाणी संसार पर वैराग्य आवता साधु बनी जाय छे. पण आ अखेराजनी कथामां ते खूब बहादुरीपूर्वक अने युक्तिपूर्वक बेवफा पत्नीना वेरनो बदलो लइने ज जंपे छे.

मध्यप्रदेशनी एक कथामां एक बुष्ट राणीना वृत्तान्तमां पण आवा ज प्रकारनां कथा-घटकनुं निरूपण थयुं छे. जेमां एक राजा-राणी राणीनी माने घेर जवा नीकळथा छे. त्यां रस्तामां तरस लागतां एक कूवा पासे आवे छे. त्यां एक फकीर सारंगी वगाडतो होय छे. राजा-राणी त्यां आराम करवा रोकाय छे. जमी परवारी राजा सूइ गयो. पण राणी अने पेला फकीरनी आंखो मळतां प्रेम जाग्यो. राणी फकीरनी पासे आवी कहेवा लागी, ‘प्रेमने खातर हुं तारी साथे ज आवीश’. थ्यारे फकीरे, राणीने तरस्या थवाना बहाने राजाने कूवामांथी पाणी भरी लाववा माटे जणावी, थ्यारे राजा कूवा पासे जाय थ्यारे घक्को मारी कूवामां घकेली दई मारी नाखवा जणाव्युं. राणीए ते प्रमाणे कथुं अने त्यांथी फकीर अने राणी भागी गयां अने नाच-गान करतां दिवसो गुजारवां लाग्यां.

आ बाजु राणीए घक्को मारता राजा कूवामां पड्यो, परन्तु ते वच्चे दोरडुं पकडी लटकी रह्यो हतो. एवामां कोइ एक लामसेननी मददथी ते बहार आब्या अने तेनुं ऋण च्कववा तेना नोकर तरीके तेनी साथे तेने गाम गयो.

१. “The Rānī’s Lover” From- ‘Folktales of Mahakoshal’
-by Verrier Elwin. First Edition -p. 315-316

પેલો ફકીર અને રાણી તે જ ગામમાં નાચવા-ગાવા આવ્યાં અને ત્યાં રાણીને 'લામસેનની સાથે રાજાને જોયો, પણ બોલી નહિ. તે ગામના રાજા પાસે આ ફકીર અને રાણીને રાતભર સુંદર નૃત્ય કર્યું' ઇટલે રાજાને પ્રસન્ન થઈ વરદાન માગવા કહ્યું. ઇટલે રાણીને કહ્યું કે, 'લામસેનનો નોકર છે તેને ચૂલીને ચઢાવો.' રાજાને ટુકમ કરી તેને ચોલાવ્યો, ત્યારે નોકરે પોતે રાજા છે એમ કહી પોતાની બનેલી બધી વિકલકથા પેલા લામસેનની સાક્ષીને રાજાને કહી સંમળાવી, ત્યારે રાજાને ફકીર અને રાણીને મારી નંચાવ્યાં.

આ રીતે કથા સાહિત્યમાં બીજા અનેક દાખલાઓ મળ્યા છે, જેમાં અનેકવિધ રીતે આ ઘટકનું નિરૂપણ થયેલું છે. વિશ્વભરના કથા-સાહિત્યમાં વ્યાપક એવા આ કથાઘટકનાં, અહીં તો માત્ર વૈવિધ્યસભર, થોડાક જ દાખલા આપ્યા છે.

૭. છલ કપટ દ્વારા દિવ્ય વિદ્યા કે વસ્તુની પ્રાપ્તિ

કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા અલૌકિક વસ્તુ કે વિદ્યાની, તેના માલિક પાસેથી યુક્તિપૂર્વક પ્રાપ્તિ કરવાનો પ્રસંગ કેટલીક કથાઓમાં નિરૂપાયો છે. પાલકમાતા કનકમાલા પાસેથી તેણીની કામ-વાસના તૃપ્ત કરવાની હા પાડી પ્રદ્યુમ્ન પ્રથમ તેના બદલામાં તેણીની ત્રણ વિદ્યાઓ પ્રાપ્ત કરી છે છે. આમ એક વખત વિદ્યાપ્રાપ્તિ થઈ ગઈ પછી "તમે તો મારું પાલન કર્યું, ઇટલે મારી માતા થાઓ અને વિદ્યા દીધી ઇટલે ગુરુ થયા છો. તેથી માતા અને ગુરુ સાથે કોઈ વ્યક્તિને અનીતિ શોભે નહિ". એમ જણાવી કનકમાલાને ઠગીને પ્રદ્યુમ્ન ચાલ્યો જાય છે.

આવો જ પ્રસંગ જૈન પરંપરાના "રાવણ-ઉપરંખા"ના વૃત્તાન્તમાં નિરૂપાયો છે". ટૂંકમાં કથા આ પ્રમાણે છે:

એક વખતે દુર્લભ્યપુરમાં રહેલા ઇન્દ્રરાજાના પૂર્વદેવપાલ નલકૂબરને પકડવા માટે કુંભકર્ણ વગેરે રાવણની આજ્ઞાથી ગયા. ત્યાં તે નલકૂબરે આજ્ઞાથી વિદ્યાથી પોતાના નગરનો આસપાસ સો યોજન પર્યંત અગ્નિમય કિલ્લો કરેલો હતો.

કુંભકર્ણ વગેરે ત્યાં આવી તે કિલ્લાની સામે પણ જોઈ ન શક્યા અને કિલ્લાને દુર્લભ્ય ગણી પાછા આવ્યા અને તે સ્વર રાવણને પહોંચી. તે સાંભળી રાવણ પોતે ત્યાં આવ્યો અને તે કિલ્લો સર કરવાનો પોતાના વંધુઓ સાથે વિચાર કરવા લાગ્યો.

તે સમયે રાવણની ઉપર અતુરાગી થયેલી નલકૂબરની પરની ઉપરંખાને એક દૂતી મોકલીને રાવણને કહ્યું કે, "ઉપરંખા તમારી સાથે ક્રીડા કરવાને ઇચ્છે છે. આ કિલ્લાનું રક્ષણ કરનાર આજ્ઞાથી નામની વિદ્યા તે તમારે આપીને કરશો. તેથી તમે આ નગર તથા નલકૂબરને તાબે કરી શકશો. વહી સુદર્શન નામે એક ચક્ર તમે સાધ્ય કરશો". દૂતીની આ વાતને વિમીષણે સ્વીકારી ત્યારે રાવણે કુલાચાર વિરુદ્ધનો વાત માનવાની ના પાડી. ત્યારે વિમીષણે કહ્યું,

૧. મધ્યપ્રદેશમાં જે યુવાનનું કુટુંબ, કન્યાની પરની તરીકેની કિંમત આપી ન શકે અને તેથી માવિ સસરાને ત્યાં તેને બે, પાંચ કે સાત વર્ષ કાન કરવા માટે મોકલે તે યુવાનને લામસેન (ધરજમાઈ) કહે છે. જુઓ : 'Folktales of Mahakoshal'-by Verrier Elwin-p. 315

૨. 'ત્રિષ્ટિશાલાકાપુરુષચરિત' - પર્વ ૭ મું -સર્ગ ૨જો. (ગુજ. ભાષાં. પૃ. ૩૬-૩૮)

“उपरंभा भले आवे ने तमने विद्या पण आपे. शत्रु तमारे वश थाय एटले पछी तमे तेने अंगीकार करशो नहि. वाणीनी युक्तिथी छोडी देजो.” रावणे आ वचनो स्वीकार्या.

उपरंभा त्यां आवी पहींची. तेणे आशाळी विद्या रावणने आपी. ते उपरांत बीजां व्यंतर-रक्षित अमोधशस्त्रो आप्थां. पछी रावणे ते विद्याथो ते किल्लो सर करी नलकूबरने पकडी लीधो. सुदर्शन चक्र रावणने त्यांथी प्राप्त थयु. पछी नलकूबर नमी पड्यो एटले रावणे तेनुं नगर तेने पाळ्हु सोपी दीधुं.

पछी रावणे उपरंभाने कहुं, “तारा कूळने योग्य एवा तारा पतिने ज तूं अंगीकार कर कारण के ते मने विद्यादान दीधुं एटले तुं तो मारे गुरुस्थाने छे. तेम ज परस्त्रीने हुं माता अने बहेनने ठेकाणे ज जोऊं छुं” आम कही तेने कलकूबर राजाने सोपी.

दिव्य विद्याओनी जेम छळ-कपटथी तेना मालिकने बनावीने दिव्य वस्तुओनी प्राप्त पण थाय छे. राजस्थाननी लोककथामां “राजकुमारी फूलमदे”नी कथामां आ प्रकारना वृत्तान्तनुं निरूपण थयुं छे. टूंकमां कथा आ प्रमाणे छे:

फूलमदे नामनी राजकुमारीने पोताना साहस अने पराक्रम वडे एक रजपूत जीतने परणे छे. अने पोताने देश जवा नीकळे छे. रस्तामां एक जादुगर मळे छे. ते आ सुंदर राजकन्याने पोतानी पासे राखी जवानुं कहे छे, अने तेना बदलामां एक जादुइ गदा पोते तेने आपशे एम जणावी “आ गदा, तेनो मालिक जे प्रमाणे हुकम करशे ते प्रमाणे करशे.” एम कहुं. रजपूते हुकम कर्यो के, “जादुगरने मार”, तरत ज गदा जादुगरने मारवा लागी. ज्यारे खूब मार खाधो त्यारे जादुगरे जादुइ गदा अने राजकुमारो बन्ने रजपूतने आपी दीधां.

सांजने टाणे बीजा गाममां बीजो एक जादुगर मळयो. तेणे पण रजपूतने राजकुमारीने पोतानी पासे राखी जवानुं कहुं अने तेना बदलामां पोते जादुइ दोरडुं तेने आपशे एम एम कही, “आ दोरडुं हुकम थतां आखा सैन्यने कोइनी पण मदद विना बांधी शके छे.” एम जणाव्युं. रजपूते तेनी पासे राजकुमारी मूकी अने जादुई दोरडुं लई तरत ज तेने जादुगरने बांधी लेवानो हुकम कर्यो अने गदाने मार मारवानो हुकम कर्यो. खूब मार खाधो त्यारे जादुगरे दोरडुं अने राजकुमारी बन्ने रजपूतने आपी दीधां.

त्यारवाद पोताना गामनो राजा के जे आ राजकुंवरी मागे छे, तेने पण जादुई गदा अने दोरडा वडे हरावी दे छे अने राजपाट भोगवे छे.

उपर प्रमाणेनी ज कथा, “गुजरात तथा काठियावाड देशनी वारता” मांनी “बेलाराणी” नामनी वार्तामां निरूपाइ छे. एमां एक राजकुमार पोतानी भाभीनुं महेणुं टाळवा बेलाराणी परणीने आवे छे त्यारे रस्तामां तेना बे गुरुओने आ बेलाराणी आपवाना बहाने छेतरी तेमनी पासेथी अनुक्रमे उपरनी कथा प्रमाणे ज, जादुइ सोटो अने दोरडुं लई ले छे.

१. ‘Princess Fulamde’ From : ‘Folktales from Rajasthan’
- p. 47-51 -by Birla L. N.

२. ‘गुजरात तथा काठियावाड देशनी वारता’-भाग २ जो. पृ. १३०-१३४. सं. गुजरात
वर्नाक्युलर सोसायटी तरफथी हीरालाल त्रिभोवनदास पारेख (आवृत्ति २ जी)

આ ઉપરાંત બંગાળની લોકકથામાં “ત્રણ માઈઓ” નામની વાર્તામાં પણ કંઈક આવા જ પ્રકારનું કથાનક કહેવાયું છે. કથા ટૂંકમાં નીચે પ્રમાણે છે:

ત્રણ માઈઓ નસીબ અજમાવવા ચાલ્યા. રસ્તામાં મોટા માઈને રૂપું અને વચેટ માઈને સોનું મળ્યું એટલે તેઓ ઘરે ચાલ્યા ગયા. નાના માઈને રસ્તામાં એક જાદુઈ રેશમી રૂમાલ મળ્યો, જેમાંથી લ્વાઘપદાર્થ છૂટતાં જ નહિ.

એક દિવસ એક પહાડી માણસને તેણે દિવ્ય રૂમાલમાંથી લ્વાઘપદાર્થ કાઢી આપ્યા. એટલે પેલા પુરુષે રૂમાલના બદલામાં તેને મ્યાનમાં ઘાલેલી તલવાર આપવાનું જણાવ્યું અને કહ્યું કે, “આ તલવારને મ્યાનમાંથી લેંચી બહાર કાઢો, તેટલી વાર મ્યાનમાંથી વાર સહસ્ર યોદ્ધાઓ નીકળી તમારું ધારેલું કાર્ય પાર પાડશે.” નાના માઈએ રૂમાલ આપી તલવાર લીધી, ને થોડે દૂર જઈ મ્યાનમાંથી તલવાર બહાર કાઢી વાર સહસ્ર યોદ્ધાને બોલાવી, પેલા પુરુષ પાસેથી પોતાનો દિવ્ય રૂમાલ પડાવી લેવાનું જણાવ્યું. તેઓએ તરત જ પેલા પુરુષ પાસેથી રૂમાલ લાવી આપ્યો. આ જ પ્રમાણે આગળ તે રૂમાલના બદલામાં, દિવ્ય ટોપી કે જેને અવઢી વાઢી માથે પહેરવાથી ચારે દિશામાં મોટા અવાજ થાય, તથા એક સીંગડું કે જેને વગાડવાથી જ્યાંસુધી તેનો અવાજ સંમળાય ત્યાં સુધીની તમામ જમીન ઉપર એક પણ જ્ઞાડપાન કે ઘર રહે નહિ—એમ બે વસ્તુઓ લે છે અને પછી તલવાર દ્વારા સૈનિકોને બોલાવી તે બન્નેના માલિક પાસેથી રૂમાલ પડાવી લે છે. ત્યારબાદ આ દિવ્ય વસ્તુઓની મદદથી તે રાજાની રાજકુમારીને પરણી સુખી થાય છે.

આમ જોઈ શકાય છે કે “છલ-ફપટ દ્વારા દિવ્ય વિદ્યા કે વસ્તુની પ્રાપ્તિ” નું કથાઘટક કેટલીક કથાઓમાં નિરૂપાયું છે.

(૮) પિતાથી વિચ્છૂટા પડેલા પુત્રનું અજ્ઞાત પિતા સાથે યુદ્ધ કે સ્પર્ધા

પિતાથી એકદમ નાની વયમાં પુત્ર વિચ્છૂટો પડે તેનાં અનેક કારણો હોય છે. પતિના અણગમતાં કાર્યથી પત્ની પતિને છોડી ચાલી જાય છે, સાથે પોતાનો નાની વયનો અણસમજુ દીકરો લેતી જાય અને એમ પિતાપુત્ર વિચ્છૂટા પડે. અથવા અકસ્માત પતિ-પત્ની છૂટા પડી જાય, ત્યારબાદ પત્નીને પુત્ર જન્મે. આમ પુત્રના જન્મથી જ પિતાપુત્ર વિચ્છૂટા હોય. કદિક પતિ કોઈ કારણ-વશાત્ પત્નીનો ત્યાગ કરે. ત્યારબાદ પત્નીને પુત્ર જન્મે. આમ ત્યારે પણ પુત્રના જન્મથી જ પિતા તેનાથી વિચ્છૂટો હોય છે. ક્યારેક નાની વયમાં જ પુત્રનું અપહરણ થતાં પિતાપુત્ર વિચ્છૂટા પડી જાય છે. ક્વચિત્ એમ પણ બને કે રાજા કોઈ કન્યાને ત્યાં જઈ તેને પરણે પછી અમુક દિવસો તેની સાથે વિતાવી પોતાનાં રાજ્યમાં પાછો આવે અને તે કન્યાને મૂલી જાય. ત્યારબાદ કન્યાને દીકરો જન્મે. આમ જન્મથી જ પુત્ર-પિતા વિચ્છૂટા પડે છે.

આમ વિચ્છૂટા પડેલા પિતા-પુત્રનું અચાનક ક્યાંક મિલન થાય, તે પ્રસંગે કદિક કોઈ વાત પરસ્પરે તે બે વચ્ચે વિસંવાદ થાય અને તેમાંથી, પરસ્પર અજાણ હોઈ, યુદ્ધ થાય. અથવા તો કદિક પિતાથી વિચ્છૂટો પડેલો પુત્ર પોતાના પિતાને મળવા જાય, પરંતુ તે પહેલાં પિતાને પોતાના પૌરુષની પ્રતીતિ કરાવવા, તેમની સાથે યુદ્ધ કરી તેમને પરાજય પમાડે, અને પછી પોતાની ઓઢ-ખાણ આપે. આમ પિતાથી વિચ્છૂટા પડેલા પુત્રનું અણઓઢલાયેલ પિતા સાથે યુદ્ધ થાય તેવું નિરૂપણ કથાસાહિત્યની અનેક કથાઓમાં થયેલું આપણને પ્રાપ્ત થાય છે.

૧. ‘ભારત લોકકથા’—ભાગ ૮મો—પૃ. ૧૫૨—૧૫૬. પ્ર. ગુજરાતી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ.

(ઈ. સ. ૧૯૧૯)

रामायणमां लोकापवादना भयथी राम, सीतानो त्याग करे छे. त्यारबाद सीताने लव-कुश नामना पुत्रो थाय छे. आश्रममां ऊछरतां आ बालको रामनां अश्वमेध यज्ञमां घोडाने पकडे छे अने त्यारे राम अने लव-कुश—एक बीजाथी अणजाण एवा पिता-पुत्रो—वच्चे युद्ध थाय छे. रामायणनी आ सर्वविदित कथामां पति द्वारा पत्नीनो त्याग थाय छे. अने त्यार बाद पुत्रोनो जन्म थाय छे. ओ प्रमाणे अहीं पुत्रोना जन्मथी ज पिता तेनाथी विखूटा होय छे.

वि. सं. १४१० मां शाब्दिभद्रसूरिए रचेलो ‘पंचपंडवचरित्र रासु’मां पण आ कथा-सार आम छे:’ हस्तिनापुरमां शांतनु नामे राजा हतो, तेने शिकारनो खूब शोख हतो. शिकार करतां एकवार शांतनु जंगलमां दूर नीकळी गयो. त्यां गंगाकिनारे वनमां एक मणिमय महेलमां जहु राजनी पुत्री गंगाने जोई तेने ते परण्यो. तेमने गांगेय नामे पुत्र थयो.

गंगाए राजाने शिकारनी लत छोडाववाना प्रयत्न कर्या, पण राजा न मान्यो. छेवटे राजाना शिकारशोखथी छेडायेली गंगा पुत्रने लई पियर चाली गई. आमने आम चोवीस वर्ष बीती गयां.

एकवार राजा शिकार करतो गंगातटे आवे छे. त्यां वे भाथां अने हाथमां घनुष्य लई एक वीर बाळक आवे छे. राजाने ते पोते वननो रखेवाळ’होई, वनना लोकोने हेरान नहि करवानी विनंति करे छे. पण राजा तेना वचननी अवगणना करेछे. छेवटे राजा अने बाळक वच्चे युद्ध थाय छे. युद्धनी वात जाणी बाळकनी माता गंगा आवे छे अने बाप-दीकरानी परस्पर ओळखाण करावे छे’.

आम आ कथामां पत्नी, पतिनो त्याग करी, नाना बाळकने लई जाय छे अने एम पिता-पुत्र विखूटा पडे छे. त्यारबाद वर्षो बाद पिता-पुत्र वच्चे विसंवाद थतां युद्ध थाय छे.

आ उपरांत जैनसाहित्यनी प्रसिद्ध करकंडुनी कथामां पण आ प्रकारना वृत्तान्तनुं निरूपण थयेछुं छे. परंतु तेमां पति-पत्नी अकस्माते छूटा पडी जाय छे अने त्यार बाद पत्ताने पुत्र जन्मे छे. आम अहीं पण पुत्रना जन्मथी ज पिता छूटा पडी गया होय छे अने त्यारबाद पुत्र पण दैवयोगे राजा बनी पिता साथे अजाणतां युद्ध करे छे. कथा टूंकमा आम छे:’

कलिंगदेशना राजा दधिवाहनने पद्मावती नामनी राणी हती. एकवार तेओ विहार करता हता तेवामां हाथी तोफानी बनतां बन्ने विखूटा पडी गया. त्यारबाद राणीए हताश बनी दीक्षा लीधी. ते पछी करकंडुनो जन्म थयो. दीक्षित साध्वीनो पुत्र एटले जन्मतां ज तेना त्याग कर-वामा आव्यो. आम ए एक चांडाळना हाथमां आव्यो अने चांडाळपुत्र कहेवायो.

एक वार करकंडु अने तेना मित्रो रमता हता तेवामां एक चमत्कारिक दंड तेमना हाथमां आव्यो अने तेमांथी ब्राह्मणपुत्र साथे ते दंड कोने आपवो ते बाधतमां झगडो थयो. चांडाळो ब्राह्मणो साथे झगडेए चलावी न लेवाय—ए हिसावे करकंडुए नगर छोड्युं. दंडना प्रभावे कर-कंडु कांचनपुरनो राजा थयो.

आ बाजु दधिवाहने धारिणी नामनी स्त्री साथे लग्न कर्या. तेमने एक पुत्री जन्मी. दधिवाहन अने शतानिक राजा वच्चेना युद्धमां दधिवाहनने नासवुं पड्युं. पण त्यारबाद दधिवाहनने

१. “मध्यकालीन राससाहित्य” डॉ. भारती वैद्य, पृ. १८३-१८४.

२. अहीं “शाकुन्तल” ना दुष्यंतना तेना पुत्र साथेना मेलापनो प्रसंग याद आवे छे.

३ “मध्यकालीन राससाहित्य” डॉ. भारती वैद्य, पृष्ठांक ३५२-५३

પ્રધાન અને સ્રીજાઓની મદદથી રાજ્ય મલ્લયુ'. પણ પછી દ્વિજપુત્રને દાન આપવામા આવેલા એક ગામ સંબંધમા એકસ્રીજાને ન પિછાનતા કરકંડુ અને દધિવાહન વચ્ચે યુદ્ધ થયું. ત્યાં સાધ્વીએ આવીને પિતાપુત્રને ધરસ્પરની ઓઠલાણ આપી. દધિવાહને કરકંડુને રાજપાટ સોંપી દીક્ષા લીધી. પછી કરકંડુએ પણ દીક્ષા લીધી.

આ ઉપરાંત ઉદયમાનુ કૃત 'વિક્રમચરિત્ર રાસ'માં પણ આ પ્રકારનું કથાનક આવે છે. જેમાં રાજા કન્યાને પરણી તેની સાથે થોડો વખત રહી પછી પોતાના રાજ્યમાં ચાલ્યો જાય છે અને કન્યાને મૂલી જાય છે. ત્યારબાદ કન્યાનો પુત્ર પોતાના પિતાના રાજ્યમાં જઈ તેમને પોતાના પૌરુષની પ્રતીતિ કરાવવા અનેક પરાક્રમો કરે છે અને અંતે પિતાને મળે છે. ટૂંકમાં કથા આ પ્રમાણે છે:

ઉજ્જૈનીમાં વિક્રમ નામે રાજા હતો. તેણે સ્વપ્નમાં લીલાવતી નામની કન્યાને જોઈ. ત્યારબાદ એક અવધૂતના જણાવ્યા મુજબ તે લીલાવતીના દેશમાં જઈ યુક્તિપૂર્વક તેને પરણ્યો. ત્યારબાદ વિક્રમ છ માસ ત્યાં રહ્યો. દરમિયાન લીલાવતી ગર્ભવતી થઈ. રાજા ઘરે જવા તૈયાર થયો, ત્યારે લીલાવતીને તેણે પાટડા ઉપર ગાથામાં નામઠામ બધું લખી આપ્યું અને પછી-‘તારા પુત્ર સિવાય કોઈને આ વાત કહીશ નહિ’-એમ કહી ઉજ્જૈની આવી રાજપાટ સંભાળી લીધું.

આ બાજુ લીલાવતીને પુત્ર જન્મ્યો. મોટો થતાં ‘ન-બાપો’ કહી નિશાલિયાએ તેને મહેણું માયું. આથી મા પાસે આવી તેણે બાપ વિષે પૂછ્યું. માએ વિક્રમે દીધેલી ગાથા આપી અને કહ્યું, ‘એ મને ધૂતીને પરણી ગયાં’. કુંવરે કહ્યું, ‘જો હું તેને અનેક રીતે ધૂતું ત્યારે જ તારો પુત્ર છરો’. માતાની રજા લઈને તે ઉજ્જૈની આવ્યો. ત્યાં ચંપક નામના વણિક સાથે તેની દોસ્તી બંધાઈ અને તેની મદદથી તેણે યુક્તિપૂર્વક નાપિત અને કાપડિયાને ઈષ્ટાવ્યા. રાજાએ આ ધૂતારાને પકડવા માટે ઇનામ કાઢવું. તેનું બીડું અનુક્રમે જયરામ નામના શેલોતે, દામોદર નામના પુરોહિતે, અને ગાગ નામની વેશ્યાએ ઈષ્ટવ્યું. પણ તે બધાને તેણે યુક્તિપૂર્વક હરાવ્યા. અંતે રાજાએ પોતે તેને પકડવા બીડું ઈષ્ટવ્યું.

રાજાએ એક ઘોડીને બોલાવી પોતાના વસ્ત્રો ઘોવા આપ્યાં અને કિલ્લાના દરવાને કહ્યું, ‘મને પૂછ્યા વિના કોઈને બહાર જવા દેશો નહિ’. કુંવરે આ બધું જાણ્યું અને તે ઘોડીને ત્યાં ગયો. વહેલી સવારે ગધેડા ઉપર લૂગાડાં લાદી ઘોડી જવા તૈયાર થયો. જેવો તે બાકીના બીજા લૂગાડાં લેવા અંદર ગયો કે તરત જ કુંવર ગધેડું હાંકી ગામનાં દરવાજે ઉપડ્યો અને ‘આ રાજાનાં વસ્ત્રો છે’ એમ કહી દરવાજો ઓલાવ્યો. એટલું જ નહિ પરંતુ દરવાનનાં વસ્ત્રો પણ સાથે સાથે લેતો ગયો.

આ બાજુ ઘોડીએ બૂમરાણ મચાવ્યું. રાજાએ જ્યારે આ વાત જાણી ત્યારે તે તેની પાછલ પડ્યો. રસ્તામાં કુંવરે ગધેડાને હાંકી મૂક્યું અને સોડ તાળી એક બાજુ સૂઈ ગયો. રાજાએ આવીને પૂછ્યું તો કહ્યું, ‘હું પ્રવાસી છું. મેં એક માણસ અને ગધેડાને અહીંથી જતાં જોયાં છે અને તે નદીના પાણીમાં જ ગયાં છે’. આથી રાજા ઘોડો બાંધી, કેડ કસીને નદીના પાણીમાં પડ્યો. એટલે કુંવર ઘોડા પર ચઢી દરવાજે આવ્યો અને દરવાને કહ્યું કે ‘રાજાના હુકમ વિના દરવાજો ઓલીશ નહીં. કદાચ ચોર પોતે આવીને હું રાજા છું એમ કહે તો પણ દ્વાર ઓલીશ નહિ.’

राजा नदीमां जई जुए छे तो गधेडो छे पण माणस नथी. पोताने धूतारो मळ्यो जाणी राजा पाछो आव्यो अने दरवानने पोते राजा छे एम कही दरवाजो खालवा कह्युं पण दरवाने तेने धूतारो धारी दरवाजो न खोल्यो. सवारे बधाए राजाने ओळख्यो.

राजाए पछी 'जो आ धूतारो मने आवीने मळे तो हुं तेने मारुं अर्धुं राज्य आपुं.' एम कह्युं. एटले पछी कुंवर पोते आवी तेना पगे पड्यो अने कह्युं, "तमे मारो माताने छेतरो तेना वेरमां में आखा नगरने छेतयुं छे" राजाए खुश थई तेने पोताना अर्धा सिंहासने बेसाइयो.'

आम आ कथामां विखूटा पडेलो पिता-पुत्रनी वच्चे युद्ध नथी थतुं परंतु बे वच्चेनां युक्तिपूर्वकनी स्पर्धानुं सुंदर आलेखन थयेलुं छे. लगभग आवा ज प्रकारनी कथा कंडक विगतफेर साथे शामळ भट्टनी सिंहासन-वत्रीशीमांनी बारमी कावडियानी वार्तामां पण आलेखाई छे. तेमां पण आ ज प्रमाणे विखूटो पडेलो राजपुत्र पिताना राज्यमां जइ मालणनी मददथी सहदेव अने मूलदेव नामना पंडितोने, ललो अने पत्तो नामना हलवाइओने, वैश्याने अने छेल्ले राजाने युक्तिपूर्वक हरावे छे.

आ रीते जोई शकाय छे के विखूटा पडेलो पिता-पुत्र कां तो परस्पर युद्ध करी कां तो एकबीजा साथे युक्तिपूर्वकनी स्पर्धा करी परस्परनो परिचय मेळवे छे.

उपसंहार

आम "प्रद्युम्नकुमार चुपई" ए वा. कमलशेखरनी एक गणनापात्र कृति छे. कर्तानी सर्जन-शक्ति अने कलाभिरुचिना आपणने तेमां दर्शन थया विना रहैतां नथी. उपरांत तेमां आवतां केटलांक कथाघटकोनो अभ्यास करतां जणाशे के तेमांथी 'चित्र द्वारा अनुराग', 'मोटाभाईनी इर्ष्या अने विजेता नानो भाई', 'आळ-भ्रष्टाचारनु आळ' के 'परपुरुष साथे छाना संबंध राखतो पत्नी' वगेरेनुं अध्ययन अनेक कृतिओने लक्षमां राखीने थयुं छे. आमांथी 'मोटाभाईनी इर्ष्या अने विजेता नानाभाई' के "आळ" जेवां कथाघटकने लगती सामग्री भारतीय तेम ज इतर साहित्यमां अढळक पडेली छे. बीजा कथाघटको जेवां के 'बेदरकार-बेध्यान पात्र द्वारा ऋषिमुनिना अनादर अने तेथी क्रोधित बनेला ते ऋषिमुनि द्वारा कराती शिक्षा', 'जन्मतां ज बालकनु अपहरण', 'छलकपट द्वारा दिव्यविद्या के वस्तुनी प्राप्ति' के 'पितार्थी विखूटा पडेलो पुत्रनु' अज्ञात पिता साथे युद्ध के स्पर्धा'-माटे अल्प प्रमाणमां समांतर प्रयोगो मळेलो छे. शक्य छे के साहित्यना अखूट मंडारमांथी आने लगती इतर अनेक कथाओ मळो आवे.

१. विक्रमचरित्र - कर्ता उदयभानु, संपा. ठाकोर बळवंतराय

प्रद्युम्नकुमार-चुपई

प्रद्युम्नकुमार-चुपई

प्रथम सर्ग

कृष्ण-रुक्मिणी-विवाह

दूहा

(स्तुति)

श्री जिनवर सवि पय नमी   समरी सरसतिमाय
रास रचुं रलीयामणु   वलि वंदी गुरुपाय   १

(प्रस्तावना)

सरस कथा यादवतणी   कहिस्युं ते इक चितु
कुमर पजूनह तेहतणुं   निसुणउ चारु चरितु   २

(सोरठदेश - प्रशस्ति)

जंबूद्वीपमझारी वर   भरहखित्त सुपसिद्ध
तेहमांहि सोहइ भलु   सोरठदेस समिद्ध   ३

यतः

तीर्थानि तटिनीतोयं तरुणी^१ तारलोचना ।
तांबूलं तोयधेर्लक्ष्मीः सौराष्ट्रे रत्नपंचकम् ॥१

जिहां तीरथ छइ अतिभला   श्री सेत्रुंज^२ गिरनार
अनेक मुनि-सिउ सिद्धि गया   पुंडरीक^३ गणधार   ४

असंख कोडि सिद्धि गया   जां लगि जंबूकुमार
वली विशेष वांदीइ   ऊजलगिरि^४ अतिसार   ५

त्रिणि कल्याणिक तिहां हूयां   दिक्षा न्यान निरवाण
नेमजिणेसर शिक्षय-स्युं   सिद्ध हूया इणि ठाण   ६

(द्वारिकानगरीनुं वर्णन)

सोरठदेस-मांहि पुरी   द्वारमती सुचंग
अनेक नगरइ परवरी   दिसइ अतिहि उत्तंग   ७

1. तरुणी तार   2. सेत्रुज   3. पुंडरीक   4. ऊजलगरि

यतः वापी विप्र विहार वर्ण वनिता वाग्मी वनं वाटिका
 विद्या ब्राम्हण वारि वादि विबुधा वेश्या वणिग् वाहिनी ।
 विद्या वीर विवेक वित्त विनया वाचंयमा वल्लिका
 वस्त्रं वारण वाजि वेसर वरं राज्यं [व] वैः शोभते ॥२

गढ मढ मंडप धवलहर	जिनमंदिर अतिसार	
जिनप्रतिमा-करी सोभती	अमरावय-अवतार	८
कृष्णरायनइ तपि करी	रचीय धणवइ दिध	
सायरमझि द्वारिकपुरी	बारह जोयण किद्ध	९
गढ कंचणमय दीपतु	पंचवन कोसीस	
मणिमाणिकमय सोभती	कणयकलस वर सीस	१०
पोलि पोलि दीसइ भली	मोती वंनरवाल	
मणिमाणिक जड्या प्रवर	किमाडह चुसाल	११

चुपई

दीसइ विविध ^१ परि आवास	मढ देउल मंदिर चउपास	
चउरासी चहूटां सुविशाल	पुन्य-पवीत्र जिहां भली पोसाल	१२
चिहु दिसि सायर झलकइ नीर	चिहु दिसि रखवालइ सवि वीर	
चिहुं ^२ दिसि साख्र भणइ झंकारु	चिहुं दिसि सोहइ पोलि पगारु	१३
चोर चरड नवि दीसइ कोइ	कोटिधज निवसइ तिहि लोइ	
धर्मवंत माणस अतिघणा	छत्रीस पवन(?)जाति तेहतणा	१४
च्यारि वर्ण क्षत्री बंभणा	वेश्य सूद्र कर्मिइ सुं घणा	
वसइ राजकुली छत्रीस	तिहि पुरि निवसइ यादवईस	१५
दसदसारकरि सोहइ राज	पंचवीर नितु सारइ काज	
त्रिणि खंडनु श्रीकृष्णह राउ	अरीयणदल भांजइ भडवाउ	१६
बंधव बलिभद्र कुमारह जोइ	तास बल नवि पूजइ कोइ	
कोडि छपन्न यादव अवतार	साहण वाहण घणु खंधार	१७
परिगह पूरी बइठउ राउ	दल सामंतन सुहइ ठाउ	
अगर सुगंध वास परिमलइ	सोवनदंडइ चामर दलइ	१८

1. विवध 2. चिंह

वाजां पंचशब्द वाजंति	घणी भाति पाउला पेखति	
भरहभावि नाचइ पग धरइ	ताल विनोद करी मनहरइ	१९

(नारदऋषिनुं आगमन)

हाथि कमंडल छत्री धरी	दर्भ पाटली साथिइं करी	
चडी विमानि नारदरखि आइ	नयर देखी मनि आणंद थाइ	२०
नमस्कार कीयु सारंगपाणि ^१	आसण बइसण दीया आणि	
सदभावइ पूछइ कृष्ण(म)हराज	तुम्हे पहूता किहांथी आज	२१
अधोलोक जिनवर वंदेवि	गगनथकी हुं आविउ हेवि	
नगरी देखि उपनु भाउ	तुमइ भेटि यादवराउ	२२
तु नारायण विनउ करेव	भलु कीयु जउ आव्या देव	
गाम पवित्र हूउ ए सही	नारदरखि पछइ गहगही	२३
कुसलखेम सहूकेनइ अछइ	देइ आसीस नइ उठिउ पछइ	
आवइ हरख धरीनइ जिहां	कृष्णतणी पटराणी तिहां	२४

(सत्यभामा द्वारा नारदनो अनादर)

तिहां सतिभामा करइ शृंगार	कंठिइ पहिरइ नवसर हार	
नयणि रेख काजलनी करइ	तिलक ललाटिइ अपूरव धरइ	२५
काने झालि झबूकइ दोइ	रत्नजडित सइथु सिरि जोइ	
सोल शृंगार सयरि तिहां करइ	तेतलइ नारदरखि संचरिइ	२६
नारद हाथि कमंडल करी	कलाचरित्र कलि देखइ फिरी	
सो सतभामा पीठ पेखीयु	दर्पणमांहि ^२ रूप देखीयु	२७
विपरीत रूप हरि दीठउ जाम	मनि विलखाणी सुंदरि ताम	
देखी कूड-कपट कीयु राउ	ए लक्षण छइ यादव राउ	२८
बडी नारि रखि ऊभउ रहिउ	करजोडी बइसु नवि कहिउ	
तउ रीस चांपी रे नारि	चालिउ सुंदरिनइ पचारि	२९

1. सारिगपाणि 2. दर्पणमांहि

(नारदनुं क्रोधपूर्वक चाल्या जवुं)

नारदरखि चालिउ रीसाइ	सीगीपर्वति बइठउ जाइ	
मनमांहि बयठउ चिंतइ इसिउ	किणिपरि मानभंग कीजि किसिउ	३०
कोपानलि परजलिउ मुणिद	सिलतलि चांपु वेगि विछंद	
हरि पछितावु करिसिइ घणु	किणिपरि मानभंग एहतणउ	३१
रूपिइ एहथी अधिकी होइ	हरिनइ परणावुं ते जोइ	
नारद-चरित सुणउ सहुकोइ	मानभंग सतिभामा होइ	३२
गाम-नगर सवि जोइ करी	दोहोत्तर सो खेचरपुरी ^१	
खिणमाहि फिरतु चिंतइ सोइ	कुमरि सरूप न दीसइ कोइ	३३

(कुंडनपुरमां नारदऋषिनुं आगमन)

भमतु नारद आविउ तिहां	कुंडनपुर नगरी छइ जिहां	
भीषमराजा नयरीतणु	धर्म-नीम ते जाणइ घणु	३४
अति सरूप गुणलक्षणसार	बइठउ देखिउ रूपकुमार	
दृष्टि पसारी कहिउ मुनि सोइ	इणिइ अनुसारि जे कन्या होइ	३५
कर्मयोगि जउ जुडइ संयोग	तु हुइ नारायणनुं योग	
देखण गयु अंतेउर भणी	जिहां बइठी कुमरि रुखमिणी	३६

(रुक्मिणी-रूपवर्णन)

अति स्वरूप सवि लक्षण चंग	सिसिचयणी नइ नयन कुरंग	
तेह समी स्त्री नवि दीसइ कोइ	हंसगति गयगमणी सोइ	३७

(नारदऋषि अने रुक्मिणीनुं मिलन)

नारद आवत जव देखीयु	नमस्कार तव सुंदरि कीयु	
देखि रुखमिणी बोलइ सोइ	तुं पटराणी हरिनी होइ	३८
रुखमीराइ दीधी रुखमिणी	ससपालराय भोटुं सुणी	
नयरि तेहनइ घणउ उछाह	लगन बधावइ करइ विवाह	३९

---

1. खेचरपुरि

रिखिसिउं सुंदरि बोली ताम	हवइ बोलणनु नही य ज ठाम	
जे अरिराय सुत क्षयनुं काल	ते परणवा आविउ सिसपाल	४०
तां निसुणी नारदरिखि कहइ	त्रिखंडलोक सहु आन्या वहइ	
छप्पन ^१ कोडि यादवनु नाह	ते मूकी कुण करइ वीवाह	४१
पूर्वकर्म न मेटइ कोइ	जेहनइ सिरजी परणइ सोइ	
यम रहउ कुमरि वात आपणी	नारायण परणइ रुखमणी	४२
तव सुंदरि मनि ऊपनी रली	रखि अइमत्तनी वात ज मिली	
नारद निसुणि मइ वरीयु नाह	किणि जुगतिइ होसिइं वीवाह	४३
रिखि बोलइ तुम्हि एम सधरु	नागपूजण देहरइ संचरु	
नंदनवनमाहि करु सहेट	तिहां आणी करावुं भेट	४४
तु जंपइ रुखमिणी कुमारि	किम उलखीइ कण्ह मुरारि ^२	
नारदरिखि कहइ सुणि अहिनाणि	संख चक्र जस दीसइ पाणि	४५
हरि पहिरणि पीतंबर जास	बंधव नीलवस्त्र हूइ तासु	
सारिगधनुष करि जेहतणइ	ते नारायण नारद भणइ	४६
खरी वात कही रिखि जाइ	रुखमणिरूप पटिइ लिखाइ	
चडि विमानि रखि आविउ तिहां	सभा नारायण बइठउ जिहां	४७
(नारदऋषिनुं श्रीकृष्णनी पासे पुनः आगमन)		
हाथमांहि पट देखिउ जाम	हरि ऊखेली जोइ ताम	
रुखमणिरूप दीठउ जिसिइ	कामविवहल हुउ तिसइ	४८
कइ अपछर ए देवहतणी	कइ मोहणि तिलोत्तमवणी	
कइ विद्याधरतणी कुमारि	कुणइ रूप सिखिउ संसारी	४९
नारद कहइ सुणउ तुम्ह राय	कुंडनपुरि छइ एहनु ठाय	
पुत्री राजा भीखमतणी	अनोपम रूपइ छइ रुखमिणी	५०
(कृष्ण द्वारा रुक्मिणीनी मागणी अने रुक्मीए करेलो तेनो उपहास)		
एह वात जव काने सुणी	महितइ जइ मागी रुखमिणी	
दूतवचनि ते हसिउ कुमार	गोपी हीनकुलइ अवतार	५१

1. छप्पन्न

2. मुररि

अन्याइए भूँडुं^१ घणउ
मूढ मनोरथ मोटउ करइ

कंसवधी इहां आविउ सुणउ
उत्तम राय कुमरि किम वरइ

५२

दूहा

हियउं मणोरह तं करइ जं करवा असमत्थ ।
सग्गिहि अंब मउरीयउ तांह पसारइ हत्थ ॥३

श्लोक

दास्ये मैथुनिकायामूं शिशुपालाय भूभुजे ।
उचितो ह्यनयोर्योगो रोहिणीशशिनोरिव ॥४
इति श्रुत्वा स दूतोऽपि तद्वाचं परुषाक्षराम् ।
आगत्य कथयामास स्वामिने पीतवाससे ॥५

चउपई

एह वात रुखमणि सांभली
माय तिम करु जिम हुइ एह
कृष्ण-अभिलाष माइ जाणीयु
कहि तु जईनइ यादवराय

धावि आगलि कही ते वली
विषम प्रीतिमेलापक जेह
एक दूत प्रछन आणीयु
चीरी आपी लागी पाय

५३

५४

श्लोक

माघमासे सिताष्टम्यां नागपूजामिषादहम् ।
रुक्मिण्या सह निर्गत्य यास्याम्युद्यानवीथिकाम् ॥६
आगतव्यं त्वया तत्र रुक्मिण्या चेत्रप्रयोजनम् ।
अन्यथा शिशुपालोऽमूं परिणेष्यति मानद ॥७
इतश्च शिशुपालः स आहूतस्तेन रुक्मिणा ।
उद्रोढुं रुक्मिणीमागात् ससैन्यः कुंडिनं पुरम् ॥८
तत्रायातं शिशुपालं रुक्मिणी-वरणोद्यतम् ।
ज्ञापयामास कृष्णाय नारदः कलिकौतुकी ॥९

१. भूँडु

चउपई

(श्रीकृष्ण तथा बलदेवनुं कुंडनपुर तरफ प्रस्थान)

राइ वात सवे संभली	हीयडइ हरख ऊपनु वली	
राम सहित रथि बइठा जिसइ	रथिकारइ रथ खेडिउ तिसिइं	५५
पवनवेगि कुंडनपुरि गया	वनमांहि नागभवनि जई रहा	
रथ छोडीनइ बेइठा जिसिइ	दूतइ वात जाणावी तिसिइ	५६

(रुक्मिणीनुं नागपूजन करवा जवुं)

दूतवयणि रूपणि हरखेय	मोतीमाणिक थाल भरेइ	
घणी सहेली भेगी करी	नागपूज करिवा संचरी	५७
उताबले पूजइ नागराय	आवी वनमांहि घणइ उछाय	
पेखी नारायणनुं* रूप	उलखीयु तिणि निजपति भूप	५८

(रुक्मिणीहरण)

तु रूपणि मनि गयु संदेह	मूंहनइ लेयण आविउ एह	
रुखमणि रथि बइठी जेतलइ	पवनवेगि रथ गयु तेतलइ	५९
सहेलि धावि बूंवारव करइ	धूतारा रुखमणिनइ हरइ	
गाममांहि ^१ जव गई पुकार	रूंपीराय तव जाणी सार	६०

(रुक्मीरायनी कृष्ण साथेना युद्धनी तैयारी)

कोपारूढ थयो असवार ^२	साहणतणउ नवि लहीइ पार	
मोटा मयगलनइ मदि भर्या	तीखा तुरीय तुंग पाखर्या	६१
पंचशब्द वाजां वाजंति	राउ नीकलिउ पूठि तुरंति	
सिसपालइ वात सवि सुणी	ते कुण लेई गयु रुखमणी	६२

(शिशुपालनी युद्ध-तैयारी)

तिणि कोपिइ बोलिउ नरेस	तुरीय पल्हाणु वेगि असेस	
रहवर सजु गयवर गडउ	कोपारूढ सुहड रणि चडु	६३

1. मांहिं   2. असवर   * नारायणनु

राउत करी सजउ हथीयार	धनुषबाणनउ करिउ टंकार	
सिसपालनइ भीखमराइ	बिइ दल पूठिइ वेगइ जाय	६४
घोडांखुरी खेह उछली	गयणंगणि ^१ जईनइ मिली	
तेणइ छाहिउ नवि दीसइ भाण	देखी सुंदरि कह सुजाण	६५

श्लोक

दृष्ट्वा च चकिता रुक्मिण्युवाचांकस्थिता हरिम् ।
 क्रूरो महौजा मद्भ्राता शिशुपालश्च तत्समः ॥१०
 तद्गृह्या बहवोऽन्येऽपि वीराः संवर्मिता इह ।
 युवां त्वेकाकिनावत्र तेन भीतास्मि का गतिः ॥११
 हसित्वा हरिस्पृचे मा भैषीः क्षत्रिया ह्यसि ।
 केऽमी वराका रुक्म्याद्याः पश्यादः सुभ्रु मदबलम् ॥१२
 इत्युक्त्वा तत्प्रत्ययार्थमर्धचंद्रेण शार्गभृत् ।
 तालालीमेकघातेन नालपंक्तिमिवाच्छिदत् ॥१३
 अंगुलीयकवज्रं चांगुष्टांगुलिनिपीडनात् ।
 दलयामास निर्भ्रष्टमसुरकणलीलया ॥१४
 तेन पत्योजसात्यंतं रुक्मिणी प्रमदं दधौ ।
 पद्मिनीव प्रभातार्कतेजसा विकचानना ॥१५

चउपई

सुंदरि तूं म करसि अंदोह	बल देखाडउ माहरु तोह	
सिसपाल रूंपी दल घणुं	सघळुं हणुं कटक एहणुं	६६
पीहर स्वांमी माहरुं एह	रुखमीराय राखेजो तेह	
वात कहता दल आविउ घणुं	ते देखी हीयुं रणझणउं	६७
वाजां वाजइ अति निसाण	कायरतणा तव पडइ पराण	
वाजइ नफेरी रणतूर	अति आवइ उजेणी सूर	६८

1. गयणगणि

प्रथम सर्ग

कृष्ण कहइ भाइसिउ बहू बलिभद्र तुम्हे लेई जाउ बहु
तव धाई बोलीउ शिशुपाल पडिउ फेटि किम जाइ गोवाल ६९
(श्रीकृष्ण अने शिशुपालनी वच्चे युद्ध)

वस्तु

सेसपालह सेसपालह दिठ हरिराय
जाणे विस्वानरि घृत ढलिउ तेम चिहुंजण क्रोध उपनु
धनुषबाण लेई करी पुठ्ववयर मनमाहि सलिउं
चोरी रूपणि लेइ गयु ए तइ करिउ उपाय
किहां जासि तुं दृष्टिइ पडिउ तव भांजु भडवाय ७०

चुपई

दुष्ट वयण काने सांभली कोपारूढ कृष्ण थयु वली
धनुषबाण लीयु जव करिइं सिसपाल वींधिउ ते शिरइ ७१
दोइ पचारि वढइ वरवीर वरसइ बाण जिम जलहरनीर
गदांइ गज रथ चूरंति कायर भागां दह दिसि जंति ७२

धणुह चडावी लिइं सिसुपाल पांच बाण नांख्या ततकाल
नारायणनंइ नांखइ बाण तव नारायण करइ पराण ७३

बेहु राय वढइ रणि वीर बिमणां बिमणां नांखइ तीर
पुहवि न सूझइ तीरह पडइ दडातणी परि शिर^२ रडवडइ ७४

हाथि चक्र फेरी पेसीयुं छेदी सीसनइ हरिनइ दीयु
रुधिरनदी जव वहती दीठ विषम झूझ इहां न्हासूं नीठ ७५

कहइ रुखमणी कृष्णसिउ आय राखु रूपचंदनइ ताय
शांति करू छांडु मनवयर आपुं कुंडनपुर वरनयर ७६

सुंदरिवचनि करिउ पसाय छोडि मेरिहउ भीखमराय
रूपचंद पगि लागी करी आविउ नयरइ कुंडनपुरी ७७

(वनमां श्रीकृष्ण अने रुक्मिणीना विवाह)

चालिउ हलधर हरि लेइ नारि दीठउ मंडप वनह मझारि
वृक्ष अशोकनी शीतळ छांह च्यारइ जाइ पहूता तिहां ७८

1. जांति 2. शिर

तव त्रिहुं मनि हुउ उछाह	लगन आज छइ करु वीवाह	
महूरसाद ते मंगलच्यार	सूया वेद पढइ झंकार	७९
मडप रचीउ फूलइ जाइ	बलिभद्र दीइ हथवेलउ आंय	
पाणिग्रहण करी रुखमिणी	वनमइ वसी वात कही घणी	८०

श्लोक

बभाषे रुक्मिणी कृष्णं पत्न्यस्तव महर्द्धयः ।
 प्रदत्ताः पितृभिः संति सहायातपरिच्छदाः ॥१६
 एकाकिन्यहमानीता बंदीव भवता प्रिय ।
 हसनीया यथा तासां न भवामि तथा कुरु ॥१७
 करिष्ये त्वां तदधिकामित्युक्त्वा रुक्मिणीं स्वयम् ।
 सत्यभामागृहाभ्यर्णप्रासादेऽमुंचदच्युतः ॥१८

चुपई

(श्रीकृष्णनुं रुक्मिणीनी साथे द्वारिका-आगमन)

नारायण परणी पुरि गयु	छपनकोडि नइ आनंद थयु	
गूडी बांधी घरि घरि बारि	मंगल गावइ सूहवि नारि	८१
रूषणिसिउं श्रीकृष्णमुरारि	हसतां पयठां नयरमझारि	
देखी लोक जय जय भणइ	बे पहंता मंदिरि आपणइ	८२

(सत्यभामाना दूतनुं निवेदन)

सर्व विवस स्त्री भोग करंति	सतिभामानी छाडी विति	
तिणि दुखि करी विलखी खरी	सुकि-साल दुख ते सांभली	८३
सतिभामाइ दूति मोकली	सुणउ बलिभद्र वात एतली	
कवण दोस ते कवण विचारि	सुद्धि न पुंछइ कृष्णमुरारि	८४
सुणी वात हलधर गयां तिहां	राय नारायण बइठा जिहां	
हसां वात वीनती घणी	सार करु सतिभामातणी	८५

(कृष्ण द्वारा सत्यभामानो उपहास)

तव नारायण करइ कुताल	रुखमणिनु लीयु उगाल	
गांठि बांधि संपनु तिहां	सतिभामा मंदिर छइ जिहां	८६
सतिभामा हरि दीठउ नयणि	रुदन करइ न बोलइ वयणि	
कहि वात बहू परि सांभरी	कवण दोसि स्वामी परहरी	८७
	दूहा	
हरि समझावी नारिनय	मधुरां वयण कहेइ	
कपटरूप निद्रा करइं	सेजतलि गंठि धरेइ	८८
गांठि झूलती देखी करि	सतिभामा छोडंति	
सुगंध! परिमल महमहइ	सयल अंगि विलपंति	८९
अंगि लगाडिउ देखि करि	इम बोलइ गोपाल	
राणी तुम्हे ए सिउं करु	रुखमणितणउ उगाल	९०
सतिभामा विलखी वदनि	हरिनइ कहइ ततकाल	
तुम्हे कूड-कपटी हुआ	ए मम बहिनि उगाल	९१

(सत्यभामा द्वारा रुक्मिणी साथे मेलाप कराववानो प्रस्ताव)

गंधरवीवीवाह करी	जे तग्हि आणी नारि	
रूप अनोपम तेहनु	जोईइ कृष्णमुरारि	९२
कहु केहनइ पगि लागसि	इ बोलइ गोपीराय	
सतिभामा कहइ हूं वडी	लागइ माहरइ पाय	९३
मुझ मनि अति उमाहलं	देखण रुखमणिरूप	
वनमांहि श्रीधरि मेलसिउ	इम कही चालि भूप	९४

(श्रीकृष्णनी प्रयुक्ति - सत्यभामा अने रुक्मिणीनुं मिलन)

नारायण उठी गया	नारी रुखमणि पासि	
वाडी बहु भीतिर फली	चालु देखण जासि	९५
सुखासणि चडी आवीया	लिखिमीतणइ भुवनि	
स्वेतवस्त्र आभरणसिउ	सोहइ रूपणि तन	९६

1. संगंध

श्री-प्रतिमा लेइ करी	बइसारी तिणि ठामि	
मूंन करी बइसी रहु	हुं जइ आवूं ताम	९७
सतिभामानइ हरि कहइ	जायो वनहमझारि	
हुं लेई आवुं छुं तिहां	राणी रुखमणि नारि	९८
	चुपई	
पाछउ आवी हरि तिहां थकी	किमाडंतरि रहिउ ते लकी	
सतिभामा सजाई करी	सखी सहित जाइ परवरी	९९
वाविइ हाथपाय धोइ जिसिइ	मालणि फूल लेई आवी तिसिइं	
लेई पुप्फ जव देहरइ जाइ	पूजी पुफि-फलि प्रणमइ पाय	१००
देवि सुहासणि मुझनइ करे	जिम मानइ यादव अतिखरे	
रूप अनोपम करु मुझतणुं	पागि लागी माय मागूं घणुं	१०१
तव हरि हरखिइ हड हड ^१ हसई ^२	तालोटा देई कर दोइ घसइ	
सतिभामा कहइ इम कांइ राय	वार वार तु लागइ पाय	१०२
एहनी भगति करे तूं घणी	इणइ थानइ बइठी रुखमिणी	
विलखवदनि बोलइ सतिभाय	सिउं थयु जउ लागी पाय	१०३
कूड-कुबुद्धि करु तुम्हि घणी	ए बहिनि माहरी रुखमिणी	
राति-दिवस कतूहल करु	गोवाल टेव न जाइं परु	१०४
रुखमणिसिउ सतिभामा मिली	बिइ आव्यां आवासिइ वली	
सवि सुख भुंजइ भोगविलास	भोग पुरंदर लीलविलास	१०५
प्रणम सर्गि ^३ परणी रुखमिणी	कृष्णतणी वात कह घणी	
बीजउ सर्ग ^४ जंबुवतितणु	वाचक कमलशेखर कहइ सुणु ^५	१०६

1. वच्चे बधारानो 'इ' छे, ते काटी लीयो छे. 2. हस्यइ 3. स्वर्धि 4. स्वर्ध
5. अंते : कृष्णेन रुखमिणी परणीत नाम प्रथम स्वर्ध.

द्वितीय सर्ग

जांबुवती-पाणिग्रहण

श्लोक

कृष्णेनान्येद्युरायातो नारदोऽभ्यर्च्य भाषितः ।
किं दृष्टं किञ्चिदाश्चर्यं भ्रमसि त्वं हि तत्कृते ॥१९॥
नारदोऽप्यब्रवीद् दृष्टं श्रुणु वैताढ्यपर्वते ।
जांबवान् खेचरेन्द्रोऽस्ति शिवचन्द्रा च तत्प्रिया ॥२०॥
विष्वक्सेनस्तयोः सूनुः कन्या जांबवती पुनः ।
रूपेण तस्याः सदृशी न कापि त्रिजगत्यपि ॥२१॥

चुपई^१

एणइ वचनि नारायण हसी	कहइ वात ते मन उरहसी	
गगनिथकी किम परणी जाइ	ते परण्या विण सुख नवि थाइ	१०७
तव नारद कहइ हरिनइ हसी	खेलण गंगा आवइ धसी	
तिहां जइनइ परणु राय	बल न हुइ तु बइसु ठाय ^२	१०८
ते सांभलि सपराणुं थयु	गज-रथ-तुरंगम-दल लेई गयु	
जांबवती तव दीठी नारि	एह सरखी नवि इणि संसारि	१०९
कही नारदरखि जेहवी	मय दीठी कुमरी तेहवी	
हरी नारिनइ चालिइ जिसिइ	राय जोवानइ आविउ तिसिइ	११०
हण हण करी हकारिउ घणुं	कृष्ण देखि बल धाइ आपणुं	
कृष्णराइ वलि ते सवि हणी	जांबराय कीधु रेवणी	१११
दुख वइरागिइं संजिम लीइ	कर्म वाछित तप करि पालीइं	
विषसेन आविउ घण भाइ	कृष्णरायना प्रणमइ पाय	११२
जांबवतीनइ परणी करी	पहुता नयर द्वारिकापुरी	
रुखमणिनइ पासइ आवासि	जांबवती मेरही ते पासि	११३
बहिनपणा बेहुजिणीइ कीध	कृष्णमुरारइ मांन घण दीध	
बीजइ सर्गि ^३ जांबवती हुइ	त्रीजइ वात कहुं जूजूइ ^४	११४

1. चपइ 2. ठाय 3. स्वर्णि 4. अंते : जांबुवती-पाणिग्रहण-नाम्ना द्वितीय स्वर्ण.

तृतीय सर्ग

प्रद्युम्नकुमार-विद्याग्रहण, रुक्मिणी-मिलन

(रुक्मिणी अने सत्यभामाने पुत्ररत्ननी प्राप्ति)

(स्वप्न)

चुपई

मनुषतणा सुख अति भोगवइ	नारि बिऊनइ गर्भ ज हवइ	
रूपणि सुपन वृषभ पेखंति	चडी हुं अमर-विमानइ मंति	११५
कृष्णरायनइ रुखमणि कहउ	रयणमझि सुपनांतर लहिउ	
सुणि सुंदरि सुपन अणुसारि	मुझ सरिखु पुत्र होसिइ नारि	११६

(सत्यभामानुं स्वप्नविषे असत्य-कथन)

सुपनवात दासीइ सांभली	सतिभामा आगलि कही वली	
एह वात मनमाहि धरी	कल्पित स्वप्न कहइ ते करी	११७
स्वामी सुणउ सुपन मइ दीठ	मोटउ मयगल मुखि पइठ	
तं निसुणी कहइ कृष्णमुरारि	कुमर होसिइं तुम्ह घरबारि	११८

(रुक्मिणी-सत्यभामा वच्चे शरत)

सतिभामा-रुखमणि बिइ जिणी	वातचाट करइ पुत्रहतणी	
सो हारइ जसु पाछइ होइ	ते सिर मूंडी वीवाहइ सोइ	११९
सतिभामा-रुखमणि भाखीयु	बलिभद्र तिहां कीधु साखीयु	
तुम्हे केहनी म करु कांणि	हारइ ते शिर मूंडी आंणि	१२०

(कौरवना दूतनुं आगमन)

सभानारायण बइठउ जिहा	दूत कुरवनु आवि तिहां	
तुम्ह घरि जेठउ नंदन होइ	कुरवपुत्री परणइ सोइ	१२१

1. सुभा

(बन्ने राणीओने पुत्रजन्म)

मास गर्भना हूंया संपन	रुखमणि जायु पुत्र एक दिन	
लक्षणवंत दीठउ कुमार	दासि आवी जणावी सार	१२२
पेटि हसूकु पडीयु जिसिइं	सतिभामा पुत्र जनमिउ तिसिइं	
बिहुंना दूत गया जेतलइ	सूता कृष्ण दीठा तेतलइ	१२३

(ज्येष्ठ पुत्र तरीके रुक्मिणीनो पुत्र)

सतभामा-दूत उसीस रहिउ	रुखमणि-दूत पाग-तलि गयउ	
हरि जागिउ तव दीठउ नयणि	मांगइ वधाई मधुरे ^१ वयणि	१२४
पहिलं हरि हरखीनेइ दीइ	रुखमणिदूत करजोडी लीइ	
पछइ वधाइ बीजु दीध	भाइ वडु रूपणि-सुत कीध	१२५

(पुत्रजन्म-महोत्सव)

बिहुं नारिनय नंदन हुया	आवइ घरि वधावा जूया	
नारी गावइ मंगल च्यारि	बांभण वेद भणइ झंकार	१२६
वाजइ मेरि तूर कंसाल	वाजइ संख मधुरस्वरि ताल	
वाजइ धपमप मधुर मृदंग	घरि घरि उछव नव नव रंग	१२७

(धूमकेतु द्वारा प्रद्युम्ननुं हरण)

छइठी राति सनि जागइ जाम	कृष्णराय पहुता ताम	
आवी सिंहासणि बइठा जिसिइं	खोलइ पुत्र लेई मूकिउ तिसिइ	१२८
जोइ रूप तव अद्योतह थयुं	प्रद्युम नाम गोपालइ कहिउं	
हरि हूलावइ जव करि धरी	बाल धूमकेतु ले गयु हरी	१२९
हरि जाणइ धावि लेई गई	एय विमांसण सघलइ थई	
धूमकेतु चालीउ ते ग्रही ^२	मारी नांखु समद्विइ सही	१३०
सिला एक बावन गजतणी	लीधी ऊंची हाथिइ खणी	
रीसइ नांखिउ तेह ज बाल	उपरि सिला मेल्ही ततकाल	१३१

1. मुधुरे

2. गृही

पूरवकर्म न मेटइ कोइ कर्म करइ ते निश्चिइ होइ
रुखमणि जागीनइ कह वली आपु पुत्र जिम पुजइ रली १३२

रयणी छठी रयणी छठी हरिउ परदवण
वासदेव तव इम कहइ तम्हे पुत्र लेइ गया कवणह
रूपणि तव कारण कहइ स्वामि एम म कहु वयणह
एह हांसु^१ कीजय नही स्वांमी आपु बाल
सही को वयरी लइ गयु इम बोलइ गोपाल १३३

कहइ कृष्ण कहइ कृष्ण सुणउ बलिभद्र
छपनु कोडि यादव तुम्हे नयरमञ्जि देखणह जायु
गाम नयर पुर पाटणह वात सुणी किहां प्रगट थाउ
यादव जइ जोयु घणुं किहां नवि दिठ कुमार
सहू आवी हरिनइ कहइ अम्हे नवि लाधी सार १३४

सुणी वात रुखमणिसुत गयु सतिभामानइ आणंद थयुं
सुकीला (?) मुझ टलीयुं साल इम नाची वज्ञावइ गाल १३५

श्लोक

यतः भोजने रंजितो विप्रः मयूरा घनगर्जिते ।
साधवो परिकल्याणे खलौ च विकलीयति (?) ॥२२

(विद्याधर संवररायने प्रद्युम्नकुमारनी प्राप्ति)

वैताढ्यपर्बतनइ बिहुं पासि दाहोत्तरसो नयर निवास
मेघकूट छइ ते मांहि देस जिम संवरराय वसइ वसेस १३६

बारहसइ विद्या जेह पासि कनकमाल घरणी छ तासि
एक दिन यात्रा जाइ तिहां प्रदिमनकुमर चांपिउ छइ^२ जिहा १३७

खलिउं विमान न जाइ किमइ बावन गज सिला देखइ तिमइ
क्षण उंची क्षण नीची थाय ऊतरि विमानथी देखण जाइ १३८

1. हांसु 2. छइ

सिल उपाडी विद्याबलइ	देखइ कुमर पडिउ सिलतलइ	
राइ कुमर लीधु ततकाल	कनकमालनइ आउ बाल	१३९
लक्षण बत्रीसइ दीठां अंगि	राणी कुमर लीयु उछंगि	
धर्मपुत्र राजाइ कहिउ	विमानि चडी आविउ गहगहिउ	१४०
नयरमांहि घणु उछव कीधु	प्रद्युमनकुमर नाम तसु दीधु	
अति सरूप अति लक्षणसार	अति वालहु प्रद्युमनकुमार	१४१

(प्रद्युमनकुमारनी विद्यासाधना)

बीजचंद्र जिम तिम वधि गयु ¹	वरस सातनु ² बालक थयु	
नेसालइ मूंकीउ भणवा भणी	कला बहुत्तरी आवी सुणी	१४२
भरइ पिंगल व्याकरण सुछंदि	शास्त्र भण्या मननइ आणंदि	
जैन-आगम सांभलीयां घणां	मत जाणया खटदर्शनतणां	१४३
धनुषबाण झाली करवाल	सिंधझझ करइ देई फाल	
लडण-भडण पइसार नीसार ³	सवि जाणइ प्रद्युमनकुमार	१४४
कुंमर पांचसइ मांहि प्रधान	वाधिउ कुमर थयु रूप-निधान	
जिमसंवर देखी हरखंति	वली कथा द्वारिका जंति	१४५

(पुत्र-वियोगिनी रुक्मिणीनो विलाप)

	ढाल	
रयण दिवसि रोय रुखमिणी	पुत्रतणइ वियोगि	
मुझनइ दुख ए सही हूयुं	हिव करम संयोगि	१४६
माहरइ पोतइ पुन्य नहीं ⁴	जे हुं पेखुं बाल	
तव सतिभामा आवी कहइ	फल लहिउ ततकाल....माहरइ.	

आंकणी⁵ १४७

मणूयजनम पामी करी	मइ न कीयु धर्म	
बालक माइ विछोहीनइ	मइ बांध्यां कर्म ...मा.	१४८
कइ मइ पुरुष विछोहीया	कय विछोही नारि	
तिणि दुखइ हुं दुखणी	एणइ संसारी... ...मा.	१४९

1. गय 2. सांतनु 3. नीसारं 4. नहीं 5. आकणी

कइ मइ दव परजालीयां	कइ फोडी पालि	
तरुयर मइ काप्या बली	ते दुख संभालि ...मा.	१५०
कइ मइ तुरंफल तोडीया	सवि काचां तोय	
कइ मइ जीव संतापीया	ते फल ए जोय... ..मा.	१५१
कइ मइ मुनि उवेखीया	कइ वलि दीधी गालि	
कइ मइ जीव दुहव्या घणा	अगनि करी झालि ...मा.	१५२
इम झूरंता आवीया	श्रीकृष्णमुरारि	
नयण-नीर वहइ घणूं	दुख देखिउं नारि ...मा.	१५३

दूहा

दूज्जणजण बबूलवण जइ सिंचह अमीएण ।

तुअ ति कंटाविधणा सारीरह गुणेण ॥२३^१

(सत्यभामाने कृष्णे आपेलो ठपको)

कोप करि तव हरि कहइ	सुणि सतिमामा वात	
रुखमणि पुत्र-दुखिइ भरी	तइ किम बोली घात	१५४
सीहां लत न वीसरइ	जे दिधी हरिणेण	
सा सकलंकी वालसिउ	कालो काल गएण	१५४क

(श्रीकृष्णनुं रुक्मिणीने आश्रवासन)

कृष्ण कहइ रुखमणि प्रतिइ	धर्म करु एक चित्ति	
थोडे दिनि पुत्र आवसिइ	तूं छइ पुन्यपवित्र	१५५
स्वर्ग-मृत्यु-पाताल जिहां	पुत्र करावि सार	
वहिलु आवीनइ कहिसि	आगम पजूनकुमार	१५६

(कृष्ण-रुक्मिणी पासे नारदनुं पुनरागमन)

इम समझावी आवियु	विलखवदनि हरिराय	
तव नारदि बोलावीया	आवी लागा पाय	१५७

1. आ दूहो ' जैन गुर्जर कविओ-भाग १ लो ', पृ. २७२ उपर आपेलो छे, ते प्रमाणे अहीं मूकेलो छे. मूल हस्तप्रतमां आ दूहो नीचे प्रमाणे लखेलो छे :

दूज्जणजण बबूलवण जु सींचु अमीयेण ।
तुही ते कंटाभाजणा जातिइं तणइ गुणेण ॥

विलखवदनि हरि पेखि करि रुखमणि घरि आवी कहइ	उठिउ नारद ताम वार वार सिरनांम चुपई	१५८
कंदलकुतिग पेखइ घणा एहवु आविउ नारद तिहां	देसविदेस करावइ घणा मनि विलखाणी रूपणि जिहां	१५९
आविउ नारद दीठउ जिसिइ एक पुत्र माहरइ जे थयु	रूपणि रोवा लागी तिसिइ न जाणूं कोई लेई गयु	१६०
करजोडी वीनवइ रुखमणी नारद कहइ अइमतु केवली	स्वामी सुद्धि कहु सुततणी पूछउ तुम्हे जईनई वली	१६१
रुखमणि कहइ ते सिद्धिइ गयु नारद कहइ अछइ मांहाविदेव(ह)	केवलि विण ए सांसु रहिउ सीमंधिर जिन देवहदेव	१६२

(नारदनुं महाविदेहक्षेत्रमां सीमंधरस्वामी पासै गमन)

नारद कहइ हूं जाई तिहां तु नारद तव तिहांथी गयु	पूछी आवुं सघलू इहा सीमंधिरनइ केवल थयु	१६३
नारद समोसरणि जव जाइ चक्रवर्ति ^२ मुनि पूछइ तिहां	घणु अचंभु ^१ देखी थाय एहवा माणसु पुए जइ किहां ?	१६४

(सीमंधरस्वामीकथित प्रद्युम्नहरणनो वृत्तान्त)

जंबूदीवि भरहखित्त वसेस नगरशिरोमणि द्वारिकापुरी	धर्मवंत तिहां सोरठदेस सागरमाझ देवे करी	१६५
वासदेव नारायण जिहां नारायणि राणी रुखमिणी	एहवां माणस उपजइ तिहां धर्मवात ते जाणइ घणी	१६६
तेहनइ पुत्र एक जव थयु चांपि तेउ शल लेई तलइ	धूमकेत सुर लेई गयु भूखिइ तरसिइ ते टलवलइ	१६७
पूरवजन्म वयर सांभरी तेतलइ आविउ संवरराय	धूमकेत चालिउ इम करी कुमर देखि लीयु घणइ उछाहिं	१६८

1. अचंभु. 2. चक्रवर्ति.

तेहनइ राणी छइ कणयमाल आणी आपिउ तेहनइ बाल
धर्मपुत्र करिथापिउ तेह वात कही ते स्वामी एह १६९

(प्रद्युम्नना पूर्ववृत्तान्त विषे नारदनो प्रश्न)

श्लोक

कथं वैरं धूमकेतोस्तेनाभूत्पूर्वजन्मनि ।
भूयोऽपि नारदेनैवं पृष्टः स्वामीत्यवोचत ॥२४

(प्रद्युम्नकुमारना पूर्वभवो १. अग्निभूति - वायुभूतिनो भव)

चुपई

जूबूद्वीप भर(त)खेत्रह ठाम	मगधदेसि मोटं सालिगाम	
मनोरम नामि वन अभिराम	वसइ वासि विप्रह सोमदेव नाम	१७०
अग्निज्वाल तेहनी स्त्री अछइ	तेणइ पुत्र बिइं जाया पछइ	
अग्निभूति-वायभूति कुमार	विद्यावेद पढया ^१ ते सार	१७१
लोकमांहि प्रसिद्ध हुया	भोग भोगवइ अति घणा ^२ जूया	
इणि अवसरि पहुता वनि जती	एहवी विप्र सुणी वीनती	१७२
तिहां आठ्या वाद करवा भणी	वात्त सिउं जाणु शास्त्रह तणी	
जाणहु तु कहु अन्ह प्रतिइं	पूर्वभवि अन्हि कुण हूया उभिइं	१७३

(२. शियाळवानो भव)

तव चेळु बोलिउ ततकाल	तुम्हे पूरवभवि हूया सयाळ	
आ चांबड ^३ खाधउ घणुं	हलि बांधिउं जे हाली तणुं	१७४
अति आरतइ बेहु मूया	विप्रतणइ घरि पुत्र तुझे हूया	
न मानु तउ कहुं अहिनाण	पूछउ हाली मूकउ जाण	१७५
मूकी जइ पूछिउं ^४ ते वली	मूकु कहइ मइ सांभली	
जातीसमरण उपनमोहि	साचुं कहिउं इणि न्यानी तो हि	१७६

1. पढथ

2. घण

3. चांबड

4. मछिउं

मृकु कहइ माहरा हलतणं . सीयाले चांबड खाधुं^१ घणुं
तिहां मूया इहां अवतर्या १७७

(त्रीजो, चोथो, पांचमो अने छट्टो भव)

विप्र द्वेषि मारण आवीया रयणदेवइ ते थंभीया
तिहां बिहुं लीयू चारित्र सार त्रीजइ भवि सोहम अवतार १७८
चउथइ भवि सेठपुत्रह होइ पूर्णभद्र माणिभद्रह जोई
लेई चारित्र सोहमि सुर हुया रायपुत्र छठइ भवि जूया १७९

(मधु-केटभनो भव)

मधु-कीटभ बि भाई थया^२ तव वयरी सवि नासी गया
राजाइ कीधु मधुराय सह आवीनइ प्रणमइ पाय १८०
कीटभनइ पद दीयुं युवराज बिहुं मिलीनइ सारइ काज
ब्राह्मण सोमदेवनु जीव कनकरथ राजा हूउ कीव १८१
अगनिज्वाला-जीव सो ईहां जोइ चंद्राभा तसु राणी होइ
एक दी कनकराय^३ हित करी मधुराजा^४ तेडिउ नहुंतरी १८२
भोजनि घणी भगति अति करी मधु लेई गयु चंद्राभा हरी
राणी चंद्राभातणइ वियोगि कनकरथिराइ छांड्या भोग १८३
तापस थईनइ भूखइ मूउ धूमकेतदेव जोतिष हूउ
मधु-चंद्राभा वाद करी मधु-कीटभसिउ चारित्र वरी १८४
सुक सातमइ देव सुजाण बेहूं हूया इंद्र समाण
मधु-सुर-जीव रूपणि-सूत हुउ धूमकेत स्त्री-वयर लेई गयुं १८५
सीमंधिर कहइ रखि तुम्हि सुणउ मायपुत्र वियोग घणउ
सोल वरस जव जाई वही रुखमणि पुत्र मिलइ ते सही १८६

(रुक्मिणीना पूर्वभवो)

पूरवि भवि कर्म बांध्या घणा रुखमणि फल लाधा तेहतणां
कहु स्वामी किणि परि बांधीयां^५ सांभलि रिखि इण परि सांधीया १८७

1. खाध 2. थाया 3. कलकराय 4. मधुराजा 5. बांधयां

जंबूद्वीप भरहखित्तह ठांम	मगधदेस ^१ लक्ष्मी तिहि गाम	
सोमदेव तिहा ^२ विप्रह होइ	तस घरणी लिखिमीवती जोइ	१८८
एकवार ते विनह मझारि	लिखिमीवती आवी ते नारि	
वनमांहि अति क्रीडा करी	मयूरांड ^३ ते हाथइ धरी	१८९
पीला इंडां ^४ मेलही करी	भवण भणी जावा सांचरी	
तेतलइ आवी माय मयूरी	इंडां ^५ देखी पाखलि फिरी	१९०
क्रों क्रों करती पासइ फिरइ	इंडां ^६ उपरि नवि अणसरइ	
पासू नवि मेलहइ एकइ घडी	वार वार जोइ बापडी	१९१
सोल घडी हुई जेतलइ	धाराधर वूठइ तेतलइ	
धोवाणां इंडां ^७ जेतलइ	उलखि ऊपरि वइठी तिसिइ	१९२
इंडां ^८ सेव्यां ^९ सोले घडी	मयूरी अति हरखइ चडी	
क्रमि क्रमि ईंडांथी ते हूउं	मोर एक अनोपम जूउ	१९३
लिखिमीवती ते आवी वली	देखी मोरनइं घणूं ऊछली	
लीयु मोर न लाई वार	मयूरी ^{१०} तव करइ पुकार	१९४
लेई मोरनइ ते घरि गई	पूठिइ धाइ मयूरी थई	
मोर पांजरइ घालीउ जिसिइं	मयूरी फेरा दिइं तिसइं	१९५
क्रों क्रों शबद करीनइ रोइ	लोक घणा आवी तिहां जोइ	
माय-पुत्रनुं घणु संनेह	खिणि खिणि आवां देखइ तेह	१९६
मयूरी न मेलहइ पंजरुं	दिवस-राति पुत्र खरखरुं	
लोक घणा आव्या मिली	मूंकि मोर पहुचइ मन रली	१९७
सोलमास राखिउ ते मोर	बांधा कर्म तिहि अतिहि कठोर	
सोलमासनां सोल वर्ष थीयां	मोर-मयूरी वनमांहि गयां	१९८
लिखिमीवती इम बांधिउं कर्म	नवि जाणिउं ते धरमह मर्म	
चाली एकदा निज भुवनि उदार	हारइ ^{११} पहिरइ ते सिणगार	१९९

१. मगधदेश

२. बिहां

३. मयूरांड

४-५. इडा

६-७-८ ईडां

९. सेव्या

१०. मयूरी

११. हरइ

मुनिवर सुमतिगुप्त ^१ आवीयु	लिखिमीवतीनइ नवि भावीयु	
रे रे मलिन जा तुं परहुं (?)	इहां कांइ आविउ अणनुहुंतरिउ	२००
थूंथुकार ^२ तिणि माहणिनि कीयु	मुनिवर काढी बार तव दीयु	
फल दुगंछाकर्महतणु	सचर सतम दिनि विणठउं घणुं	२०१
अगनिमांहि पइसीनइ मूंई	घोबीघरि रासिभी हूई	
वलि मूई ते भारइ करी	त्रीजइ भवि हूइ सूकरी	२०२
चुथइ भवि थई कूतिरी	अगनि बलीनइ हाथइं करी	
भरुचछि नयरि नदी नरबदा	माछीकुलि आवी एकदा	२०३
दुर्गंधा ^३ दोभागिणि कूकाण (?)	भव पंचमतंणा अहिनाण	
तेणइ दुर्गंधि न रहइ कोइ	पूरव पापतणा फल जोइ	२०४
धीवरि अलगूं घर ते करी	तिहां राखी ते माहइ छोकरी	
मोटी बईरि जव ते हूई	नाव एक बांधी ते जूइ	२०५
वाही नाव आजीवका करइ	इण परि पेट पाराभव भरइ	
समाधिगुप्तमुनि विहारह करी	नदी नर्बदा आविउ फिरी	२०६
कंठि आवी काउसगग करिउ	माहामासनी ताढिइं भरिउ	
दुर्गंधा दीठउ धीवरी	किम ए सहसिइ सीतह खरी	२०७
दया उपनी ते रिखितणी	तिणइ आणी चारिंह घणी	
वींटी मुनिवरनइ ते गई	प्रभात ^४ समइ ते आवी रही	२०८
ते मुनिवरनइ वांदइ जिसिइं	जातीसमरण ऊपनुं तिसिइं	
हई हई देव मय सिउं कीयुं	ए मुनिवर देखी थूंकीयुं	२०९
वार वार पगि लागी करी	खमावइ पूरवभव चरी	
मइ कीधां जे मोटां पाप	तेहना पाग्यां मइ संताप	२१०
सांमी ते मुञ्जणइ तुं छोडी	वलि वलि वांदइ ^५ बे कर जोडि	
मुनिवरि श्रावकनु धर्म दीयु	साधवी साथिइं विहारह कीयु	२११

1. समतिगुप्ति

2. धूंधूकार

3. दुर्गंधि

4. प्रभांत

5. वादइ

विहार करतां इक गामि आवीया	नायल श्रावक तिहां भावीयां	
नायलनइ घरि रही धीवरी	अणसण करी सुरी अवतरी	२१२
पंचावन पर्योपम आय	पूरी आयु तिहां रुखमणि थाइ	
मयूरी पुत्रवियोगह करी	वरस सोल सुत आवइ फिरी	२१३

(नारद ऋषिनुं संवररायने त्यां गमन)

नारदिरखि सांभलीयुं सहू	वांदी चालिउ आणंद बहू	
वैताढ्यपर्वत मेघकुटपुरइ	संवरराय ^१ बइंठउ छइ घरइ	२१४
नारदरखि ^२ आव्या जेतलइ	ऊठी पगि लाग(इ) तेतलइ	
संवरराइं दीधू बहू मांन	कहइ हूं देखुं तुम्ह संतान	२१५
तव प्रद्युमनकुमर ^३ आणियु	पेखी नारद वखांणीउ	
रूप कुमरनुं देखी करी	आविउ नयर द्वारिकापुरी ^४	२१६

(नारदऋषिनुं रुक्मिणी पासे आगमन)

जेहां ते बयठी छइ रुखमिणी	आवी वात कही सुततणी	
लिखिमीवतीनी वात सांभली	वार वार पूछइ ते वली	२१७
खरुं कहिउं सीमंधरदेव	भगति करुं हूं तेहनी हेव	
प्रतिमा सीमंधरनी करी	पूज करइ ते इक चित्ति धरी	२१८

(पुत्रागमन वखतनी अंधाणीओ)

जिती एक आविउ मुझ घरिइ	तेणइ वात कही इण परइ	
ताहर घरइ कस छइ बहू	सोनाना जव देखइ सहू	२१९
अफल अंब छ तुझ घरतणा	जव फलफूल तूं देखइ घणा	
तव घर-वाडी सूकी अछइ	आलीमाली देखिसि पछइ	२२०
सूकी वावि छइ तुम्ह घरतणी	पाणी भरी देखिइ रुखमिणी	
अंचल धुला पीला होइ	खीर झरइ थण ^५ देखी सोइ	२२१
ए अहिनाणह मिलइ जव सही	तव तुम्ह कुमर मिलइ गहगही	
कही सहिनाण गयु ते जाम	रूपणि संतोखाणी ताम	२२२

1. संवरराय 2. नारदि 3. प्रद्युमनकुमार 4. द्वारिकापुरी 5. घण

लक्षण जोइ अहिनाणतणा इम कहितां दिन वुल्या घणा
वात सुणउ हिव कुमरहतणी किणि परि विद्या पामी घणी २२३

(संवररायना पांचसो पुत्रोनो सिंहरथराजा साथेना युद्धमां पराजय)

तिहां निवसइ सिंघराय नरेस तेह सिउ मांडउ जूझ नरेस
जिम संवरराय कहइ सुजाण कुण भांजेसिइं सिंघरथठाण २२४

दूहा

कुमर पांचसइ तव कहइ राय करु पसाउ
अम्हे जई तिहां जीपसउं सूर सिंघरथराउ २२५

तव ते दल लेई चालीया हीइं धरी अभिमान
गज-रथ-तुरंगम पाखर्या पायक मिल्या प्रधान २२६

ते सवि सिंघरथि त्रासव्या करी सिंघवाद्य जूझ
ते देखी प्रद्युमन^१ कहइ भाई नासइ अबूझ २२७

(सिंहरथ अने प्रद्युमननुं युद्ध)

तव ऊठिउ पजून तिहां पीयनइ कहइ सुजाण
सामी तुम्ह पसाउ करु सिंघरथ^२ टालू ठाण २२८

राय कहइ तूं नान्हडु न जाणइ जूझह वात
नान्हउ सीह^३ एवडु करइ मोटा गजघात २२९

यतः

दाजावा जु जण मिलु (?) बोलावइ अप्पाण^४ ।
मइ दिठइ जु पग भरइ तु मुज जणणि अग्रमाण ॥२५
अज्ज वि नयण न उग्घडइ नखइ न लीधउ मग्ग ।
उडुवि सिंघकिसोरडइ गयघड भडवा लग्ग ॥२६

दूहा

किम हूं नान्हउ तुझ कुंमर जाणसि जूझह भेद
तव आदेस हूउ जिसइ चालीउ वेगि वळेद २३०

1. प्रद्युमन 2. संघरथ 3. सीह 4. आप्पाण

बाल कुमरह आवतु	देखिउं सिंघरथिराय ^१	
हु मोटउ ए लहूयडउ	केम जूझय ति थाय	२३१
इम चीतवतां ^२ रायनइ	बोलावइ कुमार	
हू आविउ ^३ अति लहूयडउ	दिउ तुम्हे जूझ अपार	२३२

चुपई

वचन सुण्या तव धाया ^४ सूर	जेम वहइ नदीनां पूर	
सगणी सीगिणि पाली पटा	कटारी कातरि करि कटा	२३३
हरसी फरसी नइ हडबडी	तरवारि सेल गदा लि वडी	
छत्रीसइ हाथिइ हथीयार	जूझ करइ आवी अपार	२३४
घोडासिउ घोडा ते भिडइ	हाथी हाथी आवी जडइ	
रथसिउ रथ संग्राम करंति	नीसत नर ते नासी जंति	२३५
पालइ पाला घणूं आफलइ	सूर सूर वेगा सिहुं मिलइ	
हाकइ ताकइ नइ धसमसइ	कायरपुरुष पाळे राखसइ	२३६
धाई धूंबड नांखइ तीर	सेल फेरवी नाखइ वीर	
मोगरसिउ मोड मियमत्त ^५	तेतलइ सिंघरथ आय पहुत	२३७
सिंघजुध सिंघरथि मांडियुं	कुमरि अनेरुं जुझ छाडीयु	
तिहां आवी सिंघ युद्ध करंति	संवरराय आवी जोयंति	२३८
बेहुं सिंघतणी परि भडइ	पाळे पगि उसरि वलि जुडइ	
उछालिउ ते सिंघरथराय ^६	भूमि पडिउ तव चांपिउ पाय	२३९
झांटी साहि झूडइ कुमार	पग साही पेटि दिध प्रहार	
मुख साहीनइ पाडया दंत	पजूनकुमर नान्हउ बलवंत	२४०

(सिंघरथराजानो प्रद्युम्नकुमारे करेलो पराजय)

हारिउ सिंघरथ गयु भडवाय	बांधी आणिउ घालि पाय	
जय जय सबद हुउ जेतलइ	जिम संवर बोलिउ तेतलइ	२४१

1. सिंघरथि	2. चीतवतां	3. याविउ०
4. ध्याया	5. मोडय मियमित्त	6. सिंघरथरायं

माहरइ पुत्र पांचसइ अछइ	ते ऊपरि तूं आवीउ पछइ	
गुणे करीनइ तूं वडवीर	दीठउ मइं तूं साहसधीर	२४२
बांधिउं छोडिउ सिघरथराय	तेहनइ कीधु घणउ पसाय	
गज रथ तुरंगम दीधा घणा	वख अपूरव पहरणतणा	२४३
पयदल घणूं देई राय	पहुतु कीधु आपणइ ठाय	
कुमर पांचसइ विसंवाद थयु	जीवतव्य आपणउ आज ज गयउ	२४४

(पांचसो भाइओनी इष्यां अने प्रद्युम्ननो कांटो काढवानी युक्ति)

एतलु राय न राखिउं मान	बालकपणि कीउ प्रधान	
सघला रांक मिला बापडा	कुमर-मारण उपाइ पडा	२४५
जिम एहनु भाजइ भडवाय	आपणनइ मानइ ते राय	
सोलगुफा देखाडउ आज	जिम थाइ निःकंटक राज	२४६
एह वात मम... .... ¹	वेगि लेई चालु परदवण	
बोलाविउ पांचसइ...	... ..वनह-मझारि	२४७
सवि आव्यां ते कुमरह मिली	जोइ वन ते मननी रली	
भणइ कुमर देखु परदवण	विजयगिरि	२४८
जे नर पूंजरण तिहां जाइ	तेहनइ पुन्य परापति थाइ	
सुणी वात हरखिउ मनि वीर	चडी जोइ ² ते साहसधीर]	२४९

श्लोक

अहो अमेघजा वृष्टिरहो अक्क-समफलं ।
अहो पुराकृतं पुण्यं यद् दृष्टो नाथ लोचने ॥२७

चुपई

जिनमंदिर बंधा जिनदेव	... .. .टेव	
जव जोइ ते पोलि पगार	तव फुंफारव सुणिउ अपार	२५०
तेणइ हांकिउ प्रद्युमनकुमार ³	किम आविउ रे इहां गमार	
विसहररूपइ आवी लडइ	तव साहिउ धाई पूछडइ	२५१

1. ज्यां आ प्रमाणे खाली जगा राखी छे, त्यां प्रतमां पाठ खूटे छे.

2. योइ 3. प्रद्युमन

हाथि फेरीवी अधोमुख कीयु	तेहतणउ बल सवि भंजीयु	
देखी बल सांकिउ ते सही	कहइ वात ते ऊभु रही	२५२
पूरव जे हुंतुं कणयुराइ	राज छांडिनइ व्रत लीध भाइ	
सोल विद्या आपुं हित करी	ए विद्या तुझ काजिइं धरी	२५३

श्लोक

विद्या सह मतव्येन हातव्यं क्रम शंक्षयो (?) ।
विद्यया लालितो मूर्खः पश्चात् संपद्यते रिपुः ॥२८

(सोल विद्याओ)

	चुपई	
अहि घोणी तस ^१ राजातणी	लिइ संभालि विद्या आपणी	
हीयालोकणी न(?म)इमोहणी	जलसोखणी रयणिदेखणी	२५४
गगनगमण पातालगामिणी	सुभदरसिणी खुधाकारिणी	
अगनिथंभनइ जलभारणी	बहुरूपणि प्राणीबांधणी	२५५
गुटिकासिद्धि धराबांधणी	धारबंध अंजनसिद्धितणी	
सोलह विद्या आपी सार	उपरि दीधु मुगटशृंगार	२५६
.....	..... ^२	
हरखइ लेई आविउ तिहां	रमइ पांचसइ भाई जिहां	२५७
मनमांहि थिउ अचंभु ^३ घणउ	प्रद्युमन ^४ वात कहुं ते सुणउ	
कालगुफा कहीइ तस नाम	कालासुरदेवनुं ठाम	२५८
सुणी वात गुफाइं गयु	ते देखी सुर उभु थयु	
हाकिउ कुमर देवइ जेतलइ	साही हणिउ देव तेतलइ	२५९
कुमर प्राक्रम देखी तेय	आविउ छत्र-चामर करि लेय	
पाय लागीनइ दीधा सोय	पुण्यतणां फल एह ज जोइ	२६०
ते लेईनइ आविउ जिसइ ^५	त्रीजी गुफा देखाडी तिसइ	
नागगुफा देखी वरवीर	न बीहइ कहथी साहसधीर	२६१

1. सत   2. शरतचूकथी आ कडीनो पूर्वार्ध लहियाथी लखवो रही गयो छे.
3. अचंभु   4. प्रद्युमन   5. जिसइ

फोंफोकार कीयु फणटोप	ते देखवि ऊपनु कोप	
धाई पकडिउ पन्नगपूछ	उपाडी नाखी तस मूछ	२६२
उतलीबल देखिउ कुमार	ए समवडि नही को संसारि	
चंद्रसिंघासण आपिउ आणि	नागसेज पावडी वखाणि	२६३
विद्या तीन तूं लिइ माहरी	नागपास नइ सेना करी	
गाम-नगर-पुर-घर-कारणी	दुष्टजीव आवत वारणी	२६४
एतलु लाभ कुमरनइ थयु	वली ते नाहण सरोवरि गयु	
नाहता देखी कहइ रखवाल	सरोवर मांहिथी नीकलि बाल	२६५
सरोवरि जे ^१ सुर ^२ रखि रहिउ	ए जलि नाहण कुणि तुझ कहिउ	
इणि वचनि बोलिउ आकरु	रक्षपालि लहिउ ऊतर खरु	२६६
अगनिकुंडि गयु तिहाथी वीर	आवत दीठउ साहसधीर	
तूठउ सुरवर बलवंत जाणि	अगनिपुट आपिउ ^३ ते आणि	२६७
ते लेई आघु नीकलिउ	अंब एक दीठउ ते फलिउ	
पाकां आंब ते तोडी खाय	अंबदेव पहतु आय	२६८
मुझ तुर तोडइ आंब कुण वीर	मूंहसिउ आवि भडउ ते धीर	
कुमर कोपि तिहि पासइ गयु	तेहसिउं जूझ मेलावउ थयु	२६९
वयण पचारी जीतु देव	कर जोडीनइ वीनवइ हेव	
पुफमाल बि हाथइ करी	वली पावडी आगलि धरी	२७०
प्रद्युमन ^४ ते लेईनइ गयु	वनमांहि जाई हरखित थयु	
दुधर गयवर धायु धसी	आहणिउ कुंभस्थलि ^५	
	गज गयु खसी ^६	२७१
आगलि गयु एक वावडी	विसहर एक दीठउ पावडी	
ते अही पूछि फेरवइ सोइ	विलखवदनि ते फणधर होइ	२७२
प्रगट हुई नइ सेवा करी	काममूंद्रडी आपी छुरी	
तव मलयागिरि ऊपरि गयु	करइ साद ते ऊभउ थयु	२७३

1. जो

2. सर

3. आपिउ

4. प्रद्युमन

5. कुंभस्थलि

6. खसी

अमरदेव तिहां आविउ धसी	ते जीतु प्रद्युमनइ ^१ हसी	
अमरदेव तिहां आदर करइ	कंकणयुगल ते आणि धरइ	२७४
सिखर मुगटनइ वल्लहसार	ऊपरि आपिउ नवसरहार	
आधु बारसेण गुफाई गयु	कुमर जई तिहां उभु थयु	२७५
तिणि ठामिइं अमर छइ कोइ	वाराहरूप करइ ते सोइ	
रुप सूयरनुं करीनइ लडिउ	हणिउ कुमरि दंतूसलि पडिउ	२७६
पुफबाण दीयुं तेणि देवि	विजयसंख आपिउ तिहि खेवी	
..... पर वलि आधु जाइ	दुष्टजीव जिहां बइठा आय	२७७
दीठउ वीरमाणस बांधीयु	तेय छोडिनइ साथिइं लीयु	
जिणि विजाहरि . . . रिउ	ते पणि मित्र करी अणसरिउ	२७८
ते विद्याधर लागी पाय	इंद्रजाल विद्या दिइं भाइ	
तव वसंतमनि हुयु उ[छाह]	..... करिउ विवाह	२७९
	दूहा	
विद्याधर लागा पगे	ते साथइ वनि जाइ	
जूझ करिउं वनजक्ष तिहां	आवी लागु पाय	२८०
कुसुमबाण ^२ तेणइ सुरि दीयुं	चालिउ वनिहि तुरंति	
सरल तरल पेखइ घणा	तालतमालह भंति	२८१
सिला फटिकनी दीपती	.....	
जपइ जाप ते अतिघणा	रूडा इणि संसारि	२८२
विद्याधर ते पूछीया	नारी छइ ए कवण	
रति नामा ए सुंद[री]	.....रूव परदमण	२८३
ए कन्या परणु कुमर	मइ ए तुम्हनइ दीध	
तव मनि हरख हूउ घणुं	कुमर वीवाह ज कीध	२८४
एतलुं लेईनइ गयु	भाइ पंचसइ ^३ पासि	
कुमर सरूप देखी करी	वयण कहइ उल्हासि	२८५

1. प्रद्युमनइ

2. कुसुमबाण

3. पंचमइ

जिहा जिहा आपणि मोकलिउ	तिहि ^१ तिहि मरणह ठाम	
एहनइ तिहां सहइ मिल्या	नारिप्रमुख लाभ ताम	२८६
प्रद्युमनकुमारतणुं बल	देखिउ भाई जाम	
सवि कुमर आवी करी	तेहनइ करइ प्रणाम	२८७

वस्तु^२

पुन्य बलवंत बलवंत	अछइ संसारि	
पुन्य सेवइ सुर सयल	पुन्य पुहवि अरिहंत भाखइ	
पुन्यइ अणचित्तिउं फलइ	मरणभय ते पुण्य राखइ	
रिद्धिवृद्धि पुन्यइ मिलइ	पुन्यइ राजभंडार	
पुन्यइ सवि आवी मिलइ	जिम प्रदिमनकुमार	२८८

(प्रद्युम्ननी विद्याप्राप्ति)

	चुपई	
विद्या सोलइ लेई सार	चमर-छत्र सिरि मुगट अपार	
नागसेज ते रयणे जडी	अगनिपटउ ^३ वीणा पावडी	२८९
विजयसंखनु साद अपार	चंद्रसिंघासण सेखरहारि	
हाथिइ काममुंद्रडी धरी	पुष्पवास करि कडिहि छरी	२९०
कुसुमबाण ^४ ते हाथइ लेई	कुंडलयुगल ^५ कांनि पहिरेइ	
कंकणयुगल पुष्पमाल धरी	राजकुमरि बिइ परणी करी	२९१
प्रदिमनकुमर लेई आवीयु	राइनइ मनि ते अति भावीयु	
घणी भगति करि लागु पाय	राजा मिलवा ऊभु थाय	२९२

(कनकमालानी प्रद्युम्न पर आसक्ति)

मिली कुमर घरिमाहि गयु	कनकमालनइ आणंद थयु	
विनउ करीनइ प्रणमइ पाय	पुत्र देखी रांगी परवसि थाइ	२९३
कामातुर ते थयुं शरीर	घाई साहिउ अंचलि वीर	
कांमवचन छी कहइ तिहां घणा	कुमरइ नवि मांन्यां तेहतणा	२९४

1. तिहिं   2. वस्त   3. अगनिपडउ   4. कुसम   5. कुडल

(आसक्तितुं कारण)

बेहडउ छोडावि वनिइं आवीयु	रिखि दीठउ बयठउ भावीयु	
पाय पणमी बइठउ जिसिइं	मुनिवरि कुमर बोलाविउ तिसिइ	२९५
कनकमाल माता मुझतणी	मुझनइ देखी कामिइ हणी	
बेहडउ छोडावी आवीउ इहां	आधी वात न जाणं ^१ तिहा	२९६

यत :

किं न पश्यति जात्यंधो कामांधो नैव पश्यति ।
न पश्यति मदोन्मत्तो अर्थी दोषो न पश्यति ॥२९

(प्रद्युम्ननो जन्म-वृत्तान्त)

तव मुनिवरनां वयणह सुणी	कहुं वात तुझ मातातणी	
भरतखेत्रमांहि सोरठदेस	नयर द्वारामति सोहइ वसेस	२९७
कृष्णराय तिहां साहस धीर	तह समवडि को नही जग वीर	
तेहनी घरणि अछइ रुखमिणी	जिहि जस कीरती बाधी घणी	२९८
तेह समी नवि पूजइ कोइ	प्रदिमनकुमर माय तुझ होइ	
धूमकेतु वयरइ तूं लीयु	मोटी सिल हेठि चांपीयु	२९९
एणइ जिमसंवरि पालिउ आणि	ते प्रद्युमनकुमर तूं जाणि	
पूरवभवि तुम्ह हूतु नेह	भोग भोगव्या अतिहि सनेह	३००
इणि भवि तेहथी ऊपनु राग	तुझनइ कहुं ते देखी लाग	
जु ए तुझसिउं प्रेमरसलीन	छलकरि लिइ जई विद्या ^२ तीन	३०१

(कनकमाला पासेथी विद्याप्राप्ति)

कुमर सुणीनइ वली घरि गयु	कनकमाल पासि ऊभु थयु	
त्रिणि विद्या जु मुझनइ देहि	जुगतुं ताहरुं वयण सणेहि	३०२
वात कुंमरनी काने सुणी	प्रेमलबधि अकलाणी घणी	
जिमसंवरनी न करी काणि	त्रिणहइ विद्या आपी आंणि	३०३
कनकमाल कहइ पूरु रली	कुमरतणइ पगि लागी वली	
कुमर कहइ माता मम कहूं	जुगताजुगतिइ आपणी रहु	३०४

1. जाणं   2. वद्या

हसि करि हाथ साहीनइ मिला	सामी हिव मुझ आस्या फली	
भोग भोगवु अतिह गहगही	हूं तम्हारी दासी सही	३०५
(भ्रष्टाचारनुं आळ)		
चालिउ कुमर वचन सांभली	कनकमालानइ आशा टली	
रोइ द्रसकइ फाटइ हीयु	मूंहि इसउ कूकूउ कीयु	३०६
कनकमाल ते विसमुं धरइ	कूटइ सिरनइ कूकू करइ	
उर-थणहर ^१ मुह फाडइ तेय	केस छोडि मोकला मेरुहेय	३०७

दूहा

राती तु रंगिइ रमइ विरती हरइ पराण ।
स्त्री रूठी तं करइ जिम ते रा ... .. ॥३०

चुपई

स्त्री-पुकार जव कुमरे सुणी	कालसंवर सेन धाई घणी	
राणी कहइ पूत थापिउ राय	मुझनइ तेय विगोइयु आय	३०८
(संवरराय अने प्रद्युम्न वच्चे युद्ध)		

[सु]णी वयण राउ कोपइ चडिउ	जिम घी अधिक अगनिमांहि पडिउ	
कुमर पां[च]सइ लेई हकारि	वेगि पहुता ^२ वनहमझारि	३०९
मिली कुमर सवि एकठा थया	पजूनकुमरनइ तेडवा गया	
तुम्हे आलोकण विद्या कहु	कुमर सुणीनइ नवि सासहिउ	३१०
तव रीसांणु साहस धीर	नागपासि बांध्या वडवीर	
च्यारिसइ नवाणू, घारया वावि	उपरि वाली सिला सुभावि	३११
तु ... . एक कुमार	रायनइ जई जणावु सार	
जिमसंवररायइ बइठउ जिहां	आवी कुमर पुकारिउ तिहां	३१२
सयल कुमर वा[वी घाली]	उपरि दीधी सिल ते पालि	
सुणी वयण कोपिउ मनि राय	आज कुमर भांजुं भडवाय	३१३
रहवर साजु गयवर गुडइ	तुरीय परहाणइ पाखर पडइ	
पायक सवि हीयरइ करी	चतुरंगसेन घणी तिहां करी	३१४

1. थणहव 2. पहुता

... . ¹	... .	आविउ साम्हउ आणंद घरी	३१५
पायकसिउं पायक रणि भडइ	राउतसिउं राउत रणि जडइ		
रहवरसिउं रहवर संग्राम	त्रूटइ कूटइ मुंड रुलइ ताम		३१६
(सैवररायनी कनकमाला पासे त्रण विद्यानी मागणी)			
हारिउ तिहां जिमसंवरराय	चतुरंगसेन दिसोदिसि जाइ		
विद्याधरराय विलखु थयु	रह वाली नगरमांहि गयुं		३१७
ऊतावलु आविउ स्त्री पासि	मागी विद्या मनह उरहासि		
निसुणि वयण अकुलाणी बाल	जाणे ² ते वज्रहणी ततकाल		३१८
स्वामी ते विद्या लेई गयुं	इणि वचनि राय विलखु थयु		
सयर ³ विलूरिउ जव रांइ दीठ	स्त्रीनइ करि नखि लोही पइंठ		३१९
(स्त्रीचरित्र)			

एम नरवय नरवय
विद्याधर कारण करइ
हुं⁴ राय इणि भोलविउ
प्रेमलबध कारण करी
हबइ हुं सिउं उपाय करं

देखी चरित्र बोलिउ ते राय
स्त्रीतणु जे वेसासह करइ
स्त्रीचरित्र चिंतइ ते राय
जूटुं⁶ बोलइ जूटुं लवइ
स्त्रीनइ साहस बिमणु होइ
स्त्रीनी बुद्धि नीची नितु रहइ

वस्तु

सुण्यां जव वयण
स्त्रीचरित्र देखीय कंपिउ
मूंहसिउ ते य वलीय जंपिउं
आपी विद्या तीन⁵
विद्या लेई गयु स्त्रीन

चुपई

हवइ आविउ मुझ मरणह ठाय
तेय मांणस अखूटइ मरइ
तेणि दुखि अति विलखु थाइ
निज प्री मेल्हिह अवर भोगवइ
स्त्रीचरित्र नवि जाणइ कोइ
उत्तम छोडि नीच संग्रहइ

1. प्रतमां पाठ खूटे छे.

2. जेणे

3. सांसर

4. हं

5. तीत

6. जूटूं

गाथा

अन्नं रमइ निरक्खइ अन्नं अन्नं चितेइ भासअे अन्नं ।
अन्नस्स देइ दोसं कवडकूडी कामिणी वियडा ॥३१

चुपई

एहवी असतीतणु सभाउ	जोउ जिम ऊजेणी राउ	
स्त्री-विस्वास बिंबि कीयु घणुं	स्त्रीनइ सुंपिउ राज आपणउ	३२४
वली जे राउ यशोधर कहिउ	अमयमहीदेवि जे सुख लहिउ	
विस-लाडूया देइ मारिउ राउ	कोई कूबडउ रमिउ करि भाउ	३२५
वलि त्रीजउ निसुणउ तुम्हि जाण	ह्यू नयरि पाटणि पयठाण	
हापुसेठ वसइ तिणि कालि	त्रिणि स्त्री तेहनी सुह लालि	३२६
सूतु सेठ तव वाणि बांधीयुं	प्रीय बांधीनइ ते स्युं कीयु	
छांडी हापासेठनी कांणि	धूरत एक घरि घालिउ आंणि	३२७
परणिउ छांडि नाह सुपीयार	धूरत आणि कीयु भरतार	
स्त्रीसाहस कोइ अंत न लहइ	स्त्रीचरित्र कवि केता कहइ	३२८
अभयाराणी करीय विनाण	सुदंसण लागि गया पराण	
रावण-राम जु बांधी ^१ राडि	विग्रह सूपर्णखा ^२ लगाडि	३२९
सीतहरण लंका परजली	जोउ परियाण रावणनुं वली	
घणी अक्षोहणि दल सांहारि	कृष्णइ आणी द्रूपदी नारि	३३०
जिमसंवर कहइ ^३ दोष	तुझ नही कनकमाल सि(?) रोष	
पूरवलखित न भेटइ कोइ	प्रदिमन विद्या लेई गयु सोइ	३३१
असुभकर्म जव आवइ वही	सुजन हुइ ते वयरी सही	
दोस न कनकमाल तुझतणु	ए लहिणु लाभइ आपणु	३३२

गाहा

वज्जंति^४ गुणा विचलंति वल्लहा सज्जना इ विहडंति ।
विवसाए नत्थि^५ सिद्धि पुरिसस्स परंमुहा दीहा ॥३२

1. बांधी

2. सूपर्णखा

3. कहइ

4. वज्जंति

5. नित्थि

(यमसंवर तथा प्रद्युम्न वच्चे पुनः युद्ध)

चुपई

जिमसंवरराय कोप करइ	सयल दल लेई संचरइ	
तव परिदवण रीसाणु ^१ जाम	नागपास लेई मुक्किउ ताम	३३३
ते दल नागपासि बांधि ग्रहिउ	राउ एकलु ऊभु रहिउ	
राउ प्रति आवी रिखि कहइ	पुत्र ऊपरि वयर सिउं वहइ	३३४
वलतु राजा कहइ रखि सुणउ	स्त्रीथकी ए कलेसह घणउ	
ते सांभली कुमर पासि गयु	नारद देखी ऊभु थयु	३३५
रिखि बोलइ सुणु परदवण	बापह बेटा विग्रह कवण	
जेणि प्रतिपाली कीयु तूं राय	तेहनु किम भांजीइ भडवाय	३३६
नारद वात कहइ समझाइ	बिहुं..... .... हरखह थाइ	
एतलु मुझ पछतावु थयु	चतुरंगसेन संहरी गयु	३३७
सुणी कुमरि मनि मेल्हिउ कोह	नागपास	
कुमरमनि हरखिउ राय	घणउ कुमरनइ करिउ पसाय	३३८
रखि कहइ जणणि तुम्हतणी	करइ उसरि तुम्हारी घणी	
वचन अम्हांरुं जु मनि धरु	घरह भणी सांमहणी करु	३३९

(प्रद्युम्न द्वारा नारदनो उपहास)

नारद वात कही तुम्हे भली	मुझनइ केवलि कही सो मिली	
हरखी वात कहइ परदवण	मुझनइ वेगि पहुचाडइ कवण	३४०
नारद एक विमान करि धरइ	कुमर भांजि हासी ते करइ	
वली वि[मान] .... जोडि	क्षणइ कुमर ते नांखइ तोडि	३४१
विलखवदन थयु नारद जाम	करइ विमान कुमर हसि तांम	
विद्याबलि तिहि करिउ विमाणु	जिहि उद्योतिहि लोपिउ भाणु	३४२

(प्रद्युम्ननुं द्वारिका प्रति प्रयाण)

ध्वजा घंट ^२ घूघरी संजुत्त	रिखिसिउं चडिउ नारायणपुत्त	
जिमसंवरराय सम दिइ जाइ	घणी भगति करि लागु पाय	३४३

1. राखणु

2. घंट

माहरी माय कनकमालतणी	तुम्हे भगति करजो घणी	
इम कही चालिउ पजूनकुमार	गिरि ¹ परबत मेरहा अपार	३४४
(भीलवेशी प्रद्युम्न द्वारा भानुनी जाननी पजवणी)		
वन उपरि वलि पहुतु जांम	उदधिमाल ² तिहा दीठी तांम	
घणी जानजानणीइ मिली	भानु-विवाहण जाइ वली	३४५
ए कन्या पहिल्लं तुझ कही	नारदि वात जणावी सही	
तुझनइ हरी धूमकेत गयु	तव ए भाननइ मागणु थयु	३४६
रिखि कहइ तुझ नही ए खोडि	हुइ सक्ति ³ तु लेइ विछोडि	
नारदवयण कुमर मनि धरइ	आपण वेस भीलनु करइ	३४७
घणइ कांधि सर लेई हाथि	उतरि मिलिउ तेहनइ साथि	
पवनवेगि ते आगलि थयु	देइ आखानइ ऊभु थयु ⁴	३४८
हं दांणी नारायणतणु	दिउ दाण मुझ लागइ घणु	
वडी वस्तु आपु मुझ योगि	जिसइ जावा दिउं सघळं लोक	३४९
मुहुळ भणइ निसुणि मुझ वयण	वडी वस्तुमांहि मांगइ कवण	
अम्हे आपु तुं सो तुं लेइ	अम्हनइ आगलि जावा देइ	३५०
भील रीसाणु दिइं तव आण	इणि परि किम तुम्ह लाभइ जाण	
भली कन्या जु आपण आहि	ते मुझनइ आपी तूं जाहि	३५१
हरिनंदन परणइ ते जोइ	अरे भील किम मांगइ सोइ	
भील भणइ कुमरी दिउं सार	हं नारायणतणउ कुमार	३५२
महलुउ कहइ म कहि तूं मूढ	जूठाबोलु मोटउ कूढ	
त्रिणि खंडनु कृष्ण नरेस	तेहनु पुत्र न हूइ भीलवेस	३५३
वाट छांडीनइ ऊवट जाइ	केडइ भील कोडि वि धाइ	
अरे मूढ गमार कांइ थाइ	आण भांजीनई किहां तूं जाइ	३५४

(प्रद्युम्नकुमार द्वारा उदधिमालानुं हरण)

कुमरि ऊदाली लीधी पराणि	चाली वेगिइं चडिउ विमाण	
भील देखी कुमरी ते डरइ	शोक-संताप ⁵ घणउ दुख धरइ	३५५

1. गिर 2. उदधिमाल 3. साक्त 4. थयु 5. संताप

पहिलें प्रद्युमनकुमारनइ वरी	भांनु-वीवाहण पळइ संचरी	
नारद निसुणि माहरी वात	हवइ भील करइ मुझ घात	३५६
तेह भणी परमेसर-सरण	लिउं सन्यास कइ निश्चिइं मरण	
तु नारद मनि हूउ संदेह ^१	विरुयुं वचन इणि बोलिउं एह	३५७
तव रिखि कुमर प्रतिइं कहइ घणूं	प्रद्युमन ^२ करु रूप आपणूं	
लक्षण बत्रीस सोवनमय अंगु	रूप अनोपम जिंसु अनंगु	३५८
उदधिमालि देखउं ते रूप	जाणे बयठउ [इं]द्रहभूप	
उदधिमालनइ रखि समझाइ	चलिउं विमान सुभाविइ जाइ	३५९

(प्रद्युम्ननुं द्वारिकापुरी पासे आगमन)

आविउं विमान न लागी वार	नयर द्वारिकांतणइ पयसार	
देखि नयर बोलय परदवण	दीपइ पदारथ मोती-रयण	३६०
धण-कण-कंचण दीसइ भरी	नारद वसइ कवण ए पुरी	
सिरि सोवन-कलस झलकंति	भरी नीर नइ नारी जंति	३६१

(नारदऋषि द्वारा द्वारिकावर्णन)

	वस्तु	
भणइ नारद नारद	निसुणि परदवण	
अे कहीइ द्वारिकापुरी	वसइ पासमांहि सायर	
जनम तुम्ह ह्यु इहा	निरमल फटिक-मणि-जडिउ सरोवर	
कूया वावि वलि वन पवर	घणा धवलहरे आवास	
बहु पयार जिणवरभवण	पोलि गढ चिहुपासि	३६२

चुपई

कुमर भणइ नारद निसुणेइ	केकेहनां ए भवनह एय	
वलतू रखि कहइ सुणउ कुमार	यादवना घर ए अतिसार	३६३
नगरमधि धवलहर उत्तंग	पंचवर्णमणि-जटित सुचंग	
३गरुडध्वज ते हरि-आवास	सोवनकलस डंड सोहइ जास	३६४

1. सदेह

2. प्रद्युमन

3. गुरुड

सिहध्वजाइ बलिभद्र जोइ	मीढाध्वजि घर वसदेव होइ	
जिहिध्वज विद्याधर अहिनाण	ब्राह्मण वेद पढइ पुराण	३६५
जिहां कलकलाट सुणीइ घणु	ते आवास सतिभामातणु	
कनककलस सोहइ जिहि बारि	ध्वज दीसइ गयणंगणि फार	३६६
मणिमयगज दीसइ चउपासि	ते तुम्ह मातातणु आवास	
सुणी वचन हरखिउ परदवण	तेह चरित्र नवि जाणइ कवण	३६७

(प्रद्युम्ननो द्वारिका-प्रवेश)

उतरि विमाननइ ऊभु थयु	चाली कुमर नगरमांहि गयु	
हरिनंदन मोटउ एक	.... बलि करइ कला नवनवी	३६८
चाउरंग दल सेन संजुत्त	भानुकुमर दीठउ आवंति	
ते देखी पूछइ कुमार	एह कलयल सि.....	३६९
निसुणि वयण तव कहिउं विचार	एह हरिनंदन भानुकुमार	
एहथी नयरि घणु उछाह	ए ते कुमर जिहतणउ विवाह	३७०

(मायामयी अश्व अने प्रद्युम्ने लीधेलो वृद्ध ब्राह्मणनो वेश) :

तव पजून करइ उपाइ	हवइ एहनु भांजुं भडवाय	
बूढउ वेस विप्रनु करिउ	चंचल तुरीय वैक्रय करिउ	३७१
स्वेतवर्ण तुरीय करइ हीस	च्यारइ पाय पखालइ दीस	
च्यारि च्यारि अंगुल जिहि कांन	राग वाग पघवाहइ सांन	३७२
एहवु अश्व पा[खरी]	साही वाग आगलि गयु धरी	
भांनुकुंमरि दीठउ ए एहवु	ब्राह्मण गरढउ घोड जहु(?)	३७३
जईनइ बाभण पूछिउ तिहा	[ए] घोड लेई जाइ किहां	
बांभण भणइ ठाम आपणउ	तेजी समुदवालिकातणउ	३७४
भाइ ^१ सुणिउ भांनुकुमरनु ^२ नाम	तेह भणी आणिउ तुरंगम ताम	
सुणि हो विप्र हूं भानकुमार	अश्वरयण आपु मुझ सार	३७५
निसुणि विप्र तूं माहरु वयण	लिइं सोवननइ आपि अश्वरयण	
विप्र कहइ दुडावी जोइ	सुणिउ कुमर हर्षभरि सोइ	३७६

1. माइ   2. भांनुकुमरनु

(भानुकुमारनो उपहास)

कोपारूढ तुरंगमि चडिउ	खेलावतां ऊपरिथी पडिउ	
पडतां दांत पड्या जेतलइ	लोक हांस ¹ करइ तेतलइ	३७७
ए नारायणतणउ कुमार	ए समवडि कोइ नही असवार	
विप्र भणइ कांइ हसु एतला	ते ² तरुणाथी ³ बूढा भला	३७८
दूरिहूँति करि आविउ आस	भांनकुमारि ते कीयु निरास	
कुमर भणइ विप्र तूं वडु	एणइ घोडइ किम तुम्ह चडउ	३७९

(प्रद्युम्ननुं अश्वारोहण)

हूँ गरढउ जोईइ टेकणउ	देखाडउं बल जिम आपणउ	
जिण दसवीस चडावण जाइ	तिम तिम बांभण भारे थाइ	३८०
तुरीय चडावण आविउ भान	तव रिखि विप्रनइ कीधी सान	
जण दसवीस करिउ भडिवाय	चडति भांनु ⁴ गलि दीधु पाय	३८१
चडी विप्र असवारी करइ	अंतरीक ते घोडउ फिरइ	
देखी सभा अचंभु थयु	चमकार करि ऊंचु गयु	३८२

(प्रद्युम्न द्वारा बे मायामयी अश्वनुं निर्माण)

वली सो पुरुष विद्याबले होइ	बिंइ घोडी नीपजावइ सोइ	
वन-उद्यान राउलु जिहा	घोडा लेईनइ पहुतु तिहा	३८३
तुरंगम लेई वनमाहि जइ	देखि रखवाला ऊभा थाइ	
एणइ वनि चारि न चारइ कोइ	कापइ चारि विगूचइ सोइ	३८४
रखवालानी कीधी मनोहारि	काम मूंद्रडी दीइ उतारि	
रखवाला घणु हरखा सहू	घोडा बिहुंनइ चराविउ बहू	३८५
फिरिफिरि घोडा वनमाहि चरइ	तलइनी माटी ऊपरि करइ	
देखी रखवाला कूटइ हीयुं	बिहु घोडे वन चउपट कीयु	३८६
भाई लिइ ताहरी मुंद्रडी	खाधू वन अम्ह आरति पडी	
आघउ वीर पहूंतु तिहा	सतिभामानी वाडी जिहां	३८७

1. हांस

2. त

3. तरुणाथी

4. भांनुं

(सत्यभामानी वाडीमां प्रवेश)

घणा तरुवर ^१ देखइ कुमर	फूलिहि परिमल मोह्या भ्रमर	
जाइ जूही पाडल अपार	विउलसिरीनइ वेलि विचार	३८८
कूजउ मरूउ नइ कणवीर	रायचांपु केवडउ गंभीर	
गुलाब अगर तगर मंदार	दमणउ वालु सुगंध अपार	३८९
अंबज नीरि सदा फलतणा	केलां द्राखइ बीजुरां घणां	
चारुली नारंगि ^२ लींबूई ^३	खजूरी खरणि दाडिम जूइ	३९०
नालेरी फोफल घणी फली	बोरि कुठ अंबिली अमली	
वाडी देखी अचंभु ^४ थयु	बिइ वानर नीपाई गयु	३९१

(मायामयी वानरो द्वारा उद्यानभंग)

वानर तेह वाडीमाहि जाइ	तिणि सवि वाडी घाली खाइ	
सघलां फल-फूल संहरी	चउड-चपट वाडी सवि करी	३९२
लंका जिम कीधी हनुमंति	तिम वाडी कीधी बलवंति	
भानकुमर बइठउ छइ जिहां	माली आवि पुकारिउ तिहां	३९३
स्वामी तुम्हे म लाउ वार	माय-वाडीनी करु हिव सार	
वानर बिइ वाडीमाहि आइ	तिणि सवि वाडी घाली खाइ	३९४

(मायामयी मच्छर आदिथी भानुकुमारनी रंजाड)

कुम कुम उतावलु धायुं तिहां	वानर वाडि तोडइ जिहां	
प्रदिमनकु[म]र ते हासू करइ	मायामइ मत्सर तिहा करइ	३९५
तिणि गमि भान संपतु जाइ	माछर खाधइ पाछु पुलइ	
भानु भाजनइ मा कन्हि गयु	लगनि एय आलीगारु थयु	३९६
ततखिणि बहु वरकांमिणि मिली	भानुनइ तेल चडावइ वली	
तेल चडावी करइ सिणगार	अहवि गावइ मंगल च्यार	३९७
रथ जोतरया तुरीय तोखार	ऊपरि चडि बइठउ कुमार	
तव प्रदिमन करइ तेतलइ	चडी तुरंतु ज्योतिरथु चलइ	३९८
बेहू रथ एकठा भिडाइ	भानु पाडी घोडा घरि जाइ	
पडिउ भानु तव विलखी थई	गातां आवी रोता गई	३९९

1. तरुवर   2. नारिंग   3. लींबूइ   4. अचंभु

(सत्यभामानी वावडीना जळनुं शोषण)

भांनुकुमर ऊभु न थवइ	उपाडीनइ घरि लेई जाइ	
वलि कुमर ते बांभण थई	करि धोवती कमंडल लेई	४००
लाठी ठेकतु चलिउ सुभावि	क्षण एक मांहि पहूतु आवि	
उभु थयु आवीनइ तिहां	सतिभामानी वावडी! जिहां	४०१
भूखिउ बांभण जीमण करइ	पाणी पीइ कमंडल भरइ	
सुणि ^२ हो विप्र वात मुझतणी	एह वापी सतिभामातणी	४०२
इहां पुरुष न पइसइ जाण	तूं किम आविउ विप्र अजाण	
तु बाभण कोपिउ ततकाल	तस सिर मूंडइ साही वाल	४०३
कांन नाक केन्हां लीयां चडी(?)	ते ली पयठउ विप्र वावडी	
वली .... बुद्धि उपाई घणी	समरी विद्या जलशोषणी	४०४
भरी कमंडल नीकलिउ सोय	पछइ ^३ वावडी सूकी जोइ	
सूकी देखि अचंभी ^४ नारी	गयु बांभण चहुटामझारि	४०५
आखडी पडीनइ ऊभु रहिउ	फूटि कमंडल नदीजल वहिउ	
बूडण लागी पाणीहारि	कहइ वाणीया ताणइ वारि	४०६
नयरलोक सवि कुतिग मिलिउ	एतलु करी तिहांथी चलिउ	
वली आविउ ते नयरमझारि	ऊभु रहिउ वसदेव घरबारि	४०७

(मायामयी मेंढा वडे वसुदेवनो उपहास)

	वूहा	
वली एक मीढउ विकवी	आविउ वसदेव पासि	
कहइ मुझ मीढउ जोइ तूं	आणिउ अति उल्हासि	४०८
वसदेव तव इम कहिउं	छोडी मेलहाउ विप्र एह	
जोइ ^५ बल मीढातणुं	लक्षण कहिस्युं तेह	४०९
	चुपई	

तव तिणि मीढउ मेलिहउ छोडि	देखत सभां पग गयु तोडि	
वसदेवराय भूमि गिरि पडिउ	लोक सहू तिहां जोवा जुडिउ	४१०

1. वाडी   2. सोणि   3. पूछइ   4. अचंभी   5. जोयु

(ब्राह्मणवेशे प्रद्युम्न सत्यभामाने महेले)

तिहा ते सघली सभा हसाइ	वलि सतिभामानइ घरि जाइ	
कांधि धोती जनोई धरइ	द्रादश तिलक ते सदाइ करइ	४११
च्यारि वेद अचूक पढंति	पटरांणी घरि गयु तुरंति	
ऊभु थयु जई सीहदूयारि	पोलीए जई जणावी सार	४१२
जेतला बांभण मांहि घणा	सतिभामा वरज्या ^१ आपणा	
सांभली भणतां ऊपनु भाउ	ते बांभण मांहि तेडाइ	४१३
राणीतणउ आकारण थयु	ठीगतु ठीगतु बांभण गयु	
आखा-पाणी हाथिइ लेइ	राणीनइ आसीसह देइ	४१४
तूठी राणी करइ पसाउ	मागि विप्र जिहि ऊपरि भाउ	
सिर कंपत बांभण तव कहइ	बोल तम्हारु साचु हवइ	४१५
वयण एक कहूं तुझ सार	भूखिउ बांभण दिउ आहार	
हं आपुं सोवनभंडार	तूं सिउं मागइ ए आहार	४१६
ऊठउ विप्र तुम्हे भोजन करु	बीजा विप्रनइ कहइ जा परु	
निसुणउ वात प्रदिमनतणी	मोकली मूकी विद्या झूझणी	४१७
उपराऊपरि बाभण पडइ	सिर फूटइ कू करि लडइ	
रांणी वात कहइ समझावि	ए भरडानइ आमान अल्यावि	४१८
तव राणीनइ कहइ परदवण	साथ द्रायउनइ भूखिउ कुण	
खुधा वियाई सुण विचार	मुझनइ मूठी एक दिउ आहार	४१९
सतिभामा कहइ भोजन करु	वढवाडीयानी वात परिहरु	
बइठउ विप्र अधासण मारि	बइसण आणी आपु नारि	४२०
झारी दीधी हाथ पखालि	आणी फलहलि प्रीसी थालि	
चुरासी तुलडीइ जांणि	सालणां घणां परीस्या आणि	४२१
मांडा वडां परीस्या सबल	सर्व मेली कीधु एक कवल	
भात परीसइ भातह खाइ	आपण राणी बइठी आइ	४२२

1. वरज्या

जेतलु थालइ ते सहरइ ¹	वडइ भागि भाणूं ऊगरइ	
बांभण कहइ सांभलि हो बाल	अधिक पेटमाहि ऊपनी ज्ञाल	४२३
निहुतरिउ लोक सयल परिहरु	मुझ बांभणनइ पूरु करु	
लाडू प्रमुख सवि आगलि धरिउ	तउ सयल विप्रइ सहरिउ	४२४
तु राणी मन विलखी होइ	इणि खाधी सघली रसोइ	
बांभण कहइ हूं भूखिउ हजी	भात मेरिह तूं कांइ जइ तिजी	४२५
राणी चित्ति ऊपनी रीसि	कहि आणीनइ भाण प्रीसि	
भूखिउ बांभण तेणइ समइ	थालि आगलि पाळुं वमइ	४२६
सघलु मांडवु उबकी भरिउ	बांभण एहवु कुतिग करिउ,	
मांनभंग राणी तू करी	कुमर गयु खोडु रूप धरी	४२७

(विकृत रूपे रुक्मिणीने महेले)

नमिउ नमिउि चालइ बेवडउ	लाठी लेई हीडइ बापडउ	
वडा दांत नइ विरूई देह	तिहांथी आवइ मातागेह	४२८
खणि खणि रूपणि वझडइ आवासि	खिणि खिणि ते जोइ बिहुं पासि	
मूंहनइ रिखि जे कब्बां अहिनाण	ते हूया आज मिलइ सुत जाण	४२९
रूपणिनइ मनि विसंभु थयु	एतलइ ब्रम्हचार तिहा गयु	
नमस्कार तव रूपणि करइ	धर्मवृद्धि खूंधु उचरइ	४३०
करइ आदर नइ विनु करइ	कनयसिधासण बयसण देइ	
समाधान पूछइ समझाइ	भूखिउ भूखिउ कही विलविलाइ	४३१

(विद्याप्रभावथी रुक्मिणीनी रंजाड)

सखी बोलावी जणावी सार	खीर रांधु म लाउ ² वार	
जिमण करवा लागी घणी	समरी कुमरि अगनिश्रंभणी	४३२
अन्न न सीझइ चूलहउ धूधूइ	वली वली भूखइ कूकूइ	
हूं सतिभामानइ घरि गयु	अन्न न पामिउ भूखिउ रिहिउ	४३३
जे कीधु ते लीयु ऊदालि	मुझनइ भूख लागी ततकालि	
रूपणिनइ मनि ऊपनी कांणि	तु लाडू ते आपइ आंणि	४३४

1. सहरइ 2. लउ

लाडू आधु नारायण खाइ	दिवस च्यार लगाइ भूखि न थाइ	
रूपणि मनि वीहती कहइ	काई काई हूं जाणुं छुं हीइ	४३५
तु रांणी मनि विसमु कहइ	एहवु पुत्र रहइ कुण घरइ	
जु कहूं तु कहिणु न जाइ	इणि रूपइ नारायण न पीतीयाइ (?)	४३६
तु रूपणि मनि थयु संदेह	जिमसंवर-घरि वाधउ ^१ एह	
विद्याबल ए कन्हइ घणु	घरि प्रभाव सही विद्यातणु	४३७
तव रू[प]णी ^२ पूछइ तस नांम	सामी कहु आपणुं ^३ ठाम	
किहांहूँती तुम्ह हूउ आवणु	दीधी दीख कहु गुर कवण	४३८
जनमभूमि हूं पूछउ तुझ	माता-पिता कहइ तूं मुझ	
लीयु व्रत बालक शा भणी	वात पूछुं हरखइ तुझतणी	४३९
एणी वातइ रीसाणु सोइ	गुरु बाहरी दीख किम होइ	
नांम ठांम गोत्र पूछइ तिस्यूं	सही तुम्हे व्याह करेसिउ किसुं	४४०
अम्हे परदेसि दिशांतरि फरुं	भिक्षाव्रतिइ भोजन करुं	
सिउ तूठी तुं मुझनइ देसि	रूठी तुं सिउ मुझ कन्हइ लेसि	४४१
खोडउ दीठउ रीसाणु जाम	मनि विलखाणो रूपणि ताम	
वली मनावइ बे कर जोडि	हूं भूली तुम्हे म धरु कोप	४४२
तव कुमर बोलइ तिणि ठाय	मनमांहि तूं कांइ झूरइ माइ	
साचुं वचन कहइ तूं मुझ	जिम हुं ^४ ऊत्तर आपुं तुझ	४४३
तुं जंपइ मनि करीय उछाह	जिम रूपणिनउ ह्यु वीवाह	
जिम परदवण पुत्र घरि थयु	धूमकेत जिम हरी लेई गयु	४४४
जिमसंवर-घरि वधिउ कुमार	मुझनइ कहिउं नारदरिखि सार	
बीजा वचन मुझ कहीयां जेह	सवि संहिनाण पूरीयां तेह	४४५
हजीय पुत्र न आविउ सोय	तिणि कारणि मनि विलखी होय	
सतिभामा-घरि घणउ ऊछाह ^५	भानुकुमरनु आविउ वीवाह	४४६
हारी होड न सीधूं काज	तिणि कारणि सिर मूंडइ आज	
माता पासि कथांतर सुणिउ	हाथ कूटीनइ माथू धुणिउं	४४७

1. वाधुउ

2. रूण

3. आपणू

4. हं

5. ऊछह

आज न रूपणि मनि विलखाइं	हुं जाणउं ^१ पुत्र मिलइ तूं आइ	
प्रदिमनकुमार करी बुधि घणी	समरी विद्या बहुरूपिणी	४४८
(सत्यभामानी दासीओनुं रुक्मिणीना केशमुंडन माटे आगमन)		
निज माता उञ्जलमांहि घरइ	रूपणिरूप अवर ^२ एक करइ	
एतलइ बहु वरकांमिणी मिली	गावत गावत आवइ रली	४४९
अछइ रूप रूपणिनुं जिहां	ते वरनारि पहुती तिहां	
पाय पडीनइ वीनवइ तासि	सतिभामा मोकल्यी तुम्ह पासि	४५०
तुम्हे दूहवण न मानु लगार	सिरना केम उतारि दिउ भार	
निसुणि व[य]ण सुंदरि इम कहइ	बोल तुम्हारु ^३ साचु वहइ	४५१
...	 4	
इम किम ढलइ भाख आपणी	मूंडउ सीस कहइ रुक्मिणी	४५२
छुरु काढीनइ हाथइ लीयु	रूपणि सीस ते आगइ दीयु	
सुणउ चरित्र प्रदिमनतणूं	नावी सिर मूंडिउ आपणउ	४५३
हाथ आंगुली धरी उतारि	वली मूडी नावीनी नारि	
नाक कांन तिणि कीधी खोडि	गाती हूंती नारी जोडी (?)	४५४
रोती नीकली नयरमझारि	कवण पुरुषि ए विगोई नारि	
हूउ अचंभु वडु वजोग	हासू करइ नगरनु लोग	४५५
रोवत रोवत राउलि गई	सतिभामा कन्हइ ऊमी थई	
विरूप देखी पयंपइ ^५ सोइ	तुम्हे कुणि मोकली विगोइ	४५६
तव ते बोलइ विलखी हूई	रूपणि घरि अम्हे पहुती जूई	
नाक कांन जव जोइ सोइ	नाविणि सघली ऊठी रोइ	४५७
सुणी चरित्र चर ^६ आविउ तिहां	रूपणि राउ बइठा जिहां	
विटंबी नारि सिर मूंडयां घणां	नाक कांन काप्यां ^७ अम्हें सुण्यां	४५८
निसुणि वयण वली रूपणि कहइ	नवि हूं जाणूं है है हसइ ^८	
तव ते प्रगट हूउ परदवण	ते समवडि रूपइ पूजइ कवण	४५९

1. जाणउं
2. आवर
3. तुम्हरु
4. कडीनो पूर्वार्ध शरतचूकथी लहियाथी लखावो रही गयो छे.
5. पहपइ
6. वर
7. काप्यां
8. सहइ

(रुक्मिणी साथे प्रद्युम्ननुं मिलन)

रूप मनोहर लक्षण सार	रूपणि उलखीयु कुमार	
सोल वरसे पुत्र मुझ मिलिउ	माहरु दु[ख] सयल हिव टलिउ	४६०
	वस्तुछंद	
जिसइ रूपणि रूपणि	दीठउ परदवण	
वदन चूंबि आलिंगीयु	हसी वयण उठि कंठि लागीयु	
हवइ माहरु जनम सफल	पुत्र आवइ आरति भागीय	
दस मास मइ उरि धरिउ	सही ए दुख महंत	
बालपणइ नवि दिठ मइ	ए पछतावु पुत्त	४६१
	चुपई	
मातातणा वयण निसुय	पंच वरसनु बाल गुणैयु	
क्षणेक मांहि वृद्धि सो करइ	वली ते कुमार करी संहरइ	४६२
खिणि आलइ खिणि लाडइ-चडइ	खिणि खिणि छेहडइ वलगइ पडइ	
खिणि खिणि जे मनि मांगइ तेइ	घणउ मोह ऊपायु जेइ	४६३
एतलु चरित्र तिहां तिणि कीयु	वली आणइ रूपइ थीयु (?)	
माता वचन सुणउ एक मुझ	कुतिग एक दिखाडुं तुझ ^१	४६४

1. अंते : इति प्रदिमनकुमार-चरित्रे विद्या-ग्रहण, रुक्मिणी माता मिलनो नाम तीय स्वर्थः

चतुर्थ सर्ग

प्रद्युम्नविवाह

(सत्यभामा द्वारा बलिभद्र पासे दूतप्रेषण)

एतलइ अवर कथांतर हूउ	सतिभामाइ दूत मोकलिउ जूउ	
तुम्हे बलिभद्र हूया लागणा	एहवा काम रुखमिणीतणा	४६५
दूत जाईनइ पहुतु तिहां	बलिभद्रकुमर बइठउ छइ जिहां	
युगति विगति तिणि वीनवी घणी	एहवां कांम कीया रुखमिणि	४६६

(बलिभद्र द्वारा वृद्ध रुक्मिणी पासे दूतप्रेषण)

हलधर कुपिउ दूत मोकलइ	रूपणि घरि गयु तेतलइ	
ऊभउ रहिउ जई सीहदूयारि	मांहि जई जणावी सार	४६७

(प्रद्युम्न द्वारा ब्राह्मणरूपे दूतनो अवरोध)

कुमर बुद्धि मनमांहि धरइ	गरढउ वेस विप्रनु करइ	
मोटउ पेट नइ विपरीत देह	बारइ आडउ पडि रहिउ तेह	४६८
तव ते दूत बोलइ तिहि ठाइ	ऊठि विप्र अम्हे माहि जाइ	
तु ते बांभण बोलइ ^१ ईम	उठी न सकूं लगारइ कीम	४६९
सुणी वयण उठिउ रीसाइ	साही नांखिउ एकइ ठाइ	
जाणिउं रखे ए बाभण मरइ	ब्राम्हण-हत्याथी ते डरइ	४७०
इसिउं जाणीनइ पाछा गया	बलिभद्र ^२ आगइ आवी रखा	
बांभण एक बारणइ पडिउ	जाणे दिवस वीसनउ मडिउ	४७१
ते छतां अम्हे न लहूं पयसार	रुंधि पडिउ ते पोलि-दुवार	
पग ^३ साहीनइ नांखिउ ^४ जिसिइ	मरवा ऊठिउ बांभण तिसिइं	४७२

(बलिभद्रनु आगमन)

सुणी वयण बलिभद्र परजलिउ	कोपारूढ होइनइ पुलिउ	
जण दसवीस एकठा थया ^५	पवनवेगि रूपणि-घरि गया	४७३

1. बोलइ 2. ललिभद्र 3. पगा 4. नांखिउ 5. थाया

ऊभा थया जई सीहदुयारि	दीठउ बांभण पडिउ दुयारी	
हलधर तव ब्राह्मणनइ कहइ	मूंकी बारणू पाळउ रहइ	४७४
तिहां बांभण हलधरसिउ कहिउ	सतिभामा घरि भोजन लहिउ	
सरस आहार उदर अति भरिउ	उठी न सकू पेट आफरिउ	४७५
तव बलिभद्र कहि सि वात	ए कारटियानु सरइ खात	
बांभण खरु लालची होइ	घणउ खाइ जाणइ सह कोइ	४७६
तिहां रीसाइ विप्र इम कहिउ	अहो खरुं निरदइ तुझ हीयुं	
अवर करइ बांभणनी सेव	विप्र दुखनु बोलइ केव	४७७
तव ऊठिउ बलिभद्र रीसाइ	साही पगनइ बाहरि जाइ	
कांइ विप्रनइ दिउ तुम्हि गालि	बांहि धरीनइ ए निकालि	४७८
पूछइ कुमर रुखमिणी पासि	कुण ए आविउ छइ आवासि	
छपनकोडि मुखमंडणसार	ए कहीइ बलिभद्रकुमार	४७९
सिघलु जूझ ए जाणइ घणउ	ए छइ पीतरीउ तुम्हतणउ	
साही पगनइ बाहरि गयु	विप्र पाउ पडीनइ रहिउ	४८०
देखि अचंभु ^१ बलिभद्र कहइ	गुप्तवीर ए को कुण रहइ	
नांखी पाउ भुंइ ऊभुं थयु	ततखिणी सिंघरूप विक्रयु	४८१

(प्रद्युम्ननुं सिंहरूपे बलिभद्र साथे युद्ध)

हलधरि आयुध ^२ लीयुं संभालि	बिहु दिइ मांहोमांहि ^३ गालि	
अखाडउ करि झूझइ मिडइ	बेहूं सबल मुल्ल जिम लडइ	४८२
उलालिउ हलधर पडिउ जई तिहां	छपनकोडि नारायण जिहां	
देखि अचंभु सघलु लोग	भणइ कांन्ह ए हूउ विजोग	४८३
एतली वात इहूं ते रही	आधी कथा रुखमिणिनी सही	
पूछइ रूपिणि पुत्र तुम्हे सुणउ	किहां सीखिउ झूझ तइ घणु	४८४
मेघकूटपर्वत ^४ नइ ठाइ	जिमसंवर तिहां निवसइ ^५ राइ	
सुणउ वयण माय रुखमिणी	ते कन्हइ विद्या सीखी घणी	४८५

1. अचंभु 2. आयुध 3. माहोमाहि 4. पर्वत 5. नवसइ

निसुणि वयण मा हुं कहुं तुझ नारद लेई आविउ मुझ
वली परदवण कहइ कर जोडि उदधिमाल मइ लीई विछोडि ४८६

(प्रद्युम्न साथे रुक्मिणी यादवोनी सभामां)

हसी वयण रूपिणि तव कहइ उदधिमाल कन्या किहां रहइ
तव कुमर कहइ समझाइ बोलइ एक हूं मागूं माइ ४८७
बांह साहीनइ सभामझारि लेई जायुं यादवह पचारि
भणइ माइ सुणि साहसधीर ए यादवमांहि बलवंतवीर ४८८
बलभद्र-कन्हइ घणुंय परांण ए आगलि कोइ न सकइ जांण
पांचइ पांडव पांचइ जणा अतुलबल कुंतानंदणा ४८९
छपनकोडि जादव बलवंद जेहनइ भय बीहइ त्रिखंड
एहवा खित्री वसइ बहूत किम तू जीपसि ए[क]ल पूत ४९०

वस्तुछंद

ताम कोपिउ कोपिउ भणइ परदवण
रणि त्रोटउं भड अतुलबल मलउ मान यादव असेसह
हरावुं रणि पंडवह जीपिसि सर्व सुरा नरेसरह
नारायण हलधर जिणवि सयल करुं संहार
इक जिनवरसिउं नवि चलइ स्वांमी नेमकुमार ४९१

चुपई

कोपारूढ पजूनह थयु बाह साही माता लेई गयु
सभा नारायण बइठउ जिहां रूपणिसिउं संपतउ तिहां ४९२

(रुक्मिणीने छोडाववा यादवोने आहूवान)

देखि सभा बोलिउ परदवण तुम्हमांहि बलवंत क्षत्री कवण
हूं रूपणि लेई चालिउ दिखाइ जिहि बल होइ सो लिउ छोडाइ ४९३
तूं नारायण मथुराराय तइ कंस भांजिउ भडवाइ
जरासिंध तइ हणिउ पचारि मुझ कन्हइ रूपणि आवी ऊगारि ४९४

दस ¹ दशार तुम्हे बूझउ जेउ	झझतणउ ते जाणइ भेउ	
जादव मिलउ तुम्हे छपनकोडि	बल करि रूपणि लिउ विछोडि	४९५
बलिभद्र तूं बलीयु बरवीर	रण-संग्रामि तूं साहस-धीर	
हल सोहइ तुम्ह कन्हइ हथीयार	मुझ कन्हइ रूपिणि लिउ ऊगारि	४९६
तू अर्जुन ² खंडगवण-दहण	³ तूझ पुरषारथ जाणइ सह जण ⁴	
तइ वयराटि ⁵ छुडी ⁶ गाइ	मुझ पासइ रूपणि लिउ छोडाइ	४९७
भीम गदा करि सोहइ तुझ	परतप ⁷ आज दिखाडउ मुझ	
खीरि पांचनुं भोजन खाइ	हवइ संग्रामि ⁸ वटइ कां नइ आइ	४९८
निसुणि वयण सहदे जोइसी	जोस जोइ किसुं होइसी	
हरखिइ वात पूछइ परदवण	बिहुंमांहि जीपइ हारइ कवण	४९९
निकुलकूंवर तूं प[व]रख-सार	तुम्ह कन्हइ कौंत सोहइ हथीयार	
हवइ तुंम्ह थयु मरणह ठाय	मुझ पासि रूपणि छोडावु आय	५००
तुम्हि नारायण हलधर हूया	छल करी कुंडनपुरि गया	
सयल वात जाणी तुम्हतणी	चोरी हरी आणी रुखमिणी ⁹	५०१
प्रदिमनकुमर बोलिउ तिणि ठामि	कांइ न आवी तुम्हे करु संग्राम	
बोल एक हुं बोळुं भळु	तुम्हि सवि क्षित्री हूं एकळु	५०२

वस्तु

निसुणि कोपिउ कोपिउ	ताम श्रीकृष्ण	
जाणे ¹⁰ विश्वानरि घृत ढलिउ	जाणे कि सिंघ वनमांहि गंजिउ	
सायर जिम ऊळलिउ	सयनु सर्व यादव विसजिउ	
भीम गदा लेई आरुहिउ	अर्जुन ¹¹ लीयु कोडंड ¹²	
निकुल कोपि करि कौंतु लीयु	तु हारिउ ब्रह्मंड	५०३

1. दस	2. अर्जन	3. तूझ	4. ज वण	5. वयराटि
6. वच्चे " गा " वधारानो छे.	7. परतग	8. संग्रामि	9. रुखमिण	
10. लहियाथी आगळ वधारानो " जा " लखाइ गयो छे.	11. अर्जन			
12. कोडंडं				

(युद्धनी तैयारी)

चुपई

साजण सजु थाउ वहिलाउ	थयु सनद्ध-बद्ध यादवराउ	
रहवर साजउ गयवर गुडउ	जईनइ सुहड आज रणि मिडु	५०४
आदेस थयु सुभट रणि चाल्या	गही टोप करइ केतला	
केय करइ सजइ करताल	केई चालइ बांधी चाल	५०५
केई हाथइ लिइ हथीयार	केई घोडां आणइ सार	
केई माता गयवर गुडइ	केई सुहड साजइ रथि चडिइ	५०६
केई तुरीइ पाखर घालि	केई आयुद्ध लिइ संभालि	
केई टाटर झूझण लेइ	केई माथई टोपा देइ ^१	५०७
केई पहिरइ आंगि सनाह	एहवा हई चालइ रणमांहि	
केई कुंत लीइ करि साझि	केई असिवर नीकलइ माझि	५०८
केई सेल समारइ फिरी	केई कडिहि बांधइ छुरी	
केई कडिइ कटारी बांधि	केई चाल्या तीरह सांधि	५०९
केईतणइ नवि वात समझाइ	केई सुहड ते साम्हा थाइ	
जिणि ए रूपणि हरी परांणि	सो नर नही तुम्हारइ माणि	५१०
सर्व क्षित्री हिव एकठा मिलु	घटाटोप करि सांम्हा चलु	
उछी बुद्धि म करु पाय	हवय थयु मरणनु ठाय	५११
चाउरंग दव तव मिलिउ तुरंत	हय-गय-रथ-पायक-संजुत	
सिरि वरछत्र ते सोवनवांन	आकासि हूई चाल्यां विमांन	५१२
एहवां सयन चाल्यां सपरांण	वाजा वाजइ ढोइ निसाण	
घोडां खुरी उछली अति खेह	जाणे गाजिउ भाद्रव-मेह	५१३

(सेनाना प्रस्थान समये अपशुकनो)

वामइ दिसा करंकइ काग	वाट कापी जाइ कालु नाग	
महीयारी दाहिणी पडिहार	दखिण दिसि बोलइ फेफार	५१४

1. दइ

वनमाहि दीसइ जीव असंख	ध्वजागमि बइसइ ते पंखि	
सारथि कहइ सुणउ तुम्हे राउ	एणइ सुकनि नवि दीजइ पाउ	५१५
तउ केसव बोलइ तिणि ठाइ	शकुन सो गणइ विवाहण जाइ	
सारथिनइ समझावइ सोइ	कर्मइ लिखिउ न टालइ कोइ	५१६

(प्रद्युम्न द्वारा सेनानिर्माण)

चाल्या सुहड न मान्या सुण	देखी सेन आकुलाणउ परदवण	
माता रूपणि घालि विमाणि	पितातणी तव न करी कांणि	५१७
प्रदिमनकुंमरइ मनि बुधि धरी	समरी विद्या सेनाकरी	
जेहवउ तेहनु बल देखीयु	तेहवउ आपण सेना कीयुं	५१८

(युद्धवर्णन)

बेहुं दल साम्हां मेलीइ	सुभट साजि धनुष करि लीइ	
कोई वारू ^१ लिइ करवाल	जाणे जीभ पसारी काल	५१९
मयगलसिउं मयगल रणि भिडइ	रहवरस्यू रहवर आथडइ	
राउत पायक वढइ पचारि	पड्या ते ऊठी कइ पुकारि	५२०
को हाकई कोइ हणइ	कोई मारि मारि तिहां भणइ	
कोई भिडइ समरंगणि गाजि	कोई कायर नासइ भाजि	५२१
कोई करइ धनुष ^२ टंकार	कोई असिवर करइ प्रहार	
कोई कहइ तूं जई रण गाहि	कोई हाक दीइ रणमाहि	५२२
देखी समरंगणि बोलइ राउ	अर्जन भीम तुम्हारुं ठाउ	
सहदे निकुल कहीइ तुझ	पवरख आज देखाडुं ^३ मुझ	५२३
वली पचारि बोलइ हरिदेव	दसहि दसार सुणउ वसदेव	
बलिभद्रकुमर ठाम ^४ तुम्हतणउ	देखाडउ बल आज आपणउ	५२४
कोपिउ भीमसेन लेई चडइ	हाथि गदा लेई रणि भिडइ	
गयवर-सिरि सो करइ प्रहार	भाजइ क्षित्री नही लगार	५२५

१. लिलिइ	२. धधनुष
३. देखाडु	४. ठाम

सहदे हाथि लीइ हथीयार	निकुल कुंत लेई करइ प्रह्यार	
हलधर झझ न पूजइ कोइ	हल आयुध जे हाथइ होइ	५२६
यादव भिडइ सुहड वर वीर	जे संग्रामइ सूरा धीर	
दसदिशार नइ वसदेव भिडइ	घणा सुहड रणमांहि पडइ	५२७

(धराशायी बनेली यादवसेना)

प्रदिमनकुमार कोप मनि धरइ	मायारूप झझ घणूं करइ	
भुंइ सुहड सयल रणि पड्या	देखइ अमर विमाणहि ^१ चड्या	५२८
पाटर पाखर हयवर पडे ^२	त्रूटे छत्र जे ^३ रयणह जडे	
ठामि ठामि जे मयगल मत्त	ते संग्रामि गया गयगत्त	५२९
सेना झूझि पडी रणि जांमि	विलखवदन हरि ह्यु ताम	
हाहाकारु करइ तव कांह	कोई वीर अछइ बलवांन	५३०

वस्तु

पड्या यादव यादव	देखि वरवीर	
पड्या पंडव अतुल बल	जेहनइ हाकि सुर-साथ कंपइ	
जिणि चालंति भुंइ थरहरइ	सबल साथ सहु कोइ जंपइ	
ते साव क्षत्री इणि जीया	ए अचरिज महंत ^४	
कालरूप ए अवतरिउ	यादवकुल-क्षयंत	५३१

चुपई

फिरि फिरि सेना देखइ राय	क्षिति पड्या न सूझइ ठाय	
मोती-रयणमाल जे जड्यां	दीसइ छत्र ते त्रूटां पड्यां	५३२
हयवर गयवर पड्या संजुत्त	ठामि ठामि मोटा मयमत्त	
ठामिइ लोही वहइ असराल	ठामि ठामि किलकिइ वेताल	५३३
रुधिर शोषीनइ करइ पोकार	जिमनइ जाइ जणावी सार	
व्यंतर ^५ प्रेत चालु सहू कोइ	लिउ ग्रास जिम त्रपता होइ	५३४

1. निमाण

2. पड

3. जो

4. महंत

5. व्यातर

(युद्धसज्ज तथा श्रीकृष्ण)

दीठी सेन पडी भुंइ जाम	कोपारूढ कृष्ण तांम	
ततक्षणि हाथि लीइ करि चाउ	अरीयणदल भांजु भडवाय	५३५
ताउ कुमार मनि कोपइ चडिउ	जाणे परवत खडहडिउ	
हालइ महीयलि सलकइ सेस	तव संग्रामि चलिउ रायकेस	५३६
जव रणि चालिउ रथ आपणउ	तव फरकिउ लोचन जीमणउ	
वली जीमणुं ^१ आंगज करइ	सारथि ^२ निसुणि स्युं स्युं सुख करइ	५३७
रणि संग्रामि सेनु सवि हणी	वाली लेसु राणी रुखमिणी	
तु न उपजइ कोप सरीरि	कारण ^३ स्युं कहीइ रणिधीर	५३८
ततक्षण सारथि लागु कहण	अचंभु कृष्ण एही कवण	
तुम हाकइ भाजइ अरि सामटा	जिम केसरि गंधइ गजपटा	५३९
तव बोलइ केसव वरवी वरवी	निसुणि वयण तूं क्षत्री धीर	
तइ मुझ सेन सयल संहरिउ	मुझ भांमिणि लेई सिउ करिउ	५४०
पुन्यवंत तुं ^४ क्षत्री कोइ	तुझ ऊपरि मुझ कोप न होइ	
जी(?) जीवीदान मइ दीधू तोइ	पाळी रूपणि आपु मोइ	५४१

(प्रद्युम्न द्वारा श्रीकृष्णनी वीरतानो उपहास)

तु हसी बोलइ परदवण	इसी वात कहइ रणि कवण	
तुझ देखत मइ रूपणि हरी	तुझ देखत सवि सेना पडी	५४२
जे तूं रणमांहि जीतिउ विगोय	तेह सिउं हवइ साथ किम होइ	
लाज न हुइ तुम्ह हरिदेव	मुझकन्हि भामिनि मांगइ केव	५४३
मइ तूं सुणि झूझ आगळु	हवइ मइ दीठउ ताहरु तळु	
कांई नु हुइ तुम्हारइ कीइ	सेन पडी तुम्हे हारिउ हीइ	५४४
तु प्रदिमन हसी करि कहिउ	तइ सवि कटक पडिउ सांसहिउ	
ताहरुं मन मइ परखिउं आज	तुझनइ पणि नही रूपणि काज	५४५
छोडी आस तइ परिगहतणी	वली तइ छोडी ते रुखमिणी	
जउ ताहरइ मनि किसी नही आहि	पभणइ कुमर जीव लेई जाहि	५४६

1. जामणुं   2. सारदि   3. कारण   4. तं

(कृष्ण-प्रद्युम्न-युद्ध)

मनि पछताणउ यादवराइ	मइ एहि सिउं बोलिउ सदभाइ	
ए मूहसिउं बोलिउ आकरु	हवइ मारुं जाइ जिम परु	५४७
ऊपनु कोप थई चिचि काणि	धनुष चडाविउ सारंगपाणि	
अर्धचंद्र ^१ तिहि साधिउ बाण	हवइ एहनुं देखू सपराण	५४८
साधिउ धनुह दीठउ जाम	कोपारूढ पजून हूउ ताम	
कुसुम ^२ बाण मेल्हिउ परदवण	धणुहर भांजि गयु महमयण	५४९
हरिनुं चापह त्रुंटे जिसिइ	बीजुं धनुष संभालिउ तिसिइ	
वली कुमरि सर दीनु छोडि	उडी ^३ धनुष गयु गुण त्रोडि	५५०
कोपारूढ कृष्ण तव थयु	त्रीजु धनुष चडावी लीयु	
मेल्हइ बाण कुमर तुडि चडिउ	तेहूं बाण त्रूटि धरि पडिउ	५५१
कृष्ण संभारइ धणहर तीन	खिणिमइ कुमर लेइ सवि छीन	
हसि हसि वात कहइ परदवण	तूह समु नही क्षत्री कवण	५५२
कहिपहि सीखिउ पवरिख घणु	मूहनइ सिउं कहिनइ गुर आपणु	
धणुह-बाण छीन्या तुम्हतणा	तेऊ राखि न सक्या आपणा	५५३
तुझ पुरुषाक्रम दीठउ आज	इणि पराणि किम भोगवइ राज	
वली कुमार बोलइ ते इम	कंस जरासिंधु जीतु किम	५५४
विलखवदन नारायण थयु	मायारथ करीनइ गयु	
तिणि आरूढउ यादवराय	हाथइ धनुष चडावी जाइ	५५५
अगनिबाण मेल्हिउ हरि जाम	तेहनु ताप न सहाइ तांम	
अगनिबाण ^४ थायु प्रज्वलंति	चिहुंदिसि झाल घण तेज करंति	५५६
कुमरतणूं दल पाछूं जाइ	अगनिझालि ते आकुला थाइ	
दाझइ हयवर गयवर घणा	न्हासइ कटक पजूनहतणा	५५७
कोपारूढ थयु परदवण	तेहनी हाक सह[इ] ते कवण	
पुप्फवात करि धणहर लीयु	साथइ मेघबाण परठीयु ^५	५५८

१. अर्धचंद्र

२. कुसुम

३. उंडि

४. अगनिबाण

५. परदियु

मेघनाद घनघोर करंति	जल थल महीयलि नीर भरंति	
पाणी आगि उल्हाणी तांम	यादवसयन वही जाइ गाम	५५९
रहवर छत्र जे दीसइ भला	पाणी प्रवाही सयल वही वल्या	
हयग[य] वांहणि वहइ विसेस	राय रांणा पाला पुलइ जेस	५६०
तव पचारि बोलइ गोपाल	कइ ए सुक-मंगलनी चाल	
नारायण मनि थयु संदेह	किहां हूतु ए वरसइ मेह	५६१
नारायण अचंभु करइ	मारुतबांण हाथिइ तव धरइ	
मेल्हउं बांण वायनुं ^१ जांम	नाठा मेघघटा सवि तांम	५६२
वाइं सयल सैन्य धडहडइ	ऊडी छत्र महीमंडलि पडइ	
चाउरंग दल ऊडिउ ते जाइ	हय गय रहवर माठू थाइ	५६३
तव पजून कोप मनि कीयु	परबतबांण हाथि करि लीयु	
मेल्हउं बाण रणि जाइ वहिउ	रुंधि वायनइ ^२ आडु रहिउ	५६४
कोपिउ द्वारिकांतणउ नरेस	पजून पराक्रम दीठउ वसेस	
वज्र ^३ प्रहार करइ तव सोइ	परबत फाटि खंडोखंडि होइ	५६५
देवनु ^४ बांण कुमरि हाथि लीयु	नारायण सांम्हउ मूकीयु	
तव केसव मनि विसमु होइ	एहनुं चरित्र न जाणइ कोइ	५६६
मइ हणि जीतु कंस पचारि	जरासिधु मइ घालिउ मारि	
मइ सुर-असुर साथि रण वहिउ	एह गिरूयु जे रणि अडि रहिउ	५६७
तव धनुष नाखी गोपालि	चंद्रहास करि लीयु संभालि	
वीज सरिखु झलकइ करवाल	जाणे ^५ जीम पसारी काल	५६८
जव ते खड्ग हाथि करि लीयु	चंद्ररयण डावइ करि दीयु	
रथथी ऊतरि चाल्यां ^६ भड जांम	त्रिणि खंड ^७ अकुलाणां ^८ ताम	५६९
इंद्र चंद्र फणधर खल्या	जाणे ^९ गिर-परबत टलटल्या	
कृष्ण कोपि रणि धायु ^{१०} जांम	रूपणि मनि आलोचइ ताम	५७०

1. थायनुं	2. वीयनइ	3. वज्र	4. देवतु	5. जेणे
6. चल्या	7. खड	8. अकुलाण	9. जोणे	10. धायु

बिहुं पवाडे माहरं मरण जूझहि कांन्ह पडइ परदवण
नारद निसुणि एक मुझ वात हवडां एय करेसिइ घात ५७१

(रणभूमिमां नारदनुं आगमन)

जव बिहु सुहड भिडइ पचारि वेगइ नारद जई निवारि
रूपणि^१ वयण सो मनमांहि धरइ विमानथी हरखिइ ऊतरइ ५७२
रणि पजून-नारायण जिहां नारद जाइ संपतु तिहां
हरि कुमर रथि दीधउ पाउ वाहइ कृष्ण कुमरनइ घाउ ५७३
नारदरिखि क्षण पहुतु जाइ बांह साहीनइ हरि रहइ
तव हसि नारद लागु^२ कहण कृष्ण सांभलु तुम्हे अम्ह वयण ५७४

(श्रीकृष्ण अने प्रद्युम्ननो परस्पर परिचय)

कहु तुझसिउ वात बहुत एह परदवण तुम्हांरु पूत
लही दिनि धूमकेत लेई गयु जिमसंवरि^३ घरि मोटउ थयु ५७५
एणइ जीतिउ सिहरथ पचारि [पु]ण्यवंत ए देव मुरारि
सोलह विद्या लाभह योग कनकमालसिउं ह्यु वियोग ५७६
पजूनकुमर गिरूयु वरवीर रणि संग्रामइ^४ साहस धीर
एह कुंमर पुरषाक्रम घणउ ए हवउ नंदन रूपणि^५ तणउ ५७७
एतलइ कुमर रखि पासइ जाइ तेहसिउ वात कहइ समझाइ
ए छइ भलु पिता तम्हतणउ जेहनु बल दोठउ अति घणउ ५७८
तु प्रदिमन चलिउ तिणि ठाइ जाई लागु केसवपाइ
तव नारायण उल्हसिऊ हीयुं पजून ऊपाडि^६ उछंगइ लीयु ५७९
धन्य रुखमणि जे उदरइ धरिउ धन्य रयणि जे ए अवतरिउ
धन्य ठाम जिहि ए वृद्धि गयउ धन्य दिन आज मेळु थयु ५८०

(नारद द्वारा नगरप्रवेशनो प्रस्ताव)

तु नारदरिखि बोलइ ईम चालु नयरइ^७ कुसलहखीम
कुमर पजून घरि करु प्रवेस नगरी^८ उछव कहुं असेस ५८१

1. रूपणि	2. लंगु	3. जिमसवरि	4. संग्रामइ	5. रूपणि
6. ऊपाडि	7. नायरइ	8. निगरी		

नारायण मनि विसमइ थयु	परिगह ^१ सयल झूझिणि गयु	
यादव मुगट पड्या संग्रामि	सोभा किम हूइ जातां गामि	५८२
नारदि कहिउ सुणु परदवण	तू मोहिन संकेलइ मयण	
क्षत्री सुहड उठइ गुणवंत	रणसंग्रामि जे बलवंत	५८३
छपनकोडि यादव बलचंद	दसदिसार उठ्या प्रचंड	
हय गय रहवर वलीऊं पाण	ऊठ्या महीतलि षड्यां विमांणि	५८४

(प्रद्युम्ननुं आगमन अने नगरजनोनो आनंदोत्सव)

बूहा

कुमरप्रद्युमन देखि करि	आणंदिउ हरि राऊ	
लेई उछंगइ चुंबीयु	वल्लिउ निसाणे घाउ	५८५
सफल जनम आज मुझ हूयु	जि घरि आयु पुत्त	
सेना सवि उठी करी	आवी करइ सावत्त	५८६

चुपई

सेना सवि ऊठी घर जाम	छपन कोडि घरि चाल्या ताम	
पजन आवइ नयर मझारि	चडी आवासइ जोइ नारि	५८७
कृष्ण-कुमर जव घरि आवीया	सयल लोकनइ मनि भावीया	
गूडी ऊछली घरि घरि बारि	कांमिणि गावइ मंगल च्यारि	५८८
घरिइ वधावां आवइ बहू	नगरलोक तिहां जोइ सहू	
विप्र ते च्यारि वेद ऊचरइ	वरकांमिणि तिहां मंगल करइ	५८९
पूर्णकलस सिरि लीइं समारि	आगलइ थई चाली वरनारि	
नयरइ उछव करइ सवि जण	जव नयणइं दीठऊ परदवण	५९०
सिहासणि बइसारिउ सोइ	कुंकमतिलक करइ सहू कोइ	
दही द्रो सिरि अक्षत देइं	मोती मांणिक थाल भरेय	५९१

1. परिग्रह

(यमसंवरनुं द्वारिका-आगमन)

कुमरह सिरि आरती उतारि	देई आसीसि चाली वरनारि	
एतलइ मेघकूटनुं धणी	संवरराजा कीरति घणी	५९२
माणिक कंचणमाल संजुत्त	द्वारिकनयरी आय पहुत्त	
पवनवेग विद्याधरराय	जेहनी सेन न सूझइ ठाय	५९३

(यमसंवर अने श्रीकृष्णनुं प्रथम मिलन)

रतिवामा जे कन्हइ कुमारि	ते आणी द्वारिकांमझारि	
जिमसंवरि भेटिउ हरिराउ	कृष्ण कहइ तुम्हे कीउ पसाउ	५९४
तइ बालु पालिउ परदवण	तुझ सम सुज[न] नही को कवण	
तव रूपणि बोलइ तिणि ठाय	कनलमालइ लागी पाय	५९५
किमइ न ऊरण थाउं तुझ	पुत्र भीख ^१ तइ दीधी मुझ	
घणउ आविनइ करिउ ऊछाह	कुमरपजून थापिउ वीवाह	५९६

(प्रद्युम्ननुं सिद्ध पुरुष रूपे सत्यभामा पासे गमन)

सतिभामा ते वातह सुणी	वदनि हूई आमणदूमणी	
सुणतां द्रसकु पडीयु पेटि	विवाह पुत्रनउ न हूउ नेटि	५९७
सतिभामा कन्हइ आयु दूत	रूखमणितणुं जणाविउं सूत	
कुमर तिहां आविउ मति धरी	सिधपुरुषनुं रूपह करी	५९८

(कुबजादासीनुं रूपपरावर्तन)

कुबजादासी दीठी जिसइ	सिधपुरुष बोलावी तिसइ	
कह रे ताहरुं कांइ विरूप	तुम्ह भेटिइ होसइ सरूप	५९९
दासीनइ तव गुटिका दीध	रूप अनोपम तेहनूं कीध	
सतिभामा कन्हइ आवी जिसिइ	दासीनूं रूप दीठउ तिसइ	६००
दासी पगि लागी जेतलइ	रांणी बोलावइ तेतलइ	
स्वामिनि हूं ते कुबजादासि	सिद्धपुरुष वांदिउ जई पासि	६०१

तेणइ रूप अनोपम करिउ	[मा]हरुं काज ^१ इणीपरि सरिउं	
सतिभामा कहइ सुणि तूं दासि	सिद्धपुरुष आणु मुझ पासि	६०२
सिद्धपुरुष प्रति दासी भणइ	घरि आवु सतिभामा तणइ	
सिद्धपुरुष तव आविउ हसी	सतिभामा देखी उल्हसी	६०३
सतिभामां जव लागी पाय	सिद्धपुरुष कहइ मागु माय	
तव हरखी सतिभामा नारि	कहि स्वांमी सुकिसंकट वारि	६०४

(प्रद्युम्न द्वारा सत्यभामानी रूपविकृति)

माहरुं रूप अनोपम करे	जिम अधिक मुझ मानइ हरे	
सिद्ध कहइ सतिभामा सुणउ	मूंडउ मस्तक तुम्हे आपणउ	६०५
मुहुंडइ मसि लगाडउ घणी	मंत्र जपु तुम्हे मुझकन्हइ भणी	
स्वांमी इम किम रूपह थाइ	भोली मंत्रिइ कुरूप सवि जाइ ^२	६०६
स्वांमी तुम्हे करू पसाउ	मूंडउ माथउ विहला थाउ	
तव ते सिद्धिइ सिर मुंडीयु	मिसि लेई मुंडुं खरडीयुं	६०७
उँ गडबडाय स्वाहा ए मंत्र	सिद्धि साहिउ ^३ ए मोटउ तंत्र	
रही एकांति जपु ए जाप	रूप अपूरव थाइ आप ^४	६०८
सतिभामा उरामांहि जई	मंत्र जपइ एकमनी थई	
एतलुं करी सिद्ध ते गयु	रुखमणिनइ तव आणंद थयु	६०९

(प्रद्युम्ननां लग्ननी तैयारी)

धरी लग्न नइ जोसी गया	यादव सवि रली[याय]त थया	
मंडप मंडाव्या तेहरइं	ठांमि ठांमि ते तोरण करइ	६१०
पटुलां बांध्यां विस्तारि	कनककलस तिहां सोहइ बारि	
भोजन करीय	विधविध भात पकवानहतणी	६११
नुहुंतरिवा आव्या सवि राइ	रूपणिनइ मनि हर्ष न माइ	
मंडलीक जे पुहवि असेस	आव्या घरि.....[न]रेस	६१२

1. काजा: 2. जांइ 3. सहिउ 4. आणुप

अंग बंग कर्लिंगहतणा	द्वीपि समुद्रइ भूपह घणा	
लाट भोट गाजण कास्मीर	चौड कांन्हड नइ मालव कीर	६१३
पूरव दक्षण [गू]जरदेस	मेवात मारूयाडि मध्य वसेस	
द्रवड चवड कन्हडह तिलंग	सोरठदेस सोहइ अतिचंग	६१४
गोडदेस उत्तरनइ मलबार	एहवा सोल सहस उदार	
ए देस तणा जे मोटा राइ	नहुंतसइ आया घणइ उछांइ	६१५

(चिवाहोत्सव)

सख-शबद मांगलिकह वाउ	राय वालिउ निसाणे घाउ	
भेर. तूर वाजइ असराल	मुहुंवडि वीणा आलवइ ताल	६१६
विप्र वेद च्यारइ उचरइ	घरि घरि कांमिणि मंगल करइ	
बहु कलयल नगरी ऊछलिउ	पजन-वीवाह पुन्यइ फलिउ	६१७
रणजडित छत्र सिरि वर धरइ	कनकडंड चामर शिरि ढलइ	
कणयमुगट सिरि उदय करंति	जाणे सूरकिरण झलकंति	६१८

(सत्यभामानुं केशमुंडन)

वरघोडइ बोली रूखमिणी	सांभरी वात सतिभामातणी	
तेडवा गया कुमर ते घरइ	सतिभामा दीठी इणिपरिइ	६१९
देखी कुमर हस्या हडहडी	ए कुणि उपाय पाडी बापडी	
वयरी गयु विगोइ घणुं ^१	दुख कहूं केहनइ आपणूं	६२०
सतिभामा मिसि धोई करी	रूखमणितणइ घरिइ सांचरी	
सतिभामा तुम्हे बाई सुणउ	पहिलुं बोल बोलिउ ते घणउ	६२१
हसमसि वात कहाइ घणी	तं बोलि रांणी रूखमिणी	
त्रिणिखंड ^२ जव राजइ मुझ ^३	तउ सिरि केस उतारु तुझ	६२२
केस ऊतारण लागी जाम	केस पखइ सिर दीठं ताम	
रूखमिणी मूंड मूंडइ ते वली	सुकि वगोई पूगी रली	६२३

1. घणः 2. खांडः 3. मझ

सयल कुटुंब मनि हूयु उछाहु	कुमर प्रदिमन[न]उ थयु वीवाहु	
यादव सवि रलीयायत थया	गाई वाई घरि लेई गया	६२४
थयु वीवाह गयु घरि लोग	करइ राज बहु विलसइ भोग	
देखी सतिभामा गहबरइ	सुकि साल बहु परि इम करइ	६२५

(भानुकुमारनो विवाह)

तु सतिभामा मांडिउ ऊपाय	कहइ विजवेगा खेचर जाइ	
रयण संचइ पाटण कहवाइ	रयणचूड तिहां निवसइ राय	६२६
विजवेगु जई वीनवइ सेव	सतिभामा हुं मोकलिउ देव	
अम्हसिउं अति तुम्हे करु सनेह	भानुकुमरनइ पुत्री देह	६२७
सयलराय विद्याधर मिली	द्वारिकांनगरी आवइ रली	
घणउ नगरमाह करी ऊछाह	भानुकुमरनु हूउ विवाह	६२८
मानिउ बोल कुटंबइ मिली	खेचरराय ठामि पहुता वली	
सयंवरा लेइ द्वारिकां ^१ जाइ	मंडप मांड्यां वस्र आछाइ	६२९
तोरण रोप्यां घरि घरि बारि	कनककलस सोहइ सीहदूयारि	
सयल कुटंब	भानुकुमरनु हूउ वीवाह	६३०
तिहां ते राजा राजि करंति	विवहपरइ ते भोग भोगवंति	
राजरिद्धि विलसइ प्रद्यमण	ते समवडि न दीसइ कवण ^२	६३१

1. द्वारिकां;

2. अंते: प्रद्युम्नवीवाहनो नाम चतुर्थः स्वर्गः

पंचम सर्ग

सांब-प्रद्युम्न-पाणिग्रहण

(सीमंघरस्वामी कथित भवान्तर)

पूर्व विदेह पुखलावती ¹ जिहां	पुंडरगिणीनगरी जे तिहां	
सीमंघर ² जिन तिहां छइ देव	सुर नर अहनिसि सारइ सेव	६३२
त्रिगढइ बइठा करइ वखाण	बारइ परषदा सुणइ सुजांण	
एकइ देवइ वांणी सुणी	पूछी वात भवांतरतणी	६३३
पूर्व सहोदर स्वांमी किहां	केहनइ घरि उपनु जिहां	
भरहखित्त सोरठवरदेस	द्वारिकांनयरी ³ कृष्ण नरेस	६३४
बहु गुणवंतनइ सोभागिणी	कृष्णतणी भार्या रुखमिणी	
तेहनइ उदरि आवी ऊपन	प्रदिमनकुमर नांम संपन	६३५
तेहनइ रूपि न पहुचइ कोइ	कृष्णराय घरि विलसइ सोइ	
सुणी वयणनइ प्रणमी पाय	सुरवर ते देवलोकिइ जाइ	६३६

(सत्यभामानी श्रीकृष्ण पासे पुत्रप्रार्थना)

कृष्ण गयु सत्यभामा घरिइं	राणी दीठी शोकह भरइ	
तुहिह कुणि दूहव्यां ए कारण भणु	स्वांमी एक वयण मुझ सुणु	६३७
एक पुत्र छइ रुखमणितणु	तेहनु पराक्रम सुणीय घणु	
ए सरिखु पुत्र दिउ हिव तुम्हे	जिम रुलीयायत थाउ ⁴ अम्हे	६३८

(कृष्णने दिव्यहारनी प्राप्ति)

कृष्ण कहइ हूं आपुं सही	पौषधशाला आविउ वही	
करी उपवास देव ध्याईयु	हरिणेगमेष देव आईयु	६३९

1. पुखलावती: 2. सीमंघरि 3. नरयरी: 4. थाउं

सुर प्रणमीनइ बोलइ इसिउं	स्वामी तुम्ह जोईई छइ किसूं	
हरि जंपइ पजूनह जिसु	पुत्र एक मुझ आपु तिसु	६४०
पुव सहोदर जे मुझतणु	ते सनेह मुझ करतु घणु	
हवइ हूं देव हूयु अतिसार	रयणजडित तिणि आपि तु हार	६४१
... य हार जे पहिरइ सोइ	तस घरि नंदन एहवु होइ	
इम कहीनइ सुर ठामइ गयु	पजून प्रतिइ हरि जाई कहिउ	६४२
पजून .... समझाइ	पुत्र एक हूं आपु माइ	
घणइ पुत्रि मुझ नथी काज	तुझ एक पुत्रइ पाय्या राज	६४३

(प्रद्युम्ननी युक्तिथी सत्यभामारूपे जांबवतीनी कृष्ण पासेथी हारप्राप्ति)

वली ¹ कुमरनइ कह .... मिणी	जंबवती छइ बहिनि मुझतणी	
निसुणि पुत्र तूं तेहनइ दिउ हार	जिम तुझ सरिखु होइ कुमार	६४४
तव प्रदिमन .... विचारि	जंबवती ² तेडीं नारि	
काममुद्रडी पहिरु माय	सतिभामानइ रूपइ थाइ	६४५
सोल शृंगारह पहिरी करी	कु . . . . . जाइ ते खरी	
जिहां बइठा श्रीकृष्ण मुरारि	तिहां गई जांबवती नारि	६४६
देखी रूपनइ हरि हरखीयु	जंबवती तु मु . . . . . रखीयु	
सतिभामा ³ जाणी ते भार	वक्षस्थलि ते घालिउ हार	६४७

(कृष्ण पासे सत्यभामानुं आगमन)

घाली हार आलिगन करिउ	तेहनइ उदरि देव अवतरिउ	
जंबवती गई घरि जिसिइ	सतिभामा आवी ते तिसइ	६४८
कृष्णइ मनिइ विमासइ इसिउं	कामइ तृपती न हूई ए किसुं	
स्त्रीनइ तृपति न हुइ किमइ	बोलावी सतिभामा तिमइ	६४९
कहइ रांणी सिउं आवी वली	हजी न पहुती तुझ मन रली ⁴	
स्वामी पहिलुं आवी नही	एह वात मुझनइ सिउं कही	६५०

1. वली

2. जंबती:

3. सतिभामा.

4. रली

नारायण बुद्धि चितइ घणी नारी वंचिउ सही रुखमिणी
हार अहिनाणइ जाणिसु तेह सतिभामा भोगवी सनेह ६५१

(सत्यभामा तथा जांबुवतीने त्यां पुत्रजन्म)

तेणइ समइ सोहम सुरदेव सुर घणा करइ तस सेव
आऊखूं नइ भव पूरु करिउ ते सतिभामा उरि अवतरिउ ६५२
बिहुं रांणी घरि पुत्र जनमीया घणा महोछव कृष्णइ कीया
लक्षणवंत बेहुं गुणि भरया स्वरूपइ जिसा अमर अवतरया ६५३
जांबवती पुत्र शांबकुमार सतिभामानइ सुभान सुत सार
शांबकुमरनइ^१ हार पहिरावि कृष्ण अंकि म्हेल्हइ ते धावि ६५४
बेहं कुमर खरा सुपीयार एकइ दिनि लीधु अवतार
बेहूं वृद्धि हूया ससि भाइ बेहूं भणइ गुणिइ एक ठाइ ६५५

(सांबकुमार अने सुभानुकुमारनी द्यूतक्रीडा)

एक दिवसि बिइ जइ रमइ कोडि सुवन्न दीयु ते गमइ
सांबकुमरि जीतिउ तिणि ठाय हारिउ सुभानकुमर घरि जाइ ६५६
सतिभामा^२ कहइ सुणउ कुमार कूकडा खेलावउ ते सार
जेहनइ हारइ ते बलि दीइ दोइ दोइ कोडि जीपइ ते लीइ ६५७
तु कूकडा मूकया मोकला ऊपराऊपरि बढइ आकला
कुमर सुभानतणु गयु मोडि संबकुमरि जीती बे कोडि ६५८
घणउ खेलइ तिइं पाछइ कीयु संबकुमरि जीती धन लीयु
कुमर सुभाननइ आवी हारि विलखी थई^३ सतिभामा नारि ६५९

(सुभानुकुमारना विवाह)

बली वात विमासी तिहा दूत मेल्हिउ विद्याधर जिहा
जइ दूतनइ वीनविउ राय सुभाननइ पुत्री दिउ तुम्हे आय ६६०
विद्याधर मनि हूउ उछाह दीधी कुमरी कीयुं वीवाह
कुमर सुभान विवाहिउ जांम तव रूपणि मनि चितइ तांम ६६१

1. शांबकुमारः

2. सितिभामाः

3. थीइ

दूत मोकल्लिउ घणइ उल्हासि	आविउ रूपचंद्रनइ पासि	
स्वामी वात सुणउ मुझतणी	हूं तुम्ह कन्हइ मेल्हइउ रुखमिणी	६६२
संबकुमार कुमर परदवण	तेह पवरख जाणइ सव कुण	
जिम अम्ह तुम्हसिउं वाधइ नेह	बिहुं कुमरनइ बेटी देह	६६३
सुणी वात रुखमीराय कहइ	रुखमणि हजी काई नवि लहइ	
यादववंसि पुत्र जे होइ	तेहनइ बेटी। दिइ ते कोइ	६६४
कही वात दूत [स]मझाइ	तूं कहिजे रुखमणिनइ जाइ	
आगइ तइ पवाडु कीयु	वात कहतां ते दूखइ हीयु	६६५
तइ सिसिपाल मराविउ सही	तुझथी माहरी नाम अति गई	
हजी वयण कहइ तू एह	बेटी किम दिउ सिउं सनेह	६६६
सुणी वयण विलखाणु दूत	द्वारिकनयरी आय पहत	
वात कही रुखमणिनइ सहू	रुखमीराय न दिइ ते वहू	६६७
भाई रुखमणि प्रति एहवुं कहिउं	अम्हतुम्हमांहि किसुं सुख रहिउं	
पहिलुं काम तइ मुंडुं ^२ कीयुं	तुम्हनइ छोडि डूबनइ दीयु	६६८

(मानभंग थयेली रुक्मिणीने प्रद्युम्न द्वारा सान्त्वन)

निसुणि वात विलखाणी वयणि	दुखभरि अश्रुपातिइ ^३ नयणि	
मानभंग एणइ माहरु कीयु	ते कहतां मुझ दूखइ हीयु	६६९
अश्रुपाति ^४ दीठी रुखमिणी	पूछी वात माइ आपणी	
कवण काजि मा तुम्हे दुख धरु	तेय वयण वेगइ ऊचरु	६७०
रूपचंदनी ^५ वात सवि कही	ते वयण मुझ सालइ सही	
मइ जाणिउं मुझ भाई अछइ	.... वात किम करी ते पछइ	६७१
निसुणि वयण परदवण रीसाइ	हीन वचन तेणइ बोलिउं माइ	
रूपचंदनइ जीपू पचारि	छ... इ परणू नारि	६७२

(सांब-प्रद्युम्ननुं कुंडिनपुर तरफ प्रस्थान : चांडाळवेशे वीणावादन)

पजूनइ चींतिवी ते बुद्धि घणी	समरी विद्या बहुरूपिणी	
सांब-पजनकुमर गहगह्या	पवनवेगि कुंडन ... या	६७३

1. बोटि: 2. मुंडुं 3. आंश्रुपातिइ: 4. अंश्रुपाति: 5. रूपचंदन्नी

डूबरूप बेहू जण थई	चहुटामांहि आव्या ते वही	
पजन आलवणी करइ अपार	सांबकुमर बीजी करइ सार	६७४
लोक मोह्या चहुटा मझारि	वलि पहुता ते सीहदुयारि	
बहु परिवारसिउं दीठउ राउ	पजून तिहां जाई करइ ब्रम्हाउ (?)	६७५
... कवित नाद छंद घणा	प्रदिमन गाइ ते आपणा ^१	
अवर गीत सवे परिहरइ	यादवनी बहु कीरति करइ	६७६
यादवतणउ नांम ... यु	सुणतां रूपचंद कोपीयु	
घणां गीतनी जाणु सार	किहां हूता आव्या वेकार	६७७

(रूपचंदने प्रद्युम्ने आपेलो पोतानो परिचय)

नयर द्वारामति कहीइ ठाउ	तिहां छइ नारायण यदुराउ	
पटरांणी रांणी रुखभिणी	वारू सहोदरि जे तुम्हतणी	६७८
तुम्ह प्रति रूपणि मोकलिउ दूत	वलतु ते द्वारिका पहूत	
तुम्हे कहिउ ते कहिउं आय	तिणि सहेटि अम्हे आव्या राय	६७९
बोल बोलिउ ते करु प्रमाण	सुपरि सभाष न हुइ अप्रमाण	
बोल पालि म धरिस संदेह	बेहू पुत्री अम्हनइ देह	६८०

यतः असारं खलु संसारं वाचा सारं हि देहिनाम् ।
वाचा विचालिता येन सुकृतं तेन हारितम् ॥^२ ३३

(रूपचंद साथे अथडामण)

	वस्तु	
सुणिय कोपिउ कोपिउ	रूपचंदराउ	
जाणे विस्वानर घृत ढलिउं	धुणवि सीस सवि अंग कपिउ	
प्राण जीव बोलत गयउ	एह बोलतइ कवण जपिउं	

1. आपणा
2. असारतस्य संसारस्य वाचा सारस्य देहिनां ।
वाचा विचालिता जेन सुकृतं तेन हारितं ॥

एहनइ लेई बाहिरइ बांह साही वनमांहि धरु	सूली रोपु जाइ म ते जाइ पलाइ	६८१
	चुपई	
भ्रीव भही तव करइ पुकार हाथ आलवणि सींगा ^२ लीयां	डूबडूब ^१ अम्हे रखा अपार हाट चुहुटां सवि भरि गयां	६८२
ततखिणि पुरुवर थई पुकार रहवर गयवर हय पल्हणाइ	रूपचंदराइ जणावी ^३ सार क्षण एक मांहि पहुता आय	६८३
संबकुमर परदवणह जिहां एक तका(?) सवि एकइ साथ	रूपचंदराय आविउं तिहां सीगां लेई आलवणि हाथ	६८४
देखि डूब मनि चितइ राउ धनुष चडावि बाणि जव हण्या	नीचजातिनइ किम करुं घाउ ते पांहि अवर मिर्यां चुं गणा	६८५
कोपारूढ पजून तव थयु अगनिबाण जउ मूकिउं जिसइ	धनुष चडावी ऊभु रहिउ झूझत क्षत्री नाठा तिसइ	६८६

(रूपचंद अने तेनी कन्याने लई प्रद्युम्ननुं द्वारिकागमन)

भागी सेन गयु भडवाउ लेई कन्यानइ रूपचंदराय	बांधिउ मांमु गलइ देई पाउ द्वारिकांनयरी पहूता आय	६८७
रूपराय लेई पहुतु तिहा रूपचंद हरि दीठउ नयणि	नारायण बइठउ छइ जिहां अरे राक सिउं बोलिउ वयणि (?)	६८८

(श्रीकृष्ण द्वारा रूपचंदनी मुक्ति)

तव हसि ^४ कृष्ण वात ^५ इम कही ए विद्याबल ^६ पवरख घणु	ए भाणेज तुम्हारु सही जिणि जीतु पिता आपणु	६८९
तव हसि माधव कीयु पसाउ रूपचंद पजूनकुमार	बांधिउ छोडिउ रुखमीराय हसि आन्या रूपणि घरि बारि	६९०

-
1. डूबडूब: 2. सीगा:   3. जाणावी:   4. हंसि:   5. वीत:
6. विद्यबल:

(रूपचंद्र अने रुक्मिणीनुं मिलन)

मेटी जाइ ¹ बहिनि आपणी	घणु मोह धरिउ रुक्मिणी	
घणइ आदरि तिहां भोजन करिउं	सत्तरभक्ष भोजन परवरिउं ²	६९१
भाइ बहिनि भाणेजा भली	एक एक पांहिइं गुणनिली ³	
निसुणि वयणनइ ह्यु उछाह	दीधी कन्या करइ वीवाह	६९२

(प्रद्युम्न तथा सांबकुमरनो विवाह)

मंडप मांड्यां घणइ मंडाणि	ठामि ठामि ते तोरण जाणि	
छपन कोडि यादव मनरुली	बिहु कुमर परणाव्या ⁴ बली	६९३
सख भेर तिवलना नाद	सोहइ रणतूर नफेरी साद	
ढोल द्रमांमां नइ दडवडी	मादल वाइ मंडपि चडी	६९४
बेहूं कुमर हथलेवा थया	पाणिग्रहण करी घरि गया	
नयरी घरि घरि हूउ उछाह	सतिभामा पेटि पडीयुं दाह	६९५
संब पजून परण्या पंचासि	कन्या सघली रूपनिवास	
रुक्मणि सवि वह्यर परवरी	करइ धर्म नित आनंद ⁵ धरी ⁶	६९६

-
1. जाइ 2. परवरिउं 3. गुणनिली: 4. परण्याव्या:
5. आनद: 6. अंते : सांब-प्रद्युमन पाणिग्रहण नाम्नो पंचम स्वर्ग

षष्ठम सर्ग

नेमिकुमार-दीक्षा-केवलज्ञान, प्रद्युम्न-दीक्षा-ज्ञान-निर्वाण

(रूपचंद्रराजानुं कृष्ण द्वारा बहुमान)

हवइ दूहा

रूपचंद्रराजानइ ¹	कृष्णइ दीधूं मान	
हाथी घोडा आपि करि	साथइ दीयु प्रधान	६९७
कुंडनपुरि ² नगरइ जइ	पालइ ³ आपणूं राज	
मनवंछित सुख भोगवइ	सारइ धरमह काज	६९८

(प्रद्युम्न द्वारा जिन-चैत्यालयोनी वंदना)

इरछंतर ते कुमर दोइ	समकित ⁴ पामिउ सार	
तीरथि जइ यात्रा करइ	अष्टापदिइ उदार	६९९
चउबारु प्रासाद तिहां	सोवनमयी ऊसंग	
प्रतिमा चुवीस जिनतणी	पूजइ नव नव अंगि	७००
सत्तरभेद पूजा करी	चार्या अति उरहासि	
अनेक तीरथ वंदि करि	आव्या द्वारिका पासि	७०१

(नेमि-वृत्तांत)

चुपई

एतलइ अवर ⁵ कथांतर सुणइ	त्रिभुवनपति श्रीयादवतणउ	
परणवा आविउं तोरणबारि	नेमकुमरि तिहां सुणी पोकारि	७०२
जीव घणा बांध्या बहू बंधि	कहि रे सारथि किसइ संबधि ⁶	
स्वामी तुम्हारा गुरव काजि	जीव आंणी घाल्या ए राजि	७०३
जीव वधी करिस्त्यु आहार	धिग धिग ए संसार असार	
धिग धिग ए वीवाह सिरइ	कर्मबंध छूटसि किण परइ	७०४

1. राजाननइ

2. कुंडनपुरि

3. पालइ

4. समकित

5. अवर

6. संबधि

इम चीतवीनइ जीव छो[डिया]	बंधनि बांध्या ते त्रोटिया	
जीव छूटा ते दिइं आसीस	भलइ सार कीधी जगदीस	७०५
जीव मेरुहावी पाछु वलिउ	यादव सवि आवी टलवल्लिउ	
स्वांमी मुझभणी करु पसाउ	राजीमती परणीनइ जाउ	७०६
धिग धिग ए राजीमती नारि	धिग धिग ए परणवूं संसारि	
धिग धिग ए मुझ जीवितपणुं	धिग धिग ए वीवाह जीमणू	७०७
वीवाहइ मुझ नथी काज	अम्हे लेसिउं संजिमनुं ^१ राज	
घरि आवीनइ [दा]नह दीयुं	नेमिजिनेश्वरि संजिम लीयु	७०८
वांदी कुमर द्वारिकां आइ	भोगविलास घणा विलसाइ	
सत्तरभक्ष भोजन ते सार	अमृत भोजन करइ आहार	७०९
सनसतपणा (?) धवलहर आवास	दिन दिन करइ ते भोगविलास	
अगर चंदन बहु परिमल वास	सरस तंबोल कुसुमगंध ^२ जास	७१०

(नेमिनाथनी केवलज्ञान-प्राप्ति)

सुख भोगवतां कालह गयु	एणइ अवसरि नेमि केवल थयु	
समोसरण तव रचिउं सुरिदि	विचि बइठा श्री नेमजिणंद	७११
आवइ वेमांनिक दस चंद	आवइ सूरिज नइ विलि चंद	
आवइ धीस भुवनपतितणा	आवइ बत्रीस वितरपति घणा	७१२
आवइ गोरी नइ गोविंद	आवइ कुमर चड्या गयंद	
आवइ छपन कोडि युद मिली	आवइ बलिभद्र वहिलु वहिलु वली	७१३
आवी अग्र महिषी वांदिवा	परिवार सहित आवी तव सिवा	
आवी सवि गोपीनी नारि	सरव मिल्या ते पोलि दूयारि	७१४
त्रिणि प्रदक्षण देई सार	जई वांच्या श्रीनेमकुमार	
तिहां गोविंद कुरइ गुण थुति	भलइ दीठी मइ एवडी जुति	७१५
जय कंदर्प क्षयंकर देव	जय असुरासुर कीधा सेव	
जय कमठ दुष्ट क्षिउकरण	जय मुझ जनमि जनमि तू सरण	७१६

1. सजिमनुः

2. कुसुमः

तुम्ह दर्शनि हूं दुतर तरिउ	तुम्ह दर्शनि संसार नवि फिरिउ	
करी स्तुति नइ हरखिउ राय	नरकोडिमांहि बइठउ जाइ	७१७
जिनवरवांणी मुहि नीसरइ	सुर नर जीव सयल मनि घरइ	
कृष्ण कहइ ए द्वारापुरी	स्वर्ग ^१ समान अहीइं अवतरी	७१८
गढमांहि छपन कोडि गहइगहइ	बहुत्तरि कोडि बाहरि ते रहइ	
छप्नन्न कोडि यादव तेहतणा	बीजा लोक वसइ तिहां घणा	७१९

(द्वारिकानगरीनुं भविष्य)

पूछी वात नारायण रहइ	मननु सांसु श्रीजिन कहइ	
द्वारिकनयरी निश्चल होइ	अम्हनइ तुम्हे कहु वलि सोइ	७२०
श्रीजिन कहइ कृष्ण तुम्हे सुणउ	नयरी हुसिइ उपद्रव घणु	
क्षय करसिइ द्वीपायन वली	मदिरापांनथी कहइ केवली	७२१
यादव सयल जलेसिइ इहां	हरि-हलधर उगरिसिइ तिहां	
जराकुमरनइ बाणइ करी	हरिनुं मरण हुसिइं इणपरि	७२२
सुणी वात श्रीजिनवर पासि	सयल द्वारिकां हुइं विणास	
द्वीपायन तापस थई गयु	जराकुमर वनवासी थयु	७२३
नेम-जिनेस्वर वांदी करी	नारायण नयरइ संचरी	
मदिरा करतां वारिउ सहू	मदिराभाठी फोडी बहू	७२४

(यादवकुमारो द्वारा द्वैपायनमुनिनुं अपमान)

एकदा कुमर खेलवा गया ^२	मध्यान्हइ ते तिरस्या थया	
नीर जोइवा जाइ जिसिइ	मधु हेठि नीर दी[ठ]उं तिसिइ	७२५
मांहि महूडां पडीयां बहू	आवी नीर आरोगिउं सहू	
मदिरापानि कुमर उछल्या	द्वीपायननइ जाई मिल्या	७२६
झूटा साब्बां द्वीपायनतणां	घूटि मूंठि नइ गडदा घणा	
मारइ कुमर निसंकहपणइ	ध्यांनि छंडाविउं ते आपणइ ^३	७२७

1. स्वर्ग 2. गय्या 3. आपणइ

तापस घणूं संतापिउ जिसिइ	भस्मशाप ^१ दीधु ते तिसिइं	
कुमरे शाप ^२ -वात सांभली	मदिमाता तव टलीया वली	७२८
विलखवदनि नगरीमाहि गया	हरि आगलि जई ऊभा रखा	
कहइ द्वीपायनि दीधु शाप ^३	स्वामी अम्हनइ लागुं पाप	७२९
तव हरि-हलधर जाइ सहू	पाय लागी खमावइ बहू	
हरि-हलधरनइ मेल्हया बेय	ऊगरइ जे वलि संजिम लेय	७३०
इम निसुणी नयरइ आवीया	बार वरस आंबिल तप कीया	
द्वीपायन ^४ ह्यु अग्निकुमार	आवइ करिवा नयर संघार	७३१
तप देखी देव पाछा वलइ	तपबलि नयर किमइ नवि बलइ	
नेमनाथ तिहां आव्या वली	लोक घणा चारित्र लिइ रली	७३२

(नेमजिनेश्वर पासे दीक्षा लेवा प्रद्युम्ननो प्रस्ताव)

जालि मयालि उवयालि कुमार	पुरिससेण वीरसेणह सार	
भांनु सुभानु सांबह वली	संजिम लीयां मननी रली	७३३
पटराणी आठइ हरितणी	यादवतणी अनेकह जणी	
नेमतणी जिणि वाणी सुणी	संजिम लेवा आवइ घणी	७३४
दसदिशार नइ राजन घणा	लोक घणा ते नयरहतणा	
दीक्षा लेवा सहू सांमहिउ	पजूनकुंमरि जईनइ कहिउं	७३५
विलखवदनि हरि बोलइ वयण	हा मुहि पूत पूत परदवण	
कुण बुद्धि ऊपनी तुझ आज	द्वारिकानुं तूं भोगवि राज	७३६
राजधुरिधर जेठउ पूत	तुझ विद्याबल छइ बहूत	
तुझ पवरख जाणइ सहू कोइ	एम पुत्र किम संजिम होइ	७३७
कालसंवर जाणइ [तु]झ हीयु	हूं रणमांहि तइ विलखु कीयु	
तइ रूपणि हरी मुझतणी	तइ रणि सुहड कीया रेवणी	७३८

(कृष्णने प्रद्युम्न द्वारा वैराग्योपदेश)

नारायणनां वयण सुणोय	वलतु ऊतर पजूमन ^५ देइ	
केहनां राजभोग घरबार	सुपनांतर जेहवु संसार	७३९

1. सर्पः   2. शार्पः   3. शार्पः   4. द्वीपयन   5. पजूनन

यतः —

इस कायाका कुण भ सा	जग जाइ सुपनंतर जइसा	
सर्व तिजइ जीव चलइ एकला	वीछड्या पीछइ मिलन दुहेला ¹	७४०
केहनां धन पवरख बल घणां	केहना बाप कुटुंब केहतणां	
घडीमांहि जाइ विहडाइ	आविइं मरणि न सइ रहवाइ	७४१

(रुक्मिणीनो विलाप)

पुत्रवयण सुणि हरि विलखाइ	वलि रूपणि [कं]पती आइ	
करण कल्पांत ² करइ ते घणूं	किमहि पूत्र रहइ आपणउ	७४२
तइ संयम लेवा मन कीयुं ³	हिव किस देखि हरखइ मुझ हीयुं	
किणपरि तूं भिक्षा मांगेस	दुख घणूं ऊपाडन केस	७४३
वली ते रूपणि लागी कहण	म लेसि संजिम पूत परदवण	
मायतणा वयण निसुणेय	कुमर प्रदिमन ऊत्तर देय	७४४

(रुक्मिणीने प्रद्युम्न द्वारा वैराग्योपदेश)

लावन्य रूप शरीरह सार	जिम रूठइ तु हूइ सह छार	
म करि शरीर दुख बहूत	केहनी माइ नइ केहना पूत	७४५
अरहटमाल जिम ए संसार	स्वर्ग ⁴ पाताल पुहवि अवतार	
पूर्वजन्मनउ संबंध जांणि	मिलइ जीवइ ठाणोठांणि	७४६

(प्रद्युम्न द्वारा दीक्षाग्रहण अने तपश्चर्या)

इम समझावी रुखमणि माय	नेमजिन पासि पहूता आय	
नारायणनु हूयु आदेस	पंचमुठि ऊतार्या केस	७४७
पुत्रि माइ महाव्रत उचर्या	दस भेदे संजिम आदर्या	
बावीसइ परीसह सहइ	पजूनऋषि मदन घणूं दहइ	७४८
चउथ छठ अठम तप करइ	श्रीजिन-आन्या हीयडइ धरइ	
मासखमण करइ ते घणां	इम करतां करम खपइ आपणां	७४९
बारह भिखू-पडिमा वही	खीणी देह हूई तव सही	
रयण चीतवइ अणसण करुं	नेमजिन वांदी पूछुं खरुं	७५०

1. मिलपहेला

2. कल्पाप

3. कीयां

4. स्वर्गः

प्रभात समइ पजून अणगार	जई वांध्या श्रीनेमकुमार	
जिनवरि पजून बोलाविउ तांम	आव्या तुम्हे संलेहण कांम	७५१
सत्य सत्य वाणी जिनराज	तुम्ह आदेसइ सारुं काज	
करु वछ संलेहण खरी	सेत्रुंजगिरि सिहरि संचरि	७५२
हरखइ वंध्या नेमजिणंद	वल्लि वंध्या गणहर मुनिवृं ^द	
खमी खमावीनइ चालीया	सिद्धिखेत्र सेत्रुंजि आवीया	७५३

(केवलज्ञाननी प्राप्ति)

शिला पूंजि सांधारु करइ	अणसण सुक्लधान ते धरइ	
घातिककर्म सघलां क्षय करी	अंतसमय केवलसिद्धि वरी	७५४
केवलमहोछव देवे करिउ	धन्य ए यादवकुलि अवतरिउ ^१	
धन्य ए नेमजिनेश्वर-सीस	इंद्र सयल जस करइ जगीस	७५५

(ग्रंथकारनो परिचय)

विधिपक्षगच्छि धर्ममूर्त्तिसूरि	विजयवंत ^२ ते गुण भरपूरि	
कमलशेखर रहीया चउमासि	मांडलि नयरइ घणइ उल्हासि	७५६

(रचनामिति)

संवत सोल छवीसइ करी	दूहा चुपई हीयडइ धरी	
काति सुदि नइ दिन त्रयोदसी	कीधी चुपई मन उल्हसी	७५७

(ग्रंथकारनी शुभकामना)

वणारीस वेलराजतणा	सीस दोइ तेहनां गुण घणा	
श्री पुण्यलब्धि उवझायां ईस	बीजा लाभशेखर वणारीस	७५८
तास सीसि रची चुपई	सुणियो भवीयां इक मंन थई	
चरित्र प्रदिमनकुमारहतणू	भणता सुणतां सुख घणू ^३	७५९

*

1. अवतारिउः 2. विजवंत

3. अंते : इति प्रद्युम्नचरित्रे रिचे । नेमकुमार दीक्षा केवलन्यान । प्रद्युम्नकुमार दीक्षान्यान-निर्वाणनाम्नो षष्ठम स्वर्गः समाप्त ॥

इति प्रद्युम्नकुमार चुपई समाप्त । स्वर्णगिरि मधे । कूं. लालजीलिखित्तं : ।

परिशिष्ट १

वा० कमलशेखर-कृत “नवतत्त्व चोपाई”

सरसति सांमणि समरुं माय	पास जिगेशर पणमुं पाय	
कहूं नवतत्त्व संखेपि विचार	जिणि जाणि हुइ समकित सार	१
चऊदभेद जीवह वखाणि	अजीवतणा वली चऊदह जाणि	
पुण्यतणा छइ बइतालीस	ब्यासी पाप तणा सजगीस	२
भेद बइतालीस आश्रवतणा	संवरना सतावन घणा	
बार भेद निज्जरना जांणि	बंधतणा चउ भेद वखांणि	३
मोक्षतणा नव भेदह भणु	जीवतणा हिव भेदह सुणु	
सूखिम बादर एकेंदीया	बि ति चुरिंदी नइ संनीया	४
असंनीया सातमा सुणु	अपजता पजता गुणु	
आहार शरीर इंद्री विचित्त	ऊसास वचन मन छ पजत्ति	५
च्यारि पजत्ति सघला एकेंदि	पंच गणिजइ बि ति चुरिंदि	
पंच पजत्ति असंनी जांणि	संन्नि पंचंदीनइ छइ आणि	६
अधूरी करइ ते अपर्यापतु	पूरी करइ ते पर्यापतु	
चऊदभेद ए जीवहतणा	चेतनना लखिण छइ घणा	७
इंद्री पांच बल त्रणि होइ	सास ऊसास आऊखुं जोइ	
एकेंद्री सयल नइ च्यारि	विगलंदी छ सत अठ सारि	८
असनि पंचंदी नइ नव जांण	सयनीया नइ दस छइ प्रांण	
एक आदि चऊदह लगि जांणि	भेद जीवना हीयडइ आणि	९
चऊदभेद अजीवह जेह	एकमनां सांभलयो तेह	
धर्म अधर्म अनइ आकाश	खंध देसप्रदेस विमासि	१०
एकेकाना त्रणि त्रणि भेद	ए नव हूआ म करि मनि खेद	
धर्म ते जे चालिउ जाइ	अधर्म एकइ ठामि रहाइ	११

जिहां जिहां जातां माग ज थाइ	आकाशास्तिकाय ते कहिवराइ	
समइ आदि सागरोपम जाणि	दसमु प्रवर्चन काल वखाणि	१२
पुद्गलास्ति हिवइ कहीइ तेय	पूरण-गलण-सभाव छइ जेय	
च्यार भेद पुद्गलना ह्या	खंध देस प्रदेस परिमाणआ	१३
खंध ते आखु कहिवाइ	ऊणेरु ते देसह थाइ	
तेह थकी अति थोडु होइ	प्रदेस भेद तेह तूं जोइ	१४
एक खंडथी बि नवि थाइ	चउथु भेद परमाणुं ^१ कहवाइ	
पुद्गलास्ति वलि कहीइ जेय	च्यारसइं ब्यासी भेदह तेय	१५
अजीवतणा चऊद भेद हुआ	पुण्यतत्त्व बयतालीस जूया	
साता सुख कहीइ जेतलुं	देव-मनुष्य-तिरि-आऊखुं भलुं	१६
सुरनरगति आनुपूर्वी भली	अदारिक वैक्रय गुणनिली	
देव नारकी वैक्रय होइ	बीजा जीव अदारिक जोइ	१७
आहारक शरीर चऊदपूरवी करइ	तेजस कार्मण सवि जीव धरइ	
पंचशरीर कहां ए अंगि	प्रथम त्रिहुंन ^२ अंगोपांग	१८
पंचेंद्रीपणुं लहइ जे सार	वरण सेत रत्त पीत ऊदार	
गंध अपूरव हुइ जेय	मधुर खट्ट कषाय रस तेय	१९
हल्लउ सुंहालु चीगटु	ऊहनु फरिस रूडु सामटु	
वज्र रिखभ नाराच संघयण	समचतुश्र संठाणह जेण	२०
वज्र कहि जइ खीली होइ	रिखभ अरथ पाटु ते जोइ	
नाराच बिहुं पासे आंकुडा	समचुरंस संठाणह वडा	२१
त्रस बादर थिर प्रत्येक नाम	पर्याप्ति आदेय ज ताम	
सुभग नाम सुभ रूडुं तेह	सुसर नाम जस हुइ जेह	२२
तीर्थंकर निर्माणह नाम	अगुरुलघु आतप अभिराम	
उद्योत पराघात सुभ सास	सुभगति गोत्र उच्चेरह तास	२३
पुण्यतणा बयतालीस ह्या	पापतणा ब्यासी जूजया	
मतिन्यान बीजुं श्रुतन्यान	अवधिन्यान मनपर्यवन्यान	२४

1. परिमाण

2. तिहुंन

केवलन्याय पंचमुं होइ	ए पांचइनां आवरण जोइ	
चरुय अचरुय अवधि दर्शन	केवल दर्शननां आवर्ण	२५
निद्रा सुखइं जागइ ते जाणि	निद्रा निद्रा प्रचला माणि	
प्रचला प्रचला थीणधीय	मिछित असाता वेदनी कहीय	२६
क्रोध मांन माया नइं लोभ	अनंतानबंधि अपचखाणी थोभ	
पचखाण संज्वलणा च्यारि	च्यारि चउक सोलह ए सारि	२७
वेद पुरुष स्त्री नपुंसका	हासुं रति अरति शोइका	
भय दुगंछा नारकी आय	तिर निरय गति आनुपूरवी थाय	२८
एकेदी बेंदी होइ	तेंदी चुंरेदी जोइ	
च्यारिजाति ए पापह तणी	थावर सूखिम अपजत सुणी	२९
	दोहा	
साधारण अधिर असुभ	दोभाग दुस्वर जाणि	
अनादेय अजसपणुं	विरुई कुगति वखाणि	३०
उपघात ^१ असुभवरण ^२	किन्ह नील दुगंध	
अशुभरस विण फरिसचउ	रिखभनाराचह खंध	३१
	चुपई	
नारच अरधनाराचह होइ	कीलक छेवटुं संघयण जोय	
निमोघ सादि संठाणह मणुं	वामण कुबजक हुंडकपणुं	३२
नीच गोत्र वीर्यांतराय	दान लाभ भोग उपभोग ^३ थाइ	
भेद पापना ब्यासी हूआ	कहूं आश्रव बइतालीस जूया	३३
इंद्री पांच कषाय च्यार	अत्रति पांच त्रणि योग विचारी	
पंचवीस क्रीया मइ सूत्रि सुणी	काई अहिगरण परद्वेषणी	३४
परतावणी प्राणघातकी	आरंभी अपचखाण माइकी	
परिगह मिछितदिठ पुठकी	कर्मबंध कीजइ पडुचकी	३५
सामंत आणवण वेयारणी	नीसथी यंत्रइं नांखणी	
साहथी ^४ समदाई क्रीया	सावध करावइ ते प्रयोगीया	३६

1. आपघात   2. अखुभ

3. अपभोग   4. सहथी

अवधि वस्तला जइ मेल्हीइ	गमनागम नजिक कीजीइ	
अनाभोग क्रीया ते कही	अनवकांक्षिणी जाणु सही	३७
प्रेमक्रीया द्वेषकी होइ	इरीवही ^१ पंचवीसमी जोइ	
ए आश्रवना बइतालीस	संवरि सतावन्न कहीसि	३८
सामाइक छेदोपठाइ	परिहारविशुद्ध सूखिमसंपराय	
यथाख्यात पांचमुं वली	चारित्र पांच कक्षां केवली	३९
सीत उष्ण तृषानइ ^२ खुधा	डांस अचेल अरति ए द्विधि	
अस्त्रीचरीया सिज्ज निसेय	याचन्या मल बध कहेय	४०
आक्रोस रोग सकार त्रिणफास	अलाभ प्रज्ञा दुइ जास	
अन्यान समकित हुइ जेह	ऊपना खमइ परीसह तेह	४१
जितीधर्म दस भेदे कहुं	संयम सत्य क्षिमा गुण लहु	
विणय अजव मदव तप सोय	अकिंचणपणुं ब्रह्मव्रत ^३ होय	४२
भावण बार कहुं संखेव	अध्रुव असरण एकत हेव	
विरगत भव असूच्य सही	आश्रव लोकह संवर कही	४३
निजरण धर्म बोधि भावण बार	पंचसमिति ^४ कहीइ उदार	
इर्या भाषा एषणा सही	आदान पारिठावणी कही	४४
त्रिणि गुपति मन वचनह काय	संवरि सतावन ए थाइ	
कमलशेखर कहइ संवर करु	निज्जर बारे भेदे खरु	४५
अणसण तप नइ ऊणोदरी	व्रति संखेप निवी ते धरी	
रसत्याग ते आंबिल होइ	कायकिलेस संलीनह जोय	४६
संलीनइ इंद्री संवरु	छ भेदे बाहिय तप धरु	
प्रायच्छित्त दस भेदि आलोइ	विनय वेयावच दस भेद जोय	४७
सिज्जाय पांच प्रकारे कही	ध्यान ध्याईइ अति गहगही	
काउसग कीजइ एक ठामि	अभ्यंतर तप ए कक्षा सामि	४८
बार भेद निज्जरना हूआ	कहं चु भेद बंधना जूआ	
न्यानावरणी पंच प्रकार	दरसनावरणी नवभेद सार	४९

१. अरीवही

२. त्रिषा

३. ब्रह्मव्रत

४. पंचसमिति

वेदनी बिहु अठवीस मोहकर्म	आयकर्म चिहु भेदे शर्म	
नामकर्म तेडोत्तर जाणि	गोत्रकर्म बिहु भेदे मांणि	५०
अंतरायना पांचइ भेय	आठकर्मनी प्रकृति ^१ एय	
अठावनसु सघली थाइ	नरनइ एकसुवीस बधाइ	५१
एकसुसतर तिर्यंच बंध	बिडोत्तरसउ देवह बंध ^२	
एकोतर सउ नारिक तणी	पकृति बंध ए चिहुंनी भणी	५२
सत्तरी कोडाकोडि मोहिनी	नामगोत्र थिति वीस एहनी	
च्यार कर्मनी त्रीस कोडाकोडी	आऊखु तेत्रीस सागर जोडि	५३
आऊखु आठह कर्मह तणुं	थितिबंध ते सूत्रइं भणिउं	
अनभाग तेहज रस जांणि	प्रदेसदलना संचय आंणि	५४
च्यारि भेद बंध तणा भण्या	मोक्षतणा नवभेदह सुण्या	
सतपद परुवण पहिलु तेय	द्रव्य प्रमाण बीजु निसुणेय	५५
खेत्र त्रीजु फरसना चउ जांणि	काल पांचमु हीअडइ आंणि	
अंतर छठउ भाग सातमु	भावसिद्ध कहीइ आठमुं	५६
अल्पबहुत्व नवमुं होइ	मोक्षतणा नव भेदह जोइ	
सतपद परुवण कहीइ जेय	पंचेद्रीनइ मोक्ष कहेय	५७
नरगति त्रस क्षायक समकित्त	केवलन्यान क्षायक चारित्त	
केवल दर्शन दो उपयोग ^३	सेषपदइ नहु मोक्ष योग	५८
द्रव्य सिद्ध अनंता कह्या	लोकभागि असंख्यइं रह्या	
अधिक फरसना सिद्धहतणी	सिद्ध आय अनंता घणी	५९
अंतर सिद्ध सिद्धनइं नही	नवि आबाधा सुखीया सही	
निगोद एकना जीवह घणा	तेहनइ अनंतभागि सिद्धितणा	६०
भाव क्षायक पारणामिक होइ	नपुंसक सिद्ध थोडा जोइ	
तेह थकी स्त्री सिद्ध संख्यात	अठोतर सुपुरुष विख्यात	६१

1. प्रकृति

2. खंध

3. अपयोग

एक समइ एतला सिद्ध थाइ	भाव अनंतर थोडा थाइ	
परंपरा अनंत गुण सिद्ध	तेहज अल्पबहुत्व प्रसिद्ध	६२
नवभेद ए मोक्षतणा	जाणंता हुइ ^१ गुण घणा	
भावि करी सदहि नवतत्त्व	आपण मानइ हुइ समकित्व	६३
अंतरमहूरत समकित धरइ	ते नर अरधुं पुद्गल करइ	
वाचक कमलशेखर इम कहइ	गणिइ भविइ(?) सिद्ध पदवी लहइ	६४
विधिपक्षि गछि ए उदयु भाण	श्री धर्ममूर्त्तिसूरि सुजाण	
तास पसाइं लहीया भेय	बिसइ छिहुत्तरी हूआ तेअ	६५
संवत सोल नवोत्तर वरसि	सूरति आसू त्रितीया दिवसि	
रची चुपई सोहामणी	भणतां गणतां हुइ बुद्धि घणी ^२	६६

1. हइ 2. अंते : इतिश्री नवतत्त्व चउपई संपूर्ण । पं. रविचंद्र लखित्त साधवी गंगाई पठनार्थ । लेखक पाठकयो सुभे भुवः ।

परिशिष्ट-२

वा० कमलशेखर-कृत “ सामायिके बत्रीश दोषनो भास ”

[वा. कमलशेखरनी उपर्युक्त कृतिनी, एक प्रत भारतीय विद्या भवन, चौपाटी रोड, मुंबई-७ ना हस्तप्रतना भंडारमांथी, अने बीजी प्रत श्री अनंतनाथजी दहेरासर, भातवजार, मुंबई-९ ना हस्तप्रतना भंडारमांथी, अेम कुले बे प्रतो मने मळी छे. त्यां तेमनो अनुक्रमे क्रमांक न २५२ / ३१-३२ अने नं. २४०४ छे. प्रथम भारतीय विद्या भवनवाळी प्रत संपूर्ण छे, ज्यारे बीजी अनंतनाथजीना दहेरासरवाळी प्रतनां बे पानां मळतां नथी, अने त्रीजा पाना पर उपर्युक्त कृति तेनी ६ ढी कडीथी शरू थाय छे. आम बीजी प्रतमां प्रथमनी पांच कडीओ मळती नथी. नीचे जे कृति ग्रन्थस्थ करी छे, ते भारतीय विद्या भवनवाळी हस्तप्रतना आधारे करेली छे अने बीजी प्रतमांथी मळता महस्वना पाठांतरो नीचे फूटनोय्मां नोध्या छे. जोडणी मूळ हस्तप्रतनी ज राखी छे.]

(वीर जिणंद समोसर्वाजी - अे ढाल)

समरसि भरि समता करउ जी,	छंडी सयल आरंभ,	
उभयकाल तुम्हे आदरउ जी,	सूकी मन नउ दंभ रे	।१।
जीवडा बत्रीस दोष निवारि,	करिने सामायक सार रे - जीव०	
जिम पामउ भव पार रे जी,		।२। आंचली ॥
पहिलउ दोष ए पालठी जी,	तिजीइ च्यारि प्रकारि,	
पग हेठा पग ऊपरिइ जी,	बख हाथ परि थाइ रे	।३। जीव०
बीजउ दोष आसण तणउ रे,	आघउ पाछउ थाइ,	
दृष्टि चपल त्रीजउ सुणउ जी,	एकइ ठामि न रहाइ रे	।४। जीव०
दोष चउथइ काई करइ जी,	सावच घर व्यापार,	
पंचम थांभादिक तणउ जी,	ऊठीगण लिइ सार रे	।५। जीव०
अंग उवंग संकोचनइ जी,	राखइ छठउ ^१ प्रमादि,	
सयरइ आलस मोडता जी,	सत्तम दोषह छांडि रे	।६। जीव०
आठमइ ^२ पग हाथ आंगुली जी	करडक करइ असार,	
नवमइ सयर ^३ तणी मली जी,	ऊतारइ निरधार रे	।७। जीव०
दसम दोष खाजि ^४ खणइ जी,	वंछइ वीसामण अग्यारि ^५	
निद्रा ^६ प्रमादह जे करइ जी,	दोष कायाना बार रे	।८। जीव०

1. छठइ 2. अठमि 3. सयरि 4. खाजज 5. अगारि 6. नीद

पढम दोष वयणह तणउ जी,
 बीजउ^१ सहसा कारि सुणउजी,
 राग नाद आलति करइ जी,
 आपछेदइ चउथइ चवइ जी,
 सूत्र संखेपइ ऊचरइ जी,
 छठइ दोषिइ कलह करइ जी,
 सातमइ विकथा करइ जी,
 आठमइ^४ हासू अति हसइ जी,
 नवमइ सीध्र ऊतावलं जी,^५
 दसमइ^६ दोष हिव^७ सांभलऊजी,
 दोष वचनना दस हूया जी,
 मन अविवेक पहिलइ हूया जी,
 जस कीरति वंछइ बीजइ जी,
 धन्नलाभ हुइ त्रीजइ जी,
 चउथउ दोषह मनतणउ जी,
 दोष पांचमइ^{१०} बीहतउ जी,
 छठइ दोषइं मनि धरइ जी,
 सत्तम संसय अणसरइ जी,
 अठमदोष^{१२} ते जाणीइ जी,
 नवमउ इणिपरि भावीइ जी,
 दसमउ दोषह मनतणउ जी,
 बार दस दस इम गिणउ जी,
 कमलशेखर वाचक कहइ जी,
 दोष बन्नीसइ परिहरइ जी,

बोलइ कुवचन बोल,
 अणविमासिउं बोलइ रे १९। जीव०
 त्रीजउ लोडण दोष,
 इम करइ वयण पोष रे ११०। जीव०
 पंचम दोष अपार,
 मांडइ राडि^३ असार रे १११। जीव०
 राजादिक सुविचार,
 दांत काढइ घण भारि रे ११२। जीव०
 सूत्र पतावी जांइ,
 कहइ तु आवि^८ जाइ रे ११३। जीव०
 मनना दस कहं हेव,
 सामाइक सखेव रे ११४। जीव०
 चितइ मनह मझारि,
 इम मन^९ दोष सभारि रे ११५। जीव०
 गरव आणइ अपार,
 सामाइक करइ छार रे ११६। जीव०
 नव नीयाणा वात,
 नवि जाणइ धर्म वात रे^{११} ११७। जीव०
 रोसइं सामाइक थाइ,
 विनय रहित कराइ रे ११८। जीव०
 भगति सहित नवि होइ
 काय वयण मन जोइ रे ११९। जीव०
 समता करउ रे सुजाण,
 ते पामइ सिवठाण^{१३} रे^{१४} १२०। जीव०

○

1. मूळ प्रतमां “ त्रीजउ ” छे. 2. चुथु 3. राडिमांडि 4 अठमि
 5. जीने बदले “ रे ” 6 मूळ प्रतमां “ दोसमइ ” छे. 7. हिवइ 8. आवज
 9. मनि 10. पंचमि 11. न जाणइ धर्मह वात रे 12. अठमि दोषि 13. ठम
 14. अंते : इति श्री सामायिके बन्नीस दोष भास संपूर्णः ॥

**“प्रद्युम्नकुमार-चुपई” अन्तर्गत
महत्त्वना शब्दोनी सूची अने नोध**

वा. कमलशेखर-कृत “प्रद्युम्नकुमार चुपई” मांथी केटलाक असामान्य अने कूट लागता शब्दोनी तेना अर्थ साथे अहीं यादी आपी छे. पहिलां महत्त्वना शब्द, त्यारबाद जे कडीमां ते प्रथम बार प्राप्त थतो होय तेनो संख्यांक, त्यारबाद तेनो अर्थ अने पछी ते शब्दनी, जरूर होय त्यां, व्युत्पत्ति के तेनो अवान्तर क्रम दर्शाव्यो छे. थोडाक शब्दोना अर्थ स्पष्ट नथी त्यां तेनी बाजुमां प्रश्नार्थ मूकेलो छे. कोईक ठेकाणे शब्दो चोक्कस अर्थ प्राप्त न थतां तेना संदर्भने अनुलक्षीने अर्थ आपवानो प्रयास करेलो छे. कृतिमां ठेर ठेर वपरायेला एकना एक शब्दने, जो तेना अर्थमां फेर न पडतो होय तो, जे कडीमां ते प्रथम बार प्राप्त थतो होय तेनो ज मात्र संख्यांक आपीने, मूकवानुं स्वीकार्युं छे. जो एनो जुदो अर्थ थतो होय तो तेनो कडीक्रम दर्शावी तेनो जुदो अर्थ आप्यो छे.

कोई शब्दनी सविस्तर नोध माटे कोई पुस्तकनो के लेखनो उल्लेख कर्यो होय तां मात्र कर्ता के संपादकनु नाम नीचे पादटीपमां आपेलुं छे, ज्यारे ते पुस्तक विषेनी इतर माहिती संदर्भ-ग्रन्थोनी सूचिमां आपेली छे.

संक्षेपोनी समज नीचे प्रमाणे छे:

अ. गु. - अर्वाचीन गुजराती	प्रा. - प्राकृत
अप. - अपभ्रंश	पृ. - पृष्ठांक
अर. - अरबी	फा. - फारसी
इ. - इत्यादि	भ. गो. मं - भगवद् गोमंडल - शब्दकोश
जू गु. - जूनी गुजराती	सं. - संस्कृत

अखूटइ - ३२१ आयुष्य के जीवनकाल खूटथा वगरनुं मृत्यु

(जुओ “अनुशीलनो” पृ. ९६ - ९७)

अचरिज - ५३१ अचरज, आश्चर्य [सं. आश्चर्य - प्रा. अच्छरिय]

अचंभु - २५८ घणुं आश्चर्यजनक [सं. अत्यद्भुत = प्रा. अच्छभुय]

अणसण - २१२ आहारत्याग, उपवास [सं. अनशन]

अघाशण - ४२० अर्धासन, उभडक बेसवुं

अपछर - ४९ अपसरा

अल्यावि - ४१८ अलाववुं, अलावी

असराल - ५३३ - पुष्कळ, अत्यंत, मोडुं

(जुओ “अनुशीलनो” पृ. ९८; “प्राचीन फागु - संग्रह” पृ. २४२)

अहवि - ३९७ सौभाग्यवती स्त्री, अविधवा [सं. अविधवा = प्रा. अविहवा, अविहव]

अहिनाणि - ४५ एंघाणी, निशानी [सं. अभिज्ञान=प्रा. अहिणाण]

अंतेउर - ३६ राणीवास (सं. अंतःपुर = प्रा. अंतेउर)

१. “अनुशीलनो” - कर्ता डॉ. हरिवल्लभ भायाणी.

२. “प्राचीन फागु - संग्रह” संया. डॉ. भोगीलाल ज. सांडेसरा तथा सोमाभाई धू. पारेख, भावृत्ति बीजी.

अंदोह - ६६ विमासण

आकारण - ४१४ नोतरुं, तेडुं, कहेण, संदेशो

आखडी - ४०६ ठोकर खाईने पडवुं. सं. आखलित

आखा - ३४८ (?)

आखा पाणी - ४१४ चोखा अने पाणी (सं. अक्षत = प्रा. अक्खय)

आघु - २७५ आगळ (जू. गु. अग्गहउ)

आछाई - ६२९ आच्छादन करीने (सं. आच्छादित)

आफरिउ - ४७५ आफरो चडवो

आमणदूमणी - ५९७ दुःखी, सचित (सं. दुर्मनस् = प्रा. दुम्मण)

आमान - ४१८ आमन्न, "ब्राह्मणेने अपातुं काचुं अनाज, सीधुं"

आरुहिउ - ५०३ आरोहण कर्युं, चड्यो

आलव - ६१६ आलाप करवो, गाडु

[सं. आलपू = प्रा. आलव्]

आलवणी - ६७४ बीणा (सं. आलापिनी = अप. आलवणी)

आलीगारु - ३९६ अटकचालुं, तोफानी

आलीमाली - २२० लीलुंलम, फळद्रुप. [अ. गु. आलालीली]

आलूं - १७४ लीलुं, भोचुं, (सं. आर्द्र = प्रा. अल्ल)

आहि - ३५१ बळ, हिंमत,

(जुओ "कान्हडदेप्रबंध") - खंड २जो. कडी १५२

"साहस प्रभावि एतली आहि, राणी पडठी जमहर माही")

उगाल - ८६ पाननो चाबेलो कूचो

उळाई - ६१५ उसाहथी(?)

उझल - ४४९ ओझल, पडदो, बुरखो

उतलीबल - २६३ "अतलीबल", "अतुल्य बळवाळो" [सं. अतुलित + बल]

(जुओ: सिंहासनबत्रीशी" वार्ता १९मी, कडी ९५ "दांदा अतलीबल घरमां आठ"

तथा कडी ७१६: "अतुलीबल हुं आप".)

उबकी - ४२७ ऊलटीथी

उमाहळं - ९४ आतुर, उत्सुक (सं. उन्माथ = प्रा. उम्माह) (जुओ "पउमचरिउ" ३नी शब्दसूचि पृ. ९.)

उरा - ६०९ ओरडा, कोठडी (सं. अपवरक = प्रा. आभरय, उअरय)

उल्हव - ५५९ बुझावुं (अ. गु. आल्हवुं) (देव्य : उल्हव्)

उवज्जाय - ७५८ उपाध्याय, जैन साधुनी एक पदवो (सं. उपाध्याय = प्रा. उवज्जाय)

१. "कान्हडदेप्रबंध - कर्ता कवि पद्मनाभ, संपा. के. बी. व्यास.

२. "सिंहासन-बत्रीशी" कर्ता शामळ भट्ट, संपा. डो. हरिवल्लभ भायाणी.

३. "पउम-चरिउ" कर्ता स्वयंभूदेव, संपा. डो. हरिवल्लभ भायाणी.

- उसरि - २३९ पाछा हठीने (जू. गु. मां उसरडुं=पाछा हठडुं) (जुओः “विमलप्रबंध”
खंड १लो, कडी ७९, “एक भणह वरि मरुं, मरुं, पणि हूं पाछउ नवि उसरुं” (सं.
उत् + सृ = प्रा. ऊसर) (सं. अप + सृ = प्रा. ओसर)
ऊदाल - ३५५ बळात्कारे पडावी लेडुं - (सं. उद्दालित - प्रा. उद्दालिअ)
ऊपायु - ४६३ उत्पन्न कर्युं (सं. उत्पादित = प्रा. उप्पाइय)
ऊरण - ५९६ ऋणमुक्त (सं. उद् + ऋण)
ऊवट - ३५४ आडो रस्तो [सं. उद्दवर्मेन् = पालि अने प्रा. उव्वट्ट] “उवट” शब्दमां
सं. वर्मेन् अन्तर्गत छे ए कालक्रमे भुलाई गयुं, परिणामे “उवटवाटि” (कान्हडवेप्रबंध,
खंड १, कडी ४६) जेवा प्रयोग पण मळे छे.
कमठ - ७१६ काम क्रोध, मोह, मान, माया, लोभ ई. आठ कर्मनो समूह (सं. कर्म +
अष्ट)
करंकइ - ५१४ ककळडुं (कागडानुं) (?)
कलयल - ६१७ कोलाहल
कंदल - १५९ वादविवाद, युद्ध, लडाई
काती - ७५७ हिन्दुओना वर्षना प्रथम महिनो - कार्तिक (सं. कार्तिक - प्रा. कस्त्रिय-
जू. गु. काती)
कारटियो - ४७६ मरनारना अगियारमाने दिवसे करवामां आवती क्रिया करावनार ब्राह्मण
[सं. “करट”, देख्य करट्ट]
काणि - १२० शरम (देख्य)
किलकइ - ५३३ किलकारी करवी (वेताळ इ. नो अवाज)
कीर - ६१३ देशविशेष
कुतिग - १५९ कुतूहल - नवाई (सं. कौतुक)
कू कू इ - ४३३ कू कू एम अवाज करवो - कू (४१८) कू कू (३०७) कूकू
(३०६) (सं. कुक्कवाद)
केता - ३२८ केटला
कोसीस - १० कोट उपरनो कांगरो (सं. कपिशीर्षक)
कोह - ३३८ क्रोध
खडहडिउ - ५३६ खखडी पड्यो, तूटी पड्यो
खंधार - १७ सैन्यनो पडाव, छावणी, शिविर (सं. स्कन्धावार)
खेह - ६५ धूळ, रज
गमइ - ६५६ गुमावी, हारी, (?)
गयगत्त - ५२९ गजगात्र (?)
गरढउ - ३७३ घरडा, वृद्ध
गहवरइ - ६२५ गभरावा लागी
गंजिउ - ५०३ गर्ज्यो

- गाह - ५२२ अवगाहन करवुं
 गिरि पड्डि - ४१० पडी गयो (सरखावो हिन्दी- गिरना=पड्डुं)
 गिरुयु - ५६७ गरवो
 गुड - ३१४ हाथीने कवच इत्यादिथी सज्ज करवो "गडउ" - ६३, गुडई - ३१४
 गुरव - ७०३ गौरव (सं. गौरव - प्रा. गउरव)
 गूडो - ८१ नानो घजा (जुओ: "प्राचीन फागु-संग्रह" पृ. २५३)
 घरणी - १३७ पत्नी (सं. गृहिणी)
 चउडधपट - ३९२ सफाचट करी नांखुं
 चउपट - ३८६ चोगान (गुज. "चोपट", चोफट)(सं. चतुःपट्ट - प्रा. चउपट्ट)
 चरड - १४ चोर, छेटारो, (सं. चर + स्वार्थिक "ट" - प्रा. चरड)
 चहुंटा - १२ बजार, चौट्ट (सं. चतुर् + हट्ट - प्रा. चउहट्ट)
 चाउ - ५३५ चाप, धनुष्य
 चिचि - ५४८ (?)
 चीरी - ५४ चिञ्चो ("Lexicographical Studies in Jain Sanskrit" - मी
 "चीरिका" शब्दनो अर्थ "कापडनो नानकडो टूकडो" एम आप्यो छे अने "चिड्डिक" तथा "चिठडिका" ना अर्थ "टूकी नोष अथवा संदेशो" एम छे. जुओ: पृ. १३५)
 चुसाल - ११ चोक (सं. चतुःशाला - प्रा. चउसाल)
 चुं - ६८५ चार
 चुल्हउ - ४३३ चूलो (सं. चुल्ल)
 छार - ७४५ राख (सं. क्षार)
 छाहिउ - ६५ छावायेलो (सं. छादित)
 छेहडउ - २९५ छेडो, वस्त्रनो छेवटनो भाग (सं. छेद - प्रा. छेअ - अप. छेह + स्वा-
 र्थिक प्रत्यय 'ड')
 जगीस - ७५३ इच्छा जुओ ("प्राचीन फागु-संग्रह" पृ. २५६)
 जंपइ - ४४४ बोले छे (सं. जल्पति - अप. जंपई)
 जानणीइ - ३४५ जांदरणी, जानरणी
 जीप - जीतुं, फत्तेह मेळववी जीपइ-४९९, जीपसि ४९०, जीपसिउ - २२५, जीपुं -
 ६७२, (सं. जि - प्रा. जिप्प)
 जीवीदान - ५४१ जीवितदान
 जु - ३२९ जोडे
 जुह-६९६ जुगार जुइ (सं. जूत - प्रा. जूअ)
 जूइ-११४ जुदां जुदां
 झंटी-७२७ नाना ऊंचा केश, झांटी-२४०; झूंटा-७२७ (देइय)

१. "Lexicographical Studies in Jain Sanskrit"
 -Ed. Dr. B. J. Sandesara and J. P. Thaker. (1962)

- टाटर-५०७ बोची दंकाय एबुं बख्तर (भ.गो.मं. १ पृ. ३७५०)
 ठाउ-५२३ स्थान, ठाम, (सं. स्थाम, पालि थाम-प्रा. ठाम-अप. ठाउ-जू.गु. ठाउ-ठाथ)
 ठेकबुं-४१४ लाठीनो आधार लेवो. ठेकतुं-४०१, ठीगतु-४१४
 डूंब-६६८ (देख्य) डोम, चांडाल, डूंब
 तोखार-३९८ घोडो [प्रा. तुक्खार, तोक्खार] (जुओ 'शब्दकथा' १पृ. २१)
 तिवल-६९४ ढोलक (अर. तळ-तळह. अर्वा. गु. "तबळुं")
 तुडि-५५१ स्पर्धा, चडसाचडसी (सं.तुलित, प्रा.तुडिअ) (जुओ "अनुशीलनो" पृ ११०-१२)
 तुरीय-६१ घोडो (सं. तुरग)
 तुलडी-४२१ दोणी (गुज. तोलडी.)
 दमामा-६९४ एक रणवाद्य, नोबत (फा. दमामह)
 दुह्व्या-१५२ दुःख आप्युं
 दूतर-७१७ तरवाने असमर्थ (सं. दुस्तर-प्रा.दुत्तर-जू. गु.दूतर)
 धणवइ-९ कुबेर (सं. धनपति)
 धवलहर-८ घोळेलो महेल (सं. धवलगृह)
 ध्राय-४१९ धरायुं, तृप्त थयुं
 धूधूइ-४३३ [धुमाडाथी] धुंधवाय
 धूंबड-२३७ मोटा मल्ल (देख्य)
 नहुंतरी-१८२ निमंत्रण आपी; निहुंतरिउ-४२३, नुंहुंतरिवा-६१२
 नाह--४१ नाथ, स्वामी
 नीठ-७५ नक्की
 नेटि-५९७ नक्की
 पइंपइ-४५६ बोली (सं. प्र+जल्पति-अप. पयंपइ)
 पखइ-६२३ विना
 पघवाह-३७२ पांगोटुं, पेंगडो
 पचारि-२९२ हेरान करी, महेणुं मारी (अप. पञ्चारि)
 पजूल-२ प्रद्युम्न (सं. प्रद्युम्न-अप. पञ्जुण-जू. गु. पजूल)
 पडिहार-५४८ दरवान, द्वारपाल. (सं. प्रतिहार=प्रा. पडिहार)
 पयठाण-३२६ नगर विशेष, (सं. प्रतिष्ठान-प्रा. पइठ्ठाण)
 परतग-४९८ परचो
 परं-१०४ दूर, अलग
 पवरख-५५३ पौरुष, पवरिख-५५३
 पवाडु-६६५ पराक्रम. पवाडे-५७१
 पहि-५५३ पासे
 पाउला-१९ नर्तको

१. "भगवद्गोमंडळ शब्दकोश", कर्ता-भगवतसिंहजी.
२. "शब्दकथा", कर्ता डो. हरिवल्लभ भायाणी.

पाखर-३१४ घोडानुं जीन

पाखर्या-६१ घोडाने जीन पाथरी सज्ज कर्या

पाटर-५२९ (?)

पायक-२२६ पाळा, पगे चालनारा, पायदळ, (सं. पादातिक-प्रा. पाइक)

पांहि-६८५ पासे, पांहिई-६९२ (सं. पक्षस्मिन्-अप. पक्खहिं, पक्खइ, पाखइ, पाहइ)

पीय-२२८ पिताने, (सं. पितृ-प्रा. पिई)

पुरुषाक्रम-५५४ पुरुषार्थ अने पराक्रम. पुरुषाक्रमे-५७७

पुल-जवुं, पळवुं. पलाइ-६८१, पुलइ-३९६, पुलिउ-४७३

पुहवि-२८८ पृथ्वी

पूजइ-१७ पहाँचे (सं. पूर्यते-प्रा. पुज्जइ) “ज”नो “ग” थवाथी जू. गु, मां “पूगइ”
पण थाय छे. पूगी-६२३

फलहलि-४२१ भोजननी वानी लेखे भोजन साथे पीरसातां फळो, सूको मेवो, (जुओ: “परब”
१९६५:२मां पृ. १११ थी ११६ डॉ. हरिवल्लभ भायाणीनो “फलहलि के फलहुलि” उपरनो लेख.

फूढ-३५३ (?)

फेटि-६९ (?)

फेफार-५१४ शियाळ (?)

बूडण-४०६ डूबवा

भडवाउ-१६ पराक्रमनो गर्व (सं. भटवाद)

भरडो- ब्राह्मण. भरडानई ४१८, जैनो तिरस्कारमां ब्राह्मणने “भरडो” कहे छे. (सं. भरटक)

भरहभावि-१९ भरतनाट्यना भाव अनुसार

भाठी-७२४ तवो (सं. भ्राष्ट्र)

मेउ-४९५ रहस्य (सं. भेद-प्रा. भेअ)

मडिउ-४७१ मडदुं

मयगल-६१ हाथी (सं. मदकळ-प्रा. मयगल-गुज. मेगळ)

मल-४९१ मर्दन करवुं (प्रा. मलू)

महमयण ५४९ कृष्ण (सं. मधुमथन-प्रा. महुमहण)

महलुउ - ३५३ मोवडी, मुहुलु - ३५०

मङ्गयर - ७९ वांसळी

मादल - ६९४ एक वाद्य, मुरज, मृदंग (सं. मर्दल = प्रा. महल)

(सर. गु. मां “मादळियुं” - मादळना आकारनुं घरेणुं)

मादू - ५६३ ओछा

माम - ६६६ गौरव, (जुओ: “नल-द्वदंती रास” पृ. १६०)

मियमत्त - २३७ मयमत्त ने बदले, मदमत्त

मुहुंडइ - ६०६ - मुखे. (सं. मुख = प्रा. मुह + स्वार्थिक “ड”)

मुहुंवडि - ६१६ मोखरे

१. नल - द्वदंती रास”, कर्ता-महिराज, संभा. डॉ. भोगीलाल ज. सांडेसरा.

रली - ४३ आनंद

रलीयामणुं - १ रळियामणु - (रलि + आवणउ)

रलीयायत - ६३८ आनंदित - (रलि+आयत)

राउत - ६४ राजा (सं. राजपुत्र = प्रा. रायउत्त, सर. गुज. रावत)

राउलि - ४५६ अंतःपुरमां (सं. राजकुलि)

राउळ ३८३ राजानुं. (सं. राजकुल)

रूपणि - ५९ रुक्मिणी (सं. रुक्मिणी = प्रा. रुप्पिणी-जू. गु. रुपिणी-रूपणि)

रेवणी - १११ हेरान करवुं

लहिणु - ३३२ लहेणु

लहुयडउ - २३१ नानो, लघुवयस्क (सं. लघुक-प्रा. लहुअ + स्वार्थिक“ड”)

लाउ - ३९४ लगाडवुं (प्रा. लायू)

लागणा - ४६५ (?)

लूकी - ९९ लुपाईने (प्रा. लूक्क)

लोइ - १४ लोक (सं. लोक-प्रा. लोय)

वछ - ७५२ वरस

वसडई - ४२९ (?)

वणारीस - ७५८ वाचनाचार्य

वहुयर - ६९६ वहु (सं. वधूक)

वंनरवाल - ११ आसोपालव आदिना लीलां तोरण (सं. वन्दनमाला = प्रा. वंदणमाला.

पछीथी वंदुरवाल, वंदरवाल, वांदरमाल, वनरवाल जेवां रुवो जू. गु. मां मळे छे.)

वाग - ३७२ लगाम, [सं. वल्गा - प्रा. वग्गा, जू. गु. वाग)

वाण - काथी, दोरडुं, वाणि - ३२७

विउलसिरी - ३८८ बोरसली, (सं. बकुलश्री - प्रा. वउलसिरी)

विगूच - व्याकुळ. विगूचइ - ३८४ (प्रा. विगुत्त, गुज. - वगूत, विगूच वगोरे.)

विगोइ - ४५५ तिरस्कार करवो , फजेतो करवो, व्याकुळ करवुं.

विगोइ ६२० , विगोईयु - ३०८ (जुओ “अनुशीलनो” पृ. १२२ थो १२६)

विछोही - १४९ विरहित करी (प्रा. विच्छोह)

विटंबी - ४५८ विडंबी, हेरान करी

विणठउं - २०१ बगड्युं (सं. विनष्ट - प्रा. विणट्ट-तेना उपरथी

गुज. मां “विणट्टुं”) (जुओ “अनुशीलनो” पृष्ठ १६१)

विरूयुं - ३५७ वरवुं , भूडुं (प्रा. विरूअ)

विलखाणी - २८ लज्जा पामी, छोभीली पडी गई (सं. विलक्ष - प्रा. विलक्ख)

विलविल - विलाप करवो, विलविलाइं - ४११ (अ. गु. वलवलवुं - रवानुकारी)

विल्लर - ऊतरडी नाखवुं, विल्लरिउ - ३१९ (प्रा. विल्लर - गुज. वल्लरुं)

विवहपरइ - ६३१ विविध प्रकारे

- विहड - वियुक्त करबुं, अलग करबुं, विहडाई - ७४१ (सं. विघट - प्रा. विहड)
 वीछड्या - ७४० विभक्त थयां, जुदा पड्यां,
 बुल्या - २२३ पसार थयां (प्रा. बोल्)
 वूठइ - १९२ वरसवा लाग्यो (सं. वृष्ट - प्रा. वुड)
 वेकार - ६७७ संगीतकार, बइकार - वइकार - वेकार. (जुओ: "बुद्धिप्रकाश" ओक्टोबर १९६२
 मां डॉ. भोगीलाल सांडेसरानो "बइकार संगीतकार" ए नामनो लेख, पृ. २९२-२९४.)
 सइधु - २६ सेंथो (सं. सीमन्तक - अप. सइधउ)
 सगणी - २३३ आयुधविशेष (?)
 सनसतपणा - ७१० (?)
 समिद्ध - ३ समृद्ध
 सयर - २०१ शरीर (सं. शरीर - जू. गु. सईर) (जुओ: "षष्टि शतक प्रकरण" पृ. १९२)
 सयरि - २६ शरीरे
 सल्लिउ - ७० "सल्लिउ"ने स्थाने. "साल्युं" (सं. शल्य)
 सवि - १ सर्वे, (सं. सर्व)
 सहेटि - ६७९ (?)
 संपतउ - ४९२ "संपत्तउ" ने बदले. "आवी पहोच्यो" (सं. सं + प्राप्त - प्रा. संपत्त)
 सालणां - ४२१ कचूबर, अथाणां तथा वडी-सेव इ० सूकवणी जेवां खाद्य पदार्थो, (जुओ:
 "परब" १९६५-२ मांनो "फलहलि के फलहुलि" ए नामनो डॉ. हरिवल्लभ भाया-
 णीनो लेख, पृ. ११५ तथा "वर्णक समुच्चय" भाग १ ले, पृ. १९३ तथा भाग
 २ जो पृ. १८)
 सावत्त - ५८६ स्वागत (?)
 साहिउ - ६०८ साध्युं
 सांथार - ७५४ संथारो. जैन पारिभाषिक शब्द. "मरण नजीक आवतां ममता तजी मरण-
 पथारी उपर सुबुं ते" (सं. संस्तार - प्रा. संथार. सरखावो-संथारियुं = जैन मुनिओ
 रात्रे सुवा माटे जे ऊननुं कपडुं पाथरे छे ते. जुओ: भ. गो. मं. पृ. ८६२६.)
 सांमहणी - ३३९ तैयारी
 सांमहिउ - ७३३ सामैयुं
 सांसहिउ - ५४५ सहन कर्युं (सं. सं + सह - प्रा. संसह)
 सिघलु - ४८० सघळुं, बधुं
 सीगिणि - २३३ "सीगिणि" ने बदले. "घनुष्य". सीगा - ६८२, (सं. शृंङ्गिनी)
 सीझइ - ४३३ सीझे (सं. सिध्यति - प्रा. सिज्झइ)
 सुकि - ८३ शोक्य, सपत्नी (सं. सपत्नी - प्रा. सवत्ती, सवक्की)
 सुचंग - ७ खूब सुंदर, चंग = सुंदर (दिश्य)

१. "षष्टिशतक प्रकरण" कर्ता नेमिचन्द्र भंडारी, संपादक डॉ. भोगीलाल ज. सांडेसरा.

२. "वर्णक समुच्चय" भाग - १ तथा २ संपादक : डॉ. भोगीलाल जे. सांडेसरा.

- सुहलालि - ३२६ सुखथी लालनपालन करेली, लाडमां राखेली (सं. सुख + लालित.)
 सूअ- - पोपट, सूया-७९ (सं. शुक्र प्रा. सुअ)
 सूहवि-८१ सौभाग्यवती- एटले सधवा स्त्री (सं. सुभग - प्रा. सुहव)
 सेल-२३३ भालो (प्रा. सेल्ल)
 हकारिठ-१११ हांक मारीने बोलाव्यो (प्रा. हक्कार)
 हथलेवउ - ८० हस्तमेलाप, हथलेवा-६९५
 हवडां-५७१ हमणां, हवे (श्री. टी. एन. दवे "हिव+डां" उपरथी आ शब्द व्युत्पन्न करे छे.) आ उपरांत जुओ: "नलदवदंतिरास" पृ. १७३
 हसमसि-६२२ हसीहसीने
 हीयरह-३१४ (?)
 हीयोलोकणी-२५४ अन्यना मननी वात जणावनारी विद्या
 हीस- ३७२ घोडानी हणहणाटी (सं. हेषारव - अप. हीस, हीस)
 हुंती-३७९ (पासे) थी, पंचमीनो अनुग, (जुओ: "सिद्धहेम अपभ्रंश व्याकरण"^१ पृ. २४.)

१. 'A Study of the Gujarati Language', टी. एन. दवे-पृ. १९६.
 २, "अपभ्रंश व्याकरण", कर्ता-हेमचन्द्राचार्य, संपादक: डॉ. हरिवल्लभ भायाणी.

Latest Price-list of L. D. Series in force from 1st Nov. 1977

(This cancels all the previous price-lists of L. D. Series)

S. No.	Name of Publication	Price Rs.
2.	Catalogue of Sanskrit and Prākṛit Manuscripts : Munirāja Shri Punyavijayaji's Collection Pt. I Compiler : Munirāja Shri Punyavijayaji, Editor : Pt. Ambalal P. Shah, (1963)	50/-
5.	Catalogue of Sanskrit and Prakrit Manuscripts, Munirāja Shri Punyavijayaji's Collection, Pt. II. Compiler : Munirāja Shri Punyavijayaji, Editor : Pt. A. P. Shah. (1965)	40/-
8.	Kavi Lāvāṇyasamaya's Nemiraṅgaratnākaraḥanda. Editor : Dr. S. Jesalpura. (1965)	10/-
9.	The Nāṭyadarpaṇa of Rāmchandra and Guṇachandra : A Critical Study : By Dr. K. H. Trivedi. (1966)	50/-
11.	Akalaṅka's Criticism of Dharmakīrti's Philosophy : A study by Dr. Nagin J. Shah. (1966)	50/-
12.	Jinamāṇikyagaṇi's Ratnākaraṅvatārikādyaslokaṣatārthi, Editor : Pt. Becharadas J. Doshi. (1967)	10/-
15.	Catalogue of Sanskrit and Prākṛit Manuscripts : Munirāja Shri Punyavijayaji's Collection. Pt. III. Compiler : Mnnirāja Shri Punyavijayaji, Editor : Pt. A. P. Shah. (1968)	30/-
16.	Ratnaprabhasūri's Ratnākaraṅvatārikā, Pt. II. Editor : Pt. Dalsukh Malvania. (1968)	10/-
17.	Kalpalatāviveka (by an anonymous writer). Editor : Dr. Murari Lal Nagar and Pt. Harishankar Shastri. (1968)	32/-
19.	The Yogabindu of Ācārya Haribhadrasūri with an English Translation, Notes and Introduction by Dr. K. K. Dixit. (1968)	20/-
20.	Catlogue of Sanskrit and Prākṛit Manuscripts : Shri Āc. Devasūri's Collection and Āc. Kṣāntisūri's Collection : Part IV. Compiler : Munirāja Shri Punyavijayaji, Editor : Pt. A. P. Shah. (1968)	40/-
22.	The Śāstravārtāsamuccaya of Ācārya Haribhadrasūri with Hindi Translation, Notes and Introduction by Dr. K. K. Dixit. (1969)	30/-
23.	Pallipāla Dhanapāla's Tilakmañjarīsāra, Editor : Prof. N.M. Kansara. (1969)	20/-

Nos. 1, 3, 4, 6, 7, 10, 13, 14, 18, 21, 43 are out of print.

24. Ratnaprabhasūri's Ratnākarāvātārikā Pt. III, Editor : Pt. Dalsukh Malvania. (1969) 8/-
25. Āc. Haribhadra's Nemināhacariu Pt. 1 : Editors : M. C. Modi and Dr. H. C. Bhayani. (1970) 50/-
26. A Critical Study of Mahāpurāṇa of Puṣpadanta, (A Critical Study of the Deśya and Rare words from Puṣpadanta's Mahāpurāṇa and his other Apabhramśa works) By Dr. Smt. Ratna Shriyan. (1970) 50/-
27. Haribhadra's Yogadṛṣṭisamuccaya with English translation, Notes, Introduction by Dr. K. K. Dixit. (1970) 10/-
28. Dictionary of Prakrit Proper Names, Part I by Dr. M. L. Mehta and Dr. K. R. Chandra, (1970) 32/-
29. Pramāṇavārtikabhāṣya Kārikārdhapādasūci. Compiled by Pt. Rupendrakumar. (1970) 10/-
30. Prakrit Jaina Kathā Sahitya by Dr. J. C. Jaina (1971) 20/-
31. Jaina Ontology, By Dr. K. K. Dixit (1971) 50/-
32. The Philosophy of Sri Svāminārāyaṇa by Dr. J. A. Yajnik. (1972) 50/-
33. Āc. Haribhadra's Nemināhacariu Pt. II : Edittors : Shri M. C. Modi and Dr. H. C. Bhayani. 50/-
34. Up. Harṣavardhana's Adhyātmabindu : Editors : Muni Shri Mitranandavijayaji and Dr. Nagin J. Shah. (1972) 20/-
35. Cakradhara's Nyāyamañjarigranthibhaṅga : Editor Dr. Nagin J. Shah. (1972) 50/-
36. Catalogue of Mss. Jesalmer collection : Compiler : Munirāja Shri Punyavijayaji. (1972) 50/-
37. Dictionary of Prakrit Proper Names Pt. II. by Dr. M. L. Mehta and Dr. K. R. Chandra. (1972) 35/-
38. Karma and Rebirth by Dr. T. G. Kalghatagi. (1972) 10/-
39. Jinabhadrasūri's Madanarekhā Ākhyāyika : Editor Pt. Becharadasji Doshi. (1973) 40/-
40. Prācina Gūjara Kāvya Sañcaya, edited by Dr. H. C. Bhayani and Agarchand Nahata, (1975) 16/-
41. Jaina Philosophical Tracts : Editor Dr. Nagin J. Shah. (1974) 20/-
42. Sañatukumāracarīya ; Editors Prof. H. C. Bhayani and Prof. M. C. Modi. (1974) 8/-
44. Pt. Sukhalalji's Commentary on the Tattvārthasūtra, Translated into English by Dr. K. K. Dixit. 50/-
45. Isibhāṣiyāim Ed. by Dr. Walther Schubring. (1974) 20/-
46. Haimanāmamālāśiloṅcha, by Mahopādhyāya Vinayasagara. (1974) 20/-
47. A Modern Understanding of Advait Vedānta by Dr. Kalidas Bhattacharya pp. 4+68). (1975) 10/-
48. Nyāyamañjari (Āhnika I) with Gujarati translation, edited and translated by Dr. Nagin J. Shah, pp. 4+144. 16/-

49. Atonements in the Ancient Ritual of the Jaina Monks by Dr. Colette Caillat, pp. 8+210. (1975) 50/-
50. The Upabṛmhaṇa and the R̥gveda Interpretation by Prof. T. J. Māinkar, pp. 4+60. (1975) 10/-
51. More Documents of Jain Paintings and Gujarati Paintings of sixteenth and later centuries by Dr. U. P. Shaḥ. (1976) 76/-
52. Jineśvarasūris' Gāhārayaṇakosa, Edited by Pt. A. M. Bhojak and Dr. Nagin J. Shah. (1976) 20/-
53. Jayavantasūri's Ṛsidattārāsa (Old Gujarati Kāvya) Edited by Dr. Nipuna Dalal. (1975) 16/-
54. Indrahamsa's Bhuvanabhāṇukeyvalicariya Ed. by Munishree Ramanikvijayaji. (1976) 16/-
55. Sallekhanā Is Not Suicide by Justice T. K. Tukol. (1976) 16/-
56. Śāśadhara's Nyāyasiddhāntadīpa Edited by Dr. B. K. Mati Lal. (1976) 45/-
57. Fundamentals of Ancient Indian Music and Dance by S. C. Banerjee. (1977) 25/-
58. Indian Philosophy Dr. Pt. Sukhlalji Sanghavi (1977) 30/-
59. Vasudevahindi – An Authentic Jaina Version of the Bṛhatkathā by Dr. J. C. Jain. (1977) 150/-
60. Bauddha Dharma Darśanani Pāyāni Vibhāvanā (Gujarati translation of Vidhusekhara Bhattacharya's Basic Conception of Buddhism) Trans. by Dr. Nagin J. Shah (1977) Rs. 8/-
61. Sādhāraṇa's Vilāsavaikahā (Apabhramṣa Kāvya), Edited by Dr. R. M. Shah. (1977) 40/-
62. Amṛtacandra's Laghutattva-sphota (Sanskrit Jaina Philosophical Kāvya) Edited with English Introduction by Dr. P. S. Jaini (To be released in April 1978) Rs. 50/-
63. Ratnasūri-śiṣya's Ratnacūdarāsa Ed. by Dr. H. C. Bhayani (1978)
64. Early Jainism by Dr. K. K. Dixit (1978) Rs. 28/-
65. Jayavantasūri's Śṛṅgāramañjarī Ed. by Dr. Kanubhai V. Sheth (1978)
66. Śramana Tradition – Its History and Contribution to Indian Culture by Dr. G. C. Pande (1978) 20/-
67. Nyāyamñjarī (Āhnikā II) with Gujarati translation, Edited and translated by Dr. Nagin J. Shah. (1978)
68. Vā. Kamalāśekhara's Pradumnakumāra Copāī Ed. by Dr. M. B. Shah. (1978)
Aspects of Jaina Art and Architecture : Editors Dr. U. P. Shah and Prof. M. A. Dhaky. (1976) [Sole Distributor] 150/-
Sambodhi Vol. I-V Rs. 200/-
(Rs. 40/- per volume)

